

**СКАРБНИЦЯ
УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**

Збірник наукових праць

Випуск 7

Чернігів
2006

Управління культури і туризму Чернігівської облдержадміністрації

Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України
Чернігівське відділення

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

**Збірник наукових праць
Випуск 7**

Чернігів
2006

ББК 63.3 (4 УКР)

С. 42

Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 7 / Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України; Редколегія: О.Б. Коваленко (голова) та ін. – Чернігів, 2006. – 212 с.

У цьому випуску збірника вміщені наукові розвідки, присвячені діяльності громадсько-культурних і релігійних діячів та відомих родин, статті, що висвітлюють окремі сторінки історії Чернігівщини, каталоги музейних колекцій, матеріали з історії музею.

Для наукових працівників, викладачів, учителів, музейників і краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією і культурою України.

Редакційна колегія:

О.Б. Коваленко (голова),

С.Л. Лаєвський, Л.П. Линюк,

С.М. Лихачева, С.О. Половнікова

Комп'ютерний набір

І.П. Цикунова

Оригінал-макет:

Чернігівський ЦНТЕІ

ISBN 966-7905-78-0

©Чернігівський історичний музей
ім. В.В. Тарновського, 2006

Чернігівщина у 1919 році

Пропонований нарис є, певною мірою, продовженням попередніх публікацій “Чернігівщина часів Української Народної Республіки (листопад 1917 р. – квітень 1918 р.)” та “Чернігівщина часів Української Держави (квітень – грудень 1918 р.)”, оприлюднених у “Скарбниці української культури”, випуски 4 і 2. На основі документальних матеріалів, що зберігаються у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського і Державному архіві Чернігівської області, ми намагалися розповісти про основні події буремного 1919 року на Чернігівщині. Стаття не претендує на всебічне розкриття та ґрунтовний аналіз процесів, що відбувалися у краї: цього не дозволяє зробити використана джерельна база. Наявні архівні документи – це фонди губвиконкому, губернського і повітових комітетів КП(б) України, губернської надзвичайної комісії, інших радянських установ, які відображають діяльність нових революційних органів влади, одну силу Української революції, тому у своїй оцінці подій не можуть бути об’єктивними. На жаль, музейне зібрання також не містить достатньої кількості матеріалів, адже, як і архівне, формувалося в умовах радянської системи: 1919 рік представлений, переважно, фотографіями та документами окремих діячів більшовицького руху, копіями наказів, листівками, окремими номерами газет “Черниговская мысль”, “Известия губернского исполнительного комитета Советов рабочих и красноармейских депутатов Черниговщины”, “Знамя Советов”, “День журналиста” тощо.

З огляду на це, цікавою знахідкою стали виявлені у мережі Інтернет спогади командира Білозерського полку Добровольчої армії Бориса Штейфона про події в Чернігові і навколо міста у вересні–листопаді 1919 року з його книги “Кризис добровольчества”, виданій у Белграді 1928 року.

У додатку подані короткі біографічні відомості про окремих, найменш відомих широкому загалу радянських урядовців і більшовицьких діячів Чернігівщини цього періоду.

Початок 1919 року співпав з початком другого наступу більшовицьких військ на Україну. І хоча виступали вони від імені Тимчасового робітничо-селянського уряду України, сформованого у Курську за вказівкою ЦК РКП(б) на чолі з уродженцем Чернігова В. Антоновим-Овсієнком, по суті, це була чергова спроба більшовицької Росії підкорити незалежну Україну військовим шляхом.

Директорія, яка проголосила себе спадкоємицею Центральної ради, закликала під свої прапори всі проукраїнськи налаштовані сили. Проте, чимало повстанських загонів, з яких складалася її армія, перебували під впливом лівих українських партій, що виступали за радянську форму влади.

Ще 18 грудня 1918 року до Чернігова прибув курінь війська Директорії. Представники філії Українського національного Союзу та місцевого самоврядування радісно його вітали. В перші дні нового року губернське земське зібрання у телеграмі до Директорії наголошувало на необхідності звернути увагу на обрання нових чиновників з’їздами трудового люду, щоб на Трудовий конгрес запрошені були і представники демократичних земств та міських самоврядувань, щоб Українські Установчі збори були скликані негайно¹.

В ті ж дні указом Директорії губернським комісаром Чернігівщини призначений Г. Стаднюк, його помічником Чудновський. Губернський комендант полковник Янченко і його помічник полковник Бондаренко розповсюдили телеграму головного отамана

*І. Локатош,
командир Першої
української радянської
дивізії*

С. Петлюри зі зверненням до населення: “До мого відома дійшло, що в місцевостях, оголошених на військовому стані та стані облоги, ведуть злочинну агітацію проти українського народу, республіки та її законної влади – Директорії переважно люди, що не належать до громадян нашої республіки, що наїхали з Великої Росії і інших країн бувшої Росії. Ці люди замість того, щоб дякувати нашій Україні за той хліб, який їдять тут, вчиняють різні заклоти, сіють анархію, грабують мирне населення, займаються саботажом, провокацією та спекуляцією...” Мірою покарання таким злочинцям обиралося виселення за межі України “не належних до громадян республіки агітаторів”².

На територію Чернігівщини з кінця листопада 1918 року вела наступ Перша українська радянська дивізія, сформована у вересні – жовтні 1918 року в нейтральній зоні під командуванням спочатку М. Кропив'янського, потім І. Локатоша. Дивізія складалася з чотирьох полків: Богунського (командир М. Щорс), Таращанського (В. Боженко), Новгород-Сіверського (Т. Черняк), Ніжинського (Несміян, П. Точоний).

Богунський полк просувався у напрямку Новозибків – Клишів – Чернігів; Таращанський йшов на Городню – Сосницю – Борзну; Ніжинський – із Семенівки на Корюківку – Сосницю – Мену – Ніжин – Бахмач, де зустрівся з таращанцями; Новгород-Сіверський полк – на Новгород-Сіверський – Кролевець – Конотоп.

*Маніфестація в Городні з приводу вступу до міста Богунського полку.
31 грудня 1918 р.*

Частини українських радянських дивізій билися не тільки з військовими формуваннями УНР, а й з німцями та прогетьманськими загонами, які ще залишалися на Чернігівщині. Це сприяло переходові на бік радянських військ українських повстанських сил. Сприяла цьому й активна більшовицька агітація. Лише у жовтні 1918 року з Росії через нейтральну зону в Україну надійшло 150000 примірників антиукраїнських листівок і брошур³.

Розвиваючи наступ, батальйони Таращанського полку 30 грудня зайняли Городню, 31 грудня – Сновськ (тепер м. Щорс), Богунського – 10 січня 1919 року – Седнів, 12 січня – Чернігів. У ході боїв вони перемогли 5-й гайдамацький корпус, який у повному складі перейшов на бік Директорії, його командир – генерал Дорошкевич був узятий в полон.

Ніжинський полк 29 грудня з боями увійшов у Корюківку, 4 січня 1919 року захопив Сосницю, 11 січня – Короп, 20 січня разом з частинами Таращанського полку – Бахмач, 23 січня – Ніжин. Новгород-Сіверський полк 13 січня захопив Кролевець, 18 січня – Конотоп.

Таким чином, на початок лютого 1919 року вся територія губернії опинилася під більшовиками, які почали формувати свої органи влади, встановлювати нові порядки.

**Телеграма М. Щорса штабу
Першої української радянської дивізії
про взяття Чернігова.
12 січня 1919 р.**

Ще в середині грудня 1918 року більшовицькі та радянські діячі Чернігівщини переїхали з Почапа до Клинців, де 4 січня 1919 року відкрилася I губернська партійна конференція, яка ухвалила рішення про створення губернського військово-революційного

комітету. До його складу увійшли Г. Лапчинський (голова), Т. Коржиков, С. Левін, Рошин, А. Риндіч, Тверський та Елькінд. В наказі № 1 від 5 січня 1919 року губревком заявив, що він є вищим органом державної влади на території губернії, натомість Чернігівський губвиконком рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів розпускається, а всі його відділи та співробітники зобов'язані продовжити свою роботу під керівництвом губревкому.

Перші збори партійної організації КП(б)У під головуванням Г. Ідліса у Чернігові відбулися на другий день після вступу до міста частин Богунського полку. Міські комуністи створили Чернігівський революційний комітет у складі Є. Петровського, В. Лапіної, К. Вересоцького, Д. Самуся. Міський ревком перебрав владу не тільки в місті, а й у повіті і, навіть, тимчасово – до повернення з Клинців губревкому – у губернії.

Напередодні, 7 січня відбулися збори у шести профспілкових організаціях, 11 січня – установчі збори Чернігівської міської ради робітничих і солдатських депутатів. До складу міськвиконкому були обрані 4 українські есери, 2 меншовики, 4 представники партії Поалей Ціон (ПЦ), один комуніст. Депутати висловилися проти радянської влади, закликали міську раду боротися за скликання Всеукраїнських установчих зборів.

Зрозуміло, що з приходом до міста більшовицько-радянських військ, ця рада припинила своє існування. У другій половині січня відбулися нові вибори, за результатами яких комуністи отримали 24 депутатські місця, українські есери – 1, російські есери – 3, Поалей Ціон – 4, Бунд – 2, меншовики – 6, єврейська комуністична партія (ЄКП) – 7 місць. Крім того, доделегували комітет КП(б)У – 3 депутати, українські есери – 1, ЄКП – 1 депутата та 37 депутатів від червоноармійців⁴. Протистояти більшовикам у міській раді було практично неможливо.

13 січня формується новий склад Чернігівської губернської надзвичайної комісії, створеної у серпні 1918 року у Почепі. Очолив її С. Левін. На перших засіданнях розглядалися справи про звинувачення населення у службі в гайдамацькій варті, українській варті, білій гвардії.

Слідом за містами нові органи влади формуються у повітах. 21 січня губревком видав наказ про негайну організацію в усіх волостях і селах Чернігівщини тимчасових волосних та сільських ревкомів з подальшою реорганізацією їх у ради робітничих та селянських депутатів та передачу їм всієї повноти влади.

У лютому – березні відбуваються вибори до сільських рад, повітові з'їзди рад. Суперечки та протистояння під час виборів між прибічниками старої та нової влади відбувалися практично усюди, але з огляду на військову перемогу пробільшовицьких сил перемога їхніх представників на місцях була незаперечною.

10 лютого Чернігівський губревком прибув з Клинців до Чернігова і перебрав усю владу в губернії⁵. 12 – 17 квітня відбувся губернський з'їзд рад. З обранням з'їздом губвиконкому (голова Ю. Коцюбинський) губревком склав свої повноваження.

У травні чотири північних повіти губернії – Мглинський, Новозибківський, Стародубський та Суразький відійшли до Російської Федерації. У складі Чернігівщини залишилося 11 повітів з населенням 1998,5 тис. чоловік⁶.

Перша половина 1919 року – це час, коли на місцях масово створюються партійні осередки. Ось уривок з доповіді Ніжинського повітового комітету партії більшовиків за липень 1919 року: “Вследствие неумения создать строгую партийную дисциплину в скором времени волостные ячейки превратились в органы, которые ни в коем случае не могли выполнить возложенную на них задачу строго классового распределения деревни. Члены и сочувствующие местных организаций находятся в полнейшем политическом тумане, не разбирая часто самые насущные элементарные свои обязанности. Всё это в конце концов

создало самую тяжёлую атмосферу по всему уезду”⁷.

Нова влада втілює політику більшовицької партії – диктатуру пролетаріату (фактично диктатуру партії), військовий комунізм з націоналізацією промислових підприємств, створенням великих сільських господарств, продрозкладкою. Рішенням від 4 лютого Чернігівський губревком оголошує про націоналізацію всіх без винятку підприємств сірникової, текстильної та цукрової промисловості, а також найбільших підприємств шкіряної промисловості з підпорядкуванням їх губернській раді народного господарства⁸.

Наказом губревкому від 18 лютого націоналізований увесь паровий та непаровий флот на Десні. Рішенням губраднаргоспу націоналізовані всі тютюнові фабрики. Всім повітовим радам народного господарства запропоновано націоналізувати по одному миловарному заводу в кожному повіті та ввести їх у дію. Дозвіл на роботу підприємство отримувало тільки за умови випуску певної кількості доброякісного мила⁹.

В ніч з 5 на 6 лютого в губернському центрі були закриті всі 34 щойно націоналізовані торговельні підприємства. Наступного дня комісії губпродкому розпочали облік товарів, після чого власникам магазинів було запропоновано у триденний термін доставити у колишній магазин Уринсона всі, взяті на облік, товари. Далі – розпочався процес розподілу текстилю серед населення. За даними контролера Чернігівського відділення Держконтролю Бара, який проводив ревізію “операцій” губпродкому та повітпродкому: “Лица, власть имущие или какое-либо знакомство, или протекцию, получали мануфактуру в недопустимом количестве, т.е. аршин по 20 и более по несколько раз. Обыкновенные смертные получали мануфактуру в самом ограниченном количестве или же не получали ничего. Одним словом, в способе распределения мануфактуры была полнейшая вакханалия. Так, большая часть мануфактуры распределена между советскими служащими: 46,6 % – советским служащим, 25,4 % советским учреждениям, 28 % населению уезда. Беднейшему же населению и рабочим г. Чернигова не досталось ни аршина”¹⁰.

Навесні в повітах губернії виникають поодинокі радянські сільгоспи. Є відомості про створення радгоспів у Козелецькому (хутори Дідове, Платонівка, с. Чемер), Новгород-Сверському (с. Попівка, хутір Сапожків, с. Бучки, с. Голубівка), Чернігівському (Червоний хутір, с. Слобідка, с. Довжик) та інших повітах. Всього по губернії було створено 42 радгоспи, які користувалися землею загальною площею 14000 десятин¹¹.

Чернігівські повітові селянський з’їзд (лютий) та з’їзд рад (травень) також наголошували на необхідності створення колективних сільських господарств. З резолюції останнього: “...Учитывая все выгоды общественной обработки земли в смысле поднятия сельскохозяйственной культуры и возможности применения труда, II съезд Советов Черниговского уезда признаёт, что единственный способ выйти на путь благосостояния для беднейшего крестьянства есть способ объединения в трудовые артели и коммуны для общей обработки земли”¹².

Однією з перших на Чернігівщині 19 червня була створена артіль у с. Синявці Березнянського повіту (тепер Менський район). В її статуті зазначалося: “Артель организуется как добровольный союз трудящихся на основе равенства права на труд и продукты труда, общественного ведения трудового хозяйства в крупных размерах”¹³.

Характерною ознакою створення колективних господарств на селі в перші роки соціалістичного будівництва було проголошення ЦК КП(б)У виключно добровільного об’єднання селян “на совершенно свободных началах, когда крестьяне в интересах ведения своего хозяйства сами сочтут более выгодным объединение в коммуны”, а всіх, хто буде проводити політику примусового створення комун, негайно заарештувати та судити¹⁴. Восени на Чернігівщині працювало 54 комуни, 69 сільськогосподарських артілей, 7 сільськогосподарських товариств¹⁵. Але, незважаючи на шалену пропаганду й значні пільги

П Р И К А З № 1.

Председателя губернского совета народного хозяйства.

Весь паровой и непаровой флот на р. Десне национализируется.

Все рабочие и служащие на паровых и непаровых судах переходят в ведение губсовнархоза, должны оставаться на своих местах и продолжать свою работу.

Для выполнения национализации флота организуется комиссия, в составе 2-х представителей совнархоза и представителя от рабочих и служащих флота.

Комиссия должна руководствоваться декретами о национализации торгового флота от 26 го января 1918 года, изданного совнаркомом Р. С. Р.

И. едгубсовнархоз М. Тверекой.

Наказ № 1

Чернігівського губраднархозу про націоналізацію флоту на Десні

Резолюция по земельному вопросу, принятая Черниг. Уездн. Съездом Революцион. Комитетов 26-го Февраля 1919 года.

Признавая с одной стороны что передача земли на уравнильных началах крестьянам в единоличное пользование совершенно не обеспечивает беднейшее крестьянство, лишает его возможности, благодаря отсутствию скота и инвентаря, обрабатывать землю оставляет хозяйство на низкой ступени развития и приводит в конце концов к возникновению новой буржуазии и торжеству собственности, и считая с другой стороны, что только коммунистическое сельское хозяйство обеспечивает действительное равенство всех трудящихся, окончательно разбивает буржуазию, подымает производительность земли, благодаря применению улучшенных способов производства и употреблению сельско хозяйственных машин и тем самым дает возможность беднейшим крестьянам поднимать свое благосостояние и стать сознательными членами рабочей коммунистической семьи. Съезд считает ближайшей и неотложной задачей рабочей крестьянской власти организацию повсеместно сельско хозяйственных коммун.

Съезд признает, что только коммунистическое сельское хозяйство дает правильное разрешение земельного вопроса в интересах беднейших крестьян.

Печатано в Типографии Черниг. Уездн. Съезда Революцион. Комитетов
26 февраля 1919 года.

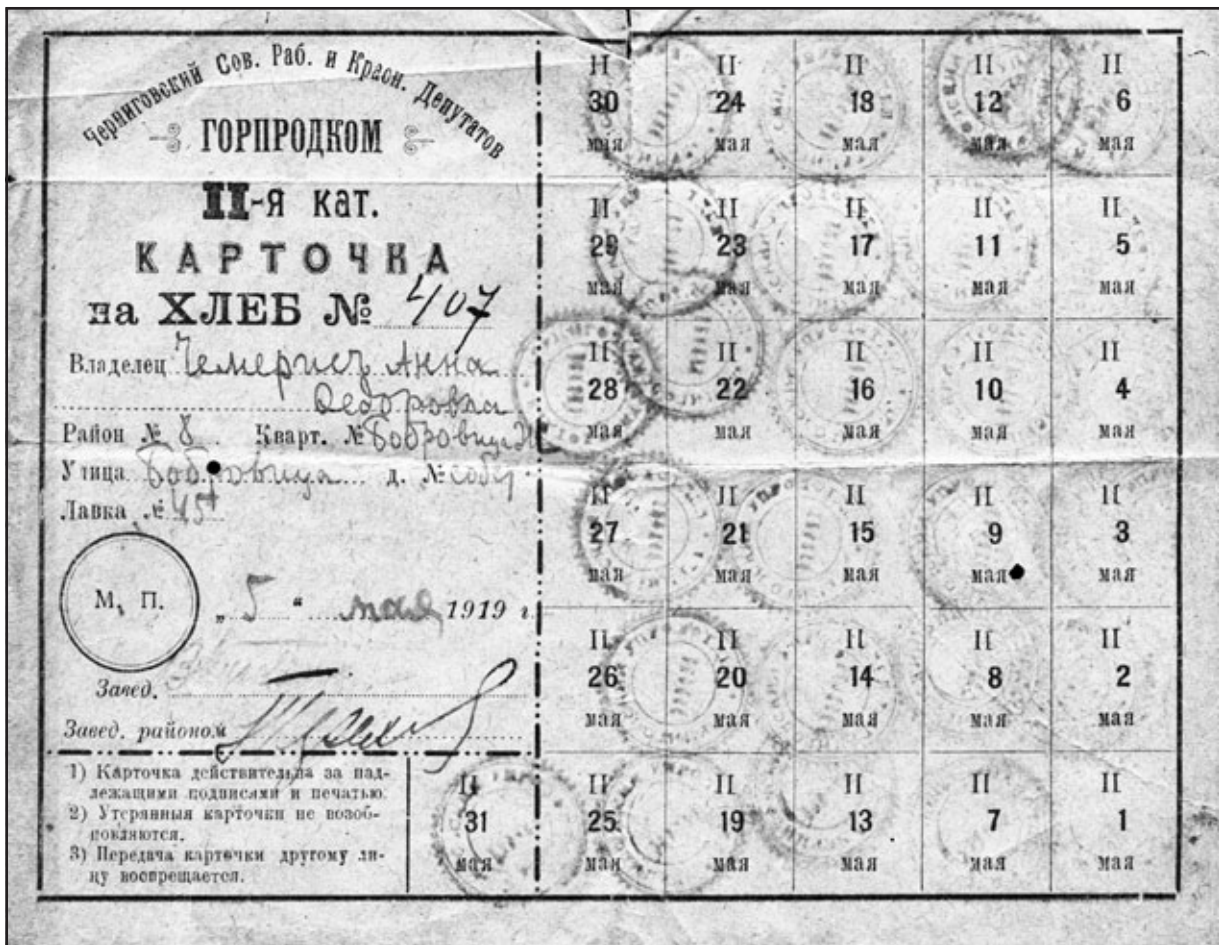
*Резолюція із земельного питання, прийнята
Чернігівським повітовим з'їздом ревкомів 23 лютого 1919 р.*

комунам, селянство не поспішало об'єднуватися, плекаючи надію стати самостійними господарями.

Економічні негаразди, викликані світовою війною, націоналізація підприємств, яка призвела до підриву ринкового механізму і довела до крайнього зубожіння населення, звели до мінімуму товарно-грошові відносини. Місто як центр виробництва й збуту товарів перестало приваблювати селян, і, як наслідок, завезення до нього продуктів, і передусім хліба, різко скоротилося. В березні III з'їзд рад України проголосив державну монополію на заготівлю хліба, розгортання класової боротьби на селі, створення комітетів бідноти. 3 квітня в Чернігові на мітингу в будинку Карла Лібкнехта червоноармійці прийняли резолюцію: "Только объединением деревенской бедноты в комбеды можно приступить к организованной и беспощадной выемке хлеба у кулачества. Мы настаиваем, чтобы высшими советскими учреждениями было возможно скорее приступлено к организации комбедов"¹⁶.

На селі розпочиналася боротьба за хліб з його виробниками – середняками та заможними селянами, яких офіційна пропаганда називала куркулями. З постанови Чернігівського губревкому від 16 березня: "Под страхом самого сурового наказания вплоть до расстрела обязательно – вырытие зарытого хлеба, запрещается укрывание хлеба вообще и постановляется обязательная сдача его на учёт.

Обнаружившие зарытый хлеб получают в виде премии часть обнаруженного хлеба дополнительно к установленной норме, также другие продукты первой необходимости в первую очередь, в исключительных случаях – и денежное вознаграждение. В течение 1 месяца организовать экспедиции продотрядов, собранных из ответственных рабочих, подобранных по партийным рекомендациям из промышленных центров Черниговщины:

Хлібна картка.
1919 р.

Шостки, Клинцов, Новозыбкова и др.”¹⁷. Мабуть ці заходи не були зайвими, адже губернський раднаргосп планував у лютому заготовити тільки по 8 повітах 500000 пудів зерна, 50000 пудів м’яса, 10000 пудів сала¹⁸.

Зрозуміло, що справа здачі державі продовольства гальмувалася відвертим небажанням селян розлучатися зі своїм, кров’ю і потом здобутим, врожаєм. 15 квітня комісаріат продовольства при Чернігівському губревкомі видає обов’язкову постанову, адресуючи її всім “господарям хлібних продуктів” Чернігівської губернії, з вимогою негайно, у тижневий термін, здати повітовим продкомам весь схований хліб. Громадянам, які сповістили владу або виявили схований хліб, обіцялася винагорода до десятої частини знайденого, але не більше 5 пудів або, як виняток, грошова винагорода у розмірі 100 крб. Винні у невиконанні постанови притягалися до військово-революційного суду “как преступники против законов революционного времени” і піддавалися “самого суровому вплоть до расстрела, наказанию”¹⁹.

Вирішенню продовольчого питання сприяли створені повсюдно комітети бідноти. У першій половині року їх нараховувалося : у Конотопському повіті – 35, Козелецькому – 75, Кролевецькому – 83, Городнянському – 196, Сосницькому – 147, Борзнянському – 110. Ймовірно, в багатьох випадках певна кількість комбідів існувала тільки на папері. На доказ можна навести уривок з доповіді секретаря Ніжинського повітового комітету КП(б)У за червень: “В деревне строгого распределения классов до сих пор не сделано. Создание атмосферы классовой борьбы в деревне является насущной потребностью нашего времени и все силы и средства должны быть обращены к этой неотложной задаче. Этот недостаток является нашим врагом не только в политическом смысле, но и с точки зрения реализации урожая. Правда, есть исключение – Мринская волость, где энергичным партийным работникам удалось создать твердую почву для деревенской бедноты и организовать строгий контроль над кулаками. В большинстве волостей беднота не принялась за дело из одной боязни, что возможен возврат старого режима, ... настроение городского пролетариата на фабриках Айзенберга, Попова, Артдепо нельзя назвать удовлетворительным – острый продовольственный кризис”²⁰.

В містах вводяться продовольчі картки 1, 2, 3 категорії в залежності від майнового, соціального стану городян та місця роботи.

Економічні негаразди, нестача товарів першої необхідності призвели до появи наказу губернського комітету оборони від 23 липня: “В связи с острым бельевым кризисом, переживаемым тов. красноармейцами, которые в настоящий тяжёлый момент нуждаются в самом внимательном отношении к себе со стороны тыла, и, принимая во внимание наличие излишков белья у буржуазии и достаточное количество у остального населения, постановил: 1) всем гражданам г. Чернигова мужского пола от 18 лет, пользующимся продовольственными карточками 3-й категории, внести в 3-дневный срок со дня опубликования сего 2 пары кальсон, 2 рубахи, полотенце, 1 простыню, 1 наволочку; 2) лицам 2-й продовольственной категории внести по 1 паре кальсон, 1 рубахе и 1 полотенцу; 3) советские служащие, пользующиеся продовольственными карточками 1-й категории, от взноса не освобождаются и облагаются наравне с лицами 2-й категории; 4) Тов. рабочим и бедноте предлагается добровольно помочь, кто чем может, своим изнывающим на фронте в кровавой борьбе братьям-красноармейцам”²¹.

Нестача хліба не завадила II губернській конференції КП(б)У, що відбувалася у лютому, ухвалити рішення про допомогу голодуючим робітникам Росії: заготівлю та відправлення до Петрограда і Москви ешелонів зерна, а також відкриття в губернії дитячих колоній та будинків для голодуючих дітей. В Чернігові відкрилися дитбудинки для 1000 дітей, в губернії в колишніх великих мастках створювалися особливі будинки та притулки

для дітей робітників Москви та Петрограда²².

Незадоволення селян політикою воєнного комунізму та диктатури пролетаріату почало виявлятися навесні.

Наприкінці березня м. Гомель захопив великий загін – до 5 тисяч колишніх червоноармійців 67 та 68 російських тульських загонів, що дезертирували з польського кордону, на чолі з генералом Стрекопитовим. Під гаслами скликання Установчих зборів, повалення влади більшовиків, повсталі просувалися на Городню–Сновськ (Щорс)–Бахмач. На підтримку повстання місцева залізнична охорона Сновська створила політичний комітет.

Губревком 25 березня оголошує на Чернігівщині військовий стан (знятий з розгромом повстання), пропонує всім повітовим виконкомом та ревкомом взяти заручників з представників буржуазії та контрреволюційних кіл і розстрілювати їх у разі антирадянських виступів на місцях. У Городні терміново формується загін з частин батальйону надзвичайної комісії та китайців на чолі з В. Биструковим. Сновські “заколотники” були заарештовані, основні сили Стрекопитова розбиті військами, що прибули з Росії²³. Ось як про ці події доповідає у Київ співробітник інструкторсько-інформаційного підвідділу губревкому Ломакіна: “По полученным вчера губревкомом сведениям Гомель занят солдатами, бежавшими с фронта. Местная советская власть арестована. Мятежниками выпущено воззвание “к русским людям”, призывающее к свержению советской власти и восстановлению учредилки. По направлению к Гомелю стягиваются со всех сторон красные войска. В Чернигове все бывшие офицеры заключены в концентрационный лагерь”²⁴.

Але то був тільки початок. У квітні на Чернігівщині зафіксовано 19 антибільшовицьких виступів. Найбільш активно діяли загони Шекери та отамана Ангела у Борзнянському повіті. У першій половині квітня, захопивши Ічню, Шекера повів наступ на Борзну і взяв її також. За даними Ломакіної його загін нараховував до 1400 осіб, “мятежники” готували прокламації українською мовою із закликами повалення влади комуністів, як елементів чужих для України, захисту релігії батьків, охорони “священной частной собственности”²⁵.

“С 15 по 23 апреля в Борзне находилась вооруженная банда солдат под руководством какого-то Ангела и Шикери, – доповідає інструктор Всеукраїнської надзвичайної комісії О. Гуманюк, – которым удалось арестовать 7 членов уездного исполкома и инструктора ЧК, командированного из Харькова. Арестованные на третий день были расстреляны, а остальным членам исполкома и зав. отделами удалось удрать”. І далі: “...В Борзне имеются две вооружённые силы: 2 роты военкома и Дубовицкий полк, ораторы которого 1 Мая на митинге говорили, что нам на Украине чужих хозяев не нужно, а можем “ у своїй хаті зробити самі порядок”²⁶.

Повстанський рух розповсюджується по всій Чернігівщині. Все частіше з’являються повідомлення про збройний опір місцевих жителів новим порядкам у Бахмацькому, Городнянському, Прилуцькому, Глухівському, Кролевецькому, Конотопському повітах. Ось одне з них: “В районе бывшей демаркационной линии Глуховского уезда появилась шайка бандитов Семена Фильченко – “Сушенко”. Принятыми мерами банда разогнана, а некоторые из участников пойманы и расстреляны”²⁷.

З огляду на складне політичне і військове становище, коли, по суті, в губернії відкрився внутрішній фронт боротьби з повстанцями, а також у зв’язку з повстанням отамана Григор’єва на півдні України, територія Чернігівщини переводилася на воєнний стан. Рішенням губвиконкому від 13 травня був створений губернський штаб “П’ятьох” у складі Ю. Коцюбинського (голова), Т. Коржикова, К. Елькінда, П. Будевица, М. Гаргаєва. Штаб, який отримав всю повноту влади в губернії у придушенні антирадянських виступів, запропонував всім ревкомом розстрілювати без суду і слідства “контрреволюціонерів”

і “бандитів”. 19 травня стан облоги в губернії був знятий за винятком Борзнянського і Глухівського повітів. У Борзні 24 травня на повітових партійних зборах за прикладом губернського центру затвердили повітовий оперативний штаб “п’ятьох”, який очолив боротьбу з повстанцями. У відповідь на надруковану 18 травня у газеті “Вісті ВУЦВК” статтю голови Всеукраїнської надзвичайної комісії М. Лаціса про оголошення червоного терору стосовно лівих соціалістів-революціонерів та “незалежників-активістів” борзнянські комуністи ухвалили резолюцію: “Немедленно вооружить всех коммунистов для подавления в корне всяких контрреволюционных выступлений, вменить в обязанность чрезвычайной комиссии взять нужное количество заложников из контрреволюционной буржуазии и кулаков”²⁸. Вони визнали необхідним існування штабу “п’ятьох” до повної ліквідації контрреволюції та бандитизму²⁹. Вже в червні цей штаб викрив контрреволюційну організацію з 58 осіб, її керівників розстріляли. (Він припинив своє існування 26 липня згідно з постановою губвиконкому).

Взагалі, становище в повіті було дуже неспокійним. За даними Борзнянського повіткому КП(б)У в липні розпорядження центру через широку антирадянську агітацію та активну діяльність білогвардійських “банд” у більшості випадків виконати неможливо. Кожний партійний робітник, який вирушає у села, на кожному кроці піддається небезпеці, а бандити, що розбіглися під час взяття Борзни радянськими військами, до цього часу ховаються у лісах, здійснюючи напади на села, та вбивають радянських робітників³⁰.

Активізація повстанського руху в Україні, наступ з південного сходу військ білогвардійського генерала А. Денікіна, неспроможність, а іноді небажання частин Червоної армії воювати за більшовиків – зокрема Богунський і Таращанський полки вважалися політично ненадійними – призвели до застосування крайніх заходів з боку Реввійськради республіки. Ймовірно, прийняте тоді рішення замінити в полках командний склад і призвело до загибелі у серпні при остаточно не з’ясованих обставинах спочатку Боженка, а потім Щорса. Велика кількість досліджень з цього приводу дає підстави стверджувати, що ці командири були усунуті з посад шляхом фізичного знищення.

3 липня у Царицині Денікін видав “Московську директиву”, в основі якої – план здійснення головного удару Добровольчої армії на курському і воронезькому напрямках з метою захоплення Москви.

Того ж дня на підставі урядової телеграми Чернігівські губпартком та губвиконком створили губернський комітет робітничо-селянської оборони у складі Т. Коржикова, який з 15 червня очолював губвиконком (голова комітету), голови губпарткому А. Риндіча, губернського військового комісара П. Будевіца, заступника голови губраднаргоспу Вейцера, губпродкомісара А. Гриневича. У постанові про створення комітету зазначалося, що установи та особи, які чинитимуть опір його розпорядженням, будуть каратися надзвичайним військово-революційним судом, аж до розстрілу³¹.

Однією з перших постанов губернського комітету оборони було рішення від 5 липня про негайну мобілізацію буржуазії у робітничі батальйони та тилове ополчення. Пропонувалося розділити всю буржуазію міста на чотири категорії:

- 1) контрреволюційна буржуазія, яку необхідно взяти заручниками і утримувати під охороною;
- 2) крупна буржуазія, яка зараховувалася у перші роти робітничих батальйонів для найбільш важких робіт;
- 3) середня буржуазія, яка зараховувалася до тилового ополчення;
- 4) дрібна буржуазія, що перебувала на обліку комісії³².

Влітку представники буржуазії залучалися до збирання врожаю. Тих, хто намагався уникнути мобілізації, заарештовували і доправляли до Чернігівського концентраційного

табору³³.

За кілька тижнів Рада робітничо-селянської оборони України видає постанову про придушення куркульських та білогвардійських виступів. Губернські ради оборони, повітові виконкоми зобов'язували “под круговой порукой населения возложить на все сёла каждого района ответственность за какое бы то ни было волнение... из сёл, уличённых в сочувствии или сокрытии контрреволюционных банд, взять заложников из числа кулаков и, в случае контрреволюционного выступления заложников расстреливать; уездкомы обязаны разбить каждый уезд на 4 – 5 военных районов, назначив в каждом начальников, и сконцентрировать там определённые воинские части...”³⁴. Розмах повстанського руху змушує Чернігівський губком оборони вживати ще радикальніші заходи. 18 липня виданий наказ під грифом “таємно”, згідно з яким губернію розподіляли на три бойові райони: Кролевецький – у складі Новгород-Сіверського, Глухівського, Кролевецького повітів, Середній – у складі Чернігівського, Ніжинського, Конотопського, Борзнянського, Городнянського і Сосницького повітів та Остерський – у складі Остерського і Козелецького повітів. У свою чергу кожний район розподілявся на бойові дільниці з певним військовим забезпеченням – караульною ротю, кулеметами³⁵. 20 липня оголошений стан облоги на залізничних коліях Крути–Бахмач, Бахмач – Ічня, Ічня – Мена з прилеглими 15-кілометровими смугами з обох боків полотна і рекомендовано негайно взяти заручників в Ічні, Крутах, Загоровці, Великому і Малому Самборі³⁶.

Місцева влада з великим завзяттям взялася до справи. 14 липня губернський комітет оборони розглядає питання про перегини у справі взяття заручників і наголошує, що арешту підлягає буржуазія, про контрреволюційну активність якої є конкретні дані³⁷. В унісон з цим звучить телеграма голові губвиконкому від народного комісара земельних справ Мещерякова із засудженням безперервних арештів заручників, серед яких багато агрономів, що ставить під загрозу збирання врожаю³⁸. За наказом Т. Коржикова всі заарештовані агрономи були негайно звільнені.

Але масові розстріли заручників не припинялися. Надзвичайний революційний трибунал, створений на Чернігівщині ще у лютому, 28 липня поновив свою діяльність. Очолив його О. Одинцов. За кілька днів за постановою губревтрибуналу “в связи с раскрытием контрреволюционного заговора, в порядке красного террора, расстреляны следующие заложники: помещики Панченко М. и Нат., Захаровичи Б.В. и А., Дунин-Борковский Я., Любарский М., Бакуринский Алексей [колишній губернський комісар Чернігівщини – С.С.] и Александр [син О. Бакуринського – С.С.], Лященко Ив., бывший Вологодский губернатор Шрамченко М., Буленок М., поручик добровольческой армии Янке Станислав, член Союза русского народа Барсуков А. и Барановский Ал.”³⁹. Цей злочин буквально сколихнув Чернігів. Приїздила навіть комісія з Києва, котра, однак, підтвердила законність розстрілу.

Далі – більше. З метою підтримки революційного порядку за наказом комітету оборони від 24 серпня Чернігів розподілили на кілька районів, у кожному “из среды буржуазии” взяли кілька заручників, яких у разі антиреволюційних хвилювань, замахів на представників влади чи червоноармійців, пошкодження телефонних дротів, мали розстріляти⁴⁰.

З наближенням денікінського фронту наказом губоборони від 10 серпня територія губернії була оголошена у стані облоги і являла собою військовий табір. 24 серпня створений губернський штаб оборони у складі командуючого військами та двох представників губкомоборони – Будевица і Батюка. Цікаві дані про військові формування на Чернігівщині в цей період знаходимо у статті “Черниговцы в красной армии”, надрукованій у газеті “Красное знамя” за 23 лютого 1923 р.: “При наступлении деникинцев на Черниговщину,

губвоенком все свободные части – Черниговский полк [прикордонний запасний полк – С.С.], казачий дивизион, батальон ГЧК, Борзенский и Нежинский батальоны, а впоследствии и карательные части других уездов, бросает на фронт в район Круты – Плиски – Ичня, а позднее Сосница – Макошино – Чернигов, и более двух недель ведет самостоятельные бои с деникинцами, защищая Чернигов и переправы через Десну.

С подходом на черниговские позиции частей 12 армии, все пехотные части Черниговщины были влиты в последние, а казачий дивизион в Червоную бригаду. В этот период губвоенкоматом формируются кавалерийские эскадроны из добровольцев и отправляются на фронт для пополнения конных армий. Одновременно ведётся борьба с бандами Шубы, Артамонова, Ромашко, Петренко, Яценко и др.”

Наприкінці серпня – у першій половині вересня на Чернігівщині формується Пластунська бригада у складі трьох полків, повповнюються батальйони 60 стрілецької дивізії, полк Червоного козацтва розгортається у двополкову бригаду. 30 серпня частини Червоної армії залишили Київ. ЦК КП(б)У, Раднарком, Рада робітничо-селянської оборони України тимчасово переїхали до Чернігова, розмістилися в будинку окружного суду (нині обласне управління СБУ).

На початку осені більшість території України опинилася під владою Добровольчої армії генерала Денікіна. У вересні бої йшли на Чернігівщині. 23 вересня наступ на Чернігів розпочав Білозерський полк полковника Штейфона та 2-й кінний полк генерала Дроздовського.

Зі спогадів Б. Штейфона: “Утром 28 сентября 1-й и 3-й батальоны подошли к Десне. 2-му конному генерала Дроздовского полку было приказано выдвинуться по Киевскому шоссе, к югу от Чернигова, к деревне Яновка [Іванівка – С.С.] и прикрыть готовящийся штурм города со стороны Козелецкой группы красных... Победа была полной. Захвачено несколько тысяч пленных, масса пулемётов. Только в районе Яновки было захвачено 16 орудий... Весь в зелени, в прежнее время тихий мирный, Чернигов в период гражданской войны перенёс немало тяжёлых испытаний. По моём прибытии меня окружили жители и со слезами на глазах выражали свою радость. Узнав, что нами захвачено несколько видных комиссаров, прославившихся своею жестокостью, жители в полном смысле слова умоляли меня приказать повесить этих комиссаров”⁴¹.

Частини Добровольчої армії увійшли у Чернігів 13 жовтня. Червоні відійшли у двох напрямках: на Гомель та на Седнів і Городню. За кілька днів денікінці поновили наступ – зайняли Седнів, що за 25 км на північ від губернського центру, створивши тим самим загрозу Городні, де в той час перебували губернський комітет оборони, партійні та радянські органи влади. Однак 17 жовтня батальйони Червоного козацтва та 60 стрілецької дивізії разом з городнянськими партизанами перейшли у контрнаступ і звільнили Седнів, зайняли позицію приблизно по лінії Івашківка – Масани – Полуботки – Седнів, не пропускаючи ворога ані на крок уперед.

На окупованій території губернії, за численними свідченнями, денікінці встановили режим терору та грабунків. У Чернігові створили поліцію – державну варту, яка разом з регулярними частинами чинила пограбування, єврейські погроми, криваві розправи над населенням. Штаб денікінців знаходився у колишньому будинку губернської земської управи (нині тут Чернігівська обласна державна адміністрація), з балкону якого вони зазвичай проголошували промови. Є відомості, що на другий день після вступу у місто денікінці повісили на базарній площі [Красна площа – С.С.] чекіста Удовиченка, робітника А. Бляхера, біля лісопильного заводу Гуркова [поблизу пішохідного мосту через Десну – С.С.] розстріляли групу червоноармійців, поодинокі жертви вже після визволення знаходили в різних районах, зокрема, у дворі торговця Лагутіна і т.ін.⁴² За даними газети

“Знамя Советов” – органу Чернігівського губревкому і губкому КП(б)У від 14 грудня 1919 року у Кролевці за кілька днів денікінці розстріляли і повісили 280 осіб.

Були і курйозні випадки. Так, завідуючий секретним оперативним відділом губкому партії у своїй записці в губернську надзвичайну комісію пише: “Во время присутствия деникинцев в Чернигове ими занималось здание Государственного банка, при котором находятся квартиры служащих, которые всевозможными путями приобретали вещи, награбленные деникинцами у населения. С возвращением Советской власти были случаи, что граждане Чернигова узнавали свои вещи на жителях банка и отбирали таковые, не сообщая об этом кому следует”⁴³. Резолюція на записці красномовна: “Направить в уголовный розыск”.

Звільняли Чернігівщину від денікінців 1 Богунська і 2 Таращанська бригади 44 дивізії [колишня Перша українська радянська дивізія – С.С.], 60 стрілецька дивізія, Пластунська бригада 12 армії, партизанські загони. Їм протистояли Білозерський та Дроздовицький піхотні та Чеченський, Ізмайлівський і Семенівський кавалерійські полки.

5 листопада частини 60 дивізії увірвались до Чернігова зі сходу. З півночі в місто вступив 2-й полк Таращанської бригади. Напружені бої тривали добу. Ось чому в різних джерелах зустрічаємо різні дати визволення Чернігова. Здебільшого це – 7 листопада, коли денікінці, переправившись через Десну, закріпилися на її лівому березі поблизу нинішнього шосейного мосту, в районі колишнього залізничного вокзалу. Звідти почали обстрілювати місто з гармат, влучили у будинок семінарії, де на той час вже перебував військовий шпиталь, лише 12 листопада вони відступили від Десни у напрямку Анисів – Лукашівка. 21 листопада були звільнені Ніжин, ст. Крути, 1 грудня – Прилуки.

*Бійці Богунського полку,
які брали участь у боях з денікінцями
на Чернігівщині.
Листопад 1919 р.*

Про те, що коїлося на звільнених територіях, дізнаємося з документів, хоча і радянських, але інформативно-красномовних. Ось уривок зі звіту про стан Чернігівщини відразу після відступу білогвардійців: “При исключительно тяжёлых условиях пришлось губревкому налаживать порядок как в городе Чернигове, так и в уездах. Назначенный Реввоенсоветом 12 армии 28 октября 1919 г., ревком в составе Н. Глебова-Авилова, Э. Квирина, Т. Микеловича, Ю. Коцюбинского и Н. Осадчего и представителей опродкомгуба и военкома открыл свою деятельность 10 ноября под гром пушек за переправу через р. Десну, каковая была совершена только на седьмой день после вступления в город советских войск. При таких условиях все усилия ревкома сводились к возможному предотвращению грабежей, причем действовать приходилось осторожно, через военные власти. В центре города царил полнейшая разруха. Подвоз продовольствия совершенно прекратился. Беднейшее население после деникинского разгрома оказалось в крайне тяжёлом положении. Первые шаги губревкома были

направлены на облегчение кризиса. Был издан указ о свободной торговле в 30-верстной полосе, была учреждена особая губернская продовольственная комиссия, в задачи которой входило наискорейшее налаживание снабжения, в первую очередь больниц, приютов и т.д.”⁴⁴

Для з’ясування становища на місцях губревком на 23 листопада скликав з’їзд волосних та повітових ревкомів. Прибуло лише 50 делегатів з Чернігівського, Городнянського, Сосницького та Новгород-Сіверського повітів. Південні повіти ще перебували під денікінцями. Делегати свідчили, що “ужасный шквал разгрома всё захватил, всё разрушил, сжѐг. Чечено-помещичья свора жестоко расправлялася с теми, кого подозревала в сочувствии к большевизму”⁴⁵. Основні рішення з’їзду – проведення повної мобілізації, вирішення паливного та продовольчого питань. В резолюції щодо останнього зазначалося: “Ставя непосредственной задачей снабжение продовольствием Красной Армии и населения губернии, уездные органы особых продовольственных комиссий при армиях стремятся в первую очередь полностью положить конец унаследованному от партизанщины бессистемному самоснабжению воинских частей и ввести в правильные рамки заготовки продуктов. Первый шаг – срочное проведение повсеместного подворного учёта с тем, чтобы селения и волости, сдавшие государству все излишки продовольствия, были совершенно освобождены от дальнейших поставок. Товарищам, выбранным на всероссийский съезд, поручается ходатайствовать перед Наркомпродом, дабы в общий наряд была включена Черниговщина, т.к. всю тяжесть по снабжению продовольствием и всем необходимым Красной армии понесли на себе, прежде всего, уезды Черниговщины. Необходимо, чтобы эти уезды были снабжены продовольствием в первую очередь”⁴⁶.

Гостра паливна криза спричинила наказ провести облік дров у селян – якщо виявиться більше трьох кубометрів, надлишки розподіляти за твердими цінами; боротися з продажем дров на вільному ринку, встановлювати тверді ціни.

На цьому ж з’їзді з’ясувалось, що системи влади на місцях немає: діють різноманітні інституції – ревкоми, комбіді, ради тощо.

21 листопада відбулася IV повітова конференція городнянських комуністів, які закликали до посилення “залізної” диктатури пролетаріату: “Мы должны в корне пресечь всё усиливающийся бандитизм и партизанщину в нашей армии, подавляя их самым беспощадным образом и мерами во имя Революции”⁴⁷.

Невтішними були результати відвідин навколишніх сіл чернігівськими комуністами у грудні: “Слушали доклад тов. Рака о поездке в с. Красное. Поездка дала неудовлетворительные результаты. Отношение крестьян к приезжим тов. недоброжелательное, в коммунистическую ячейку не записался ни один человек. Рябцево. Раскол между кулаками и бедняками определѐнно намечается. Митинг собрал очень немного крестьян. В селе полное отсутствие просветительной работы. Крестьяне настроены против комитетов. В д. Славино организован комбед и коммунистическая ячейка из 24 человек. Кулаки прижаты, хлеб у них отобран.

Петровский ездил в Горбовскую волость. В подавляющем большинстве – средние крестьяне, приближающиеся к кулакам. К советской власти отношение безразлично-пассивное, к коммунистам – опеределѐнно-отрицательное. С продовольственной политикой советской власти крестьяне не согласны. В Довжике население пригородно-мещанское. Кулачество действует организованно и помогает беднякам. Беднота по мере израсходования запасов хлеба, при содействии волисполкомов, производит выемку у кулаков. Против коммуны крестьяне восстановлены, но настроены революционно”⁴⁸.

У листопаді – грудні формуються фактично нові органи губернской влади: губземвідділ, губліском, губздрав, губсоцзабез, губнаросвіта, губфінвідділ та інші. Перебування денікінців на Чернігівщині остаточно зруйнувало роботу всіх відділів,

але, згідно з інструкціями з центру, вони відновилися у складі кількох підвідділів. Так, губземвідділ створений 2 грудня, складався із землевпорядного, сільськогосподарського, земельних покращань, лісового підвідділів. Основні проблеми – нестача кадрів (в 11 повітах нараховувалося лише 33 землеміра, агрономів і того менше), посівного матеріалу, особливо зерна, розруха, безладдя на селі.

Губліском складався з двох підвідділів: виробничого та обслуговування. Задля реєстрації лісових заготівель губернія розподілялась на 14 районів з уповноваженими на чолі.

Губернський відділ комунального господарства займався відновленням роботи електричної станції, водокачки, лазень, пожежної команди, базарів і т. ін.

Особлива губернська продовольча комісія (опродкомгуб) всі повіти губернії розподілила на дві групи: виробники – Ніжинський, Конотопський, Борзнянський, Козелецький, Глухівський та споживачі – решта повітів. Повітпродкоми першої групи утворили самостійні відділи, які займалися заготівлею хліба та зернового фуражу, під загальною назвою хлібо-фураж. Були також створені районні особливі продовольчі комісії, підпорядковані опродкомгубу та опродкомармії.

Губернський відділ охорони здоров'я у грудні зіштовхнувся із проблемою, що у Кролевецькому повіті лютує тиф, віспа та інші епідемії при повній відсутності медичного персоналу та ліків⁴⁹.

За даними губернського відділу народної освіти у грудні в Чернігові відкрилися річні курси для підготовки вчителів, видавався журнал “Просвещение”, проводилася поступова українізація шкіл, було відкрито 7 дитячих садочків – 4 російських, 2 єврейських і 1 український, сформовані театральні трупи – українська та російська⁵⁰.

Наприкінці листопада відновив роботу Чернігівський основний відділ Народного Банку УСРР. Тоді ж була опублікована обов'язкова постанова голови губревкому про грошовий обіг на території Чернігівської губернії, за якою “являются обязательными к приёму как между частными лицами, так и между учреждениями при всяких расчётах следующие денежные знаки: 1) все кредитные билеты, выпущенные правительством РСФСР, как-то: “николаевские”, “керенские”, кредитные билеты образца 1918 г., советские расчётные знаки в 1, 2, 3 руб.; 2) украинские, кроме 100 карбованцев, аннулированных шагов и нового образца; 3) облигации Займа Свободы достоинством не свыше 100 руб. как с купонами, так и без них; 4) билеты Государственного Казначейства как с купонами, так и без; 5) купоны от Государственных процентных бумаг сроком до 1-го декабря 1917 г. включительно.

Все означенные денежные знаки должны приниматься по своей цене. Лица и учреждения, замеченные в отказе к приёму советских денежных знаков или спекуляции знаками какого-либо образца, будут арестовываться и предаваться суду революционного трибунала для наказания по закону военного времени, как явные враги советской власти”⁵¹.

Отже 1919 рік не став роком політичного та соціально-економічного відродження Чернігівщини. Більшовицька інтервенція, яка врешті-решт, переросла у громадянську війну, диктатура однієї партії, політика воєнного комунізму, червоний терор, тимчасова денікінська окупація ще більше посилили безлад, розруху, голод, хвороби, незадоволення новою владою, протистояння їй. То був початок нового періоду української історії – радянського.

¹ Черниговская мысль. – 1919. – 4 января. – С. 2.

² Там само. – 5 января. – С. 1.

- ³ Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. – К., 1970. – С. 93.
- ⁴ Левенко А. Октябрь и гражданская война на Черниговщине: Рукопись. – 1957. – С. 187–188 // Поточний архів ЧІМ.
- ⁵ Известия Черниговского временного военно-революционного комитета. – 1919. – 11 февраля. – № 21.
- ⁶ История городов и сёл Украинской ССР. Черниговская область. – К., 1983. – С. 57.
- ⁷ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.П-8477. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 105.
- ⁸ ДАЧО. – Ф.Р-1. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 140.
- ⁹ Известия Черниговского губернского военно-революционного комитета, Черниговского уездного исполнительного комитета и городского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – 1919. – 5 апреля. – № 61.
- ¹⁰ ДАЧО. – Ф.Р-305. – Оп. 1. – Спр. 74. – Арк. 6-7.
- ¹¹ Там само. – Ф.Р-16. – Оп. 1. – Спр. 293. – Арк. 38.
- ¹² Известия губернского исполнительного комитета Советов рабочих, сельских и красноармейских депутатов Черниговщины. – 1919. – 29 мая.
- ¹³ ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп. 1. – Спр. 570. – Арк. 18.
- ¹⁴ Там само. – Ф.Р-8. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 5.
- ¹⁵ Там само. – Ф.П-4420. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 52.
- ¹⁶ Там само. – Ф.Р-16. – Оп. 6. – Спр. 1. – Арк. 2.
- ¹⁷ Там само. – Ф.Р-1. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 82.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 119.
- ¹⁹ Там само. – Ф.Р-1394. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 25.
- ²⁰ Там само. – Ф.Р-8477. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 65–66.
- ²¹ Известия губернского исполнительного комитета... – 1919. – 24 июля. – С. 4.
- ²² Коммунист (Чернігів). – 1919. – 26 февраля. – № 30.
- ²³ ДАЧО. – Ф.Р-15. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 240.
- ²⁴ Там само. – Ф.Р-15. – Оп. 6. – Спр. 1. – Арк. 1.
- ²⁵ Там само. – Ф.Р-16. – Оп. 6. – Спр. 1. – Арк. 6.
- ²⁶ Там само. – Ф.П-8477. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 11.
- ²⁷ Известия губернского исполнительного комитета... – 1919. – 24 июля. – С. 2.
- ²⁸ ДАЧО. – Ф.П-8477. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 31.
- ²⁹ Там само. – Арк. 36.
- ³⁰ Там само. – Арк. 13.
- ³¹ Там само. – Ф.Р-15. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 223.
- ³² Там само. – Арк. 23.
- ³³ Там само. – Арк. 24.
- ³⁴ Там само. – Арк. 160.
- ³⁵ Там само. – Ф.Р-2201. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 2.
- ³⁶ Там само. – Ф.Р-15. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 151.
- ³⁷ Там само. – Арк. 100.
- ³⁸ Там само. – Арк. 32.
- ³⁹ Известия губернского исполнительного комитета... – 1919. – 2 августа. – С. 2.
- ⁴⁰ ДАЧО. – Ф.Р-15. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 239.
- ⁴¹ Штейфон Б. Кризис добровольчества. – Белград, 1928 // http://www.dk1868.ru/history/Krizis_gobr.htm.
- ⁴² ДАЧО. – Ф.П-15. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 3.
- ⁴³ ДАЧО. – Ф.П-8477. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 12.
- ⁴⁴ Там само. – Ф.П-15. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 170.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Там само. – Арк. 170–171.
- ⁴⁷ Там само. – Ф.П-8477. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 3.
- ⁴⁸ Там само – Спр. 7. – Арк. 1.
- ⁴⁹ Там само. – Ф.Р-2. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 1.
- ⁵⁰ Там само. – Ф.Р-15. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 171–175.
- ⁵¹ Там само. – Ф.Р-1. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 13.

Глібов-Авілов Микола Павлович
(1887–1937)

Народився у Калузі. Навчався у партійній школі в Болоньї. У травні – червні 1918 р. – головний комісар Чорноморського флоту. З грудня 1918 р. – член колегії Народного комісаріату праці РРФСР, член президії і секретар ВЦРПС. Як представник Реввійськради 12 армії 28 жовтня 1919 р. очолив Чернігівський губревком. Згодом – нарком праці України. З 1923 р. – голова Петроградської ради профспілок. У 1928 р. – голова будівництва, директор заводу “Ростсільмаш” (Ростов-на-Дону). Заарештований у вересні 1936 р. за приналежність до контрреволюційної терористичної організації. Розстріляний. Реабілітований у 1956 р.

М. Глібов-Авілов, голова Чернігівського губревкому наприкінці 1919 – початку 1920 р.

Гриневич Андрій Володимирович
(1891–1938)

Народився у с. Домашиха Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії.

Після закінчення у 1910 р. Чернігівської чоловічої гімназії навчався на юридичному факультеті Петербурзького університету. В 1912 р. вступив до партії – РСДРП(б). В червні 1917 р. повернувся в Україну, був обраний секретарем Київського губкому партії більшовиків.

В 1919–1920 рр. обіймав посади губернського продовольчого комісара у Воронежі, Вінниці, Миколаєві і Чернігові.

З 1922 по 1931 р. працював секретарем губкомів і обкомів партії у Запоріжжі, Іванові, Новосибірську, Іркутську.

З 1931 по 1938 р. – народний комісар у земельних справах СРСР, заступник голови Верховного суду СРСР, голова Уссурійського облвиконкому. Репресований.

Коржиков Тим Михайлович
(1896–1937)

Народився у с. Червона Слобідка Суразького повіту Чернігівської губернії (тепер Брянська область Російської Федерації).

Закінчив Суразьке початкове училище. У 1917 р. вступив до лав РСДРП(б), очолив Суразький політвиконком. У січні 1919 р. обирається секретарем Чернігівського губкому

партії, делегатом 3-го з'їзду КП(б)У, у травні того ж року – членом надзвичайного штабу “п'ятьох”, у червні – головою Чернігівського губвиконкому, у травні 1920 р. – головою губревкому.

Після закінчення Московського університету, у 1920-х рр. працював інструктором окрвідділу ЦК КП(б)У, головою Мелітопольського, Алма-Атинського, Чимкентського окрвиконкомів. З 1930 р. – заступник голови ВДНГ УРСР. У 1933–1936 рр. очолював будівництво Магнітогорська. Репресований.

*Т. Коржиков (стоїть),
голова губернського комітету
робітничо-селянської оборони.
Липень 1919 р.*

*Г.Ф. Ланчинський,
голова Чернігівського губревкому.
1919 р.*

*Ланчинський Георгій Федорович
(1887–1938)*

Народився поблизу Петербурга. Професійний революціонер. За активну революційну діяльність неодноразово зазнавав арештів та тюремного ув'язнення.

У 1917 р. – голова Кременчуцької ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, член першого Українського Радянського уряду, згодом секретар ВУЦВК.

У січні 1919 р. обраний головою Чернігівського губревкому, а в лютому того ж року – членом губкому партії. Під час боротьби з денікінцями очолював районний комітет оборони Північної Чернігівщини.

У наступні роки перебував на дипломатичній роботі, працював членом Президії Держплану УРСР, заступником наркома охорони здоров'я Казахської РСР. Репресований.

Левін Соломон Юдович
(1898–1919)

Народився у с. Струмень (тепер Гомельська область Білорусі). 4 лютого 1919 р. обирається членом Чернігівського губревкому, 11 лютого – головою губернської надзвичайної комісії, 26 лютого на 2-й Чернігівській губернській конференції КП(б)У – кандидатом до губпарткому, на I Чернігівському губернському з'їзді Рад (13–17 квітня 1919 р.) – кандидатом до губвиконкому від фракції комуністів.

Загинув у серпні 1919 р. в бою з денікінцями під Миколаєвом.

Радіо і телебачення на Чернігівщині (1920–2005 роки)

Сьогодні ми не уявляємо сучасного життя без радіо і телебачення. Але ж був час, і не такий вже далекий, коли цих засобів інформації та зв'язку не існувало.

Спробуємо згадати, як все починалося: відкриття та перші кроки радіо і телебачення.

I. Радіомовлення

7 травня 1895 р. у Петербурзькому університеті йшло чергове засідання Російського фізико-хімічного товариства. Вчені слухали повідомлення викладача фізики мінного офіцерського класу з Кронштадта О.С. Попова. На цьому засіданні він здійснив перший у світі сеанс радіозв'язку з передачею та прийомом довгих і коротких сигналів – елементів азбуки Морзе – та їх фіксацією дзвінком приймача. О.С. Попов висловив надію, що його прилад “може бути використаний для передачі сигналів на відстані за допомогою швидких електронних коливань, як тільки буде знайдено джерело таких коливань з достатньою енергією”.

В 1896 р. О.С. Попов здійснив передачу та прийом першої у світі радіограми з текстом “Генріх Герц” на відстані радіозв'язку 250 метрів, з одного будинку Петербурзького університету в інший. В 1897 р. прилади були встановлені на крейсерах Балтійського флоту “Росія” та “Африка”. Дальність передачі склала 5 кілометрів.

1899 р. ознаменувався новим чудовим відкриттям. Найближчий співробітник О.С. Попова П.М. Рибкін, проводячи дослід радіозв'язку, виявив можливість прийому телефонних сигналів на слух за допомогою телефонів. На основі цього О.С. Попов сконструював спеціальний телефонний приймач, значно чутливіший, простий за конструкцією і надійний у користуванні.

В 1900 р. поблизу острова Гогланд у Балтійському морі сів на міль броненосець “Генерал-адмірал Апраксін”. Під час рятівних робіт О.С. Попов встановив радіозв'язок між цим островом і м. Котка у Фінляндії на відстані 47 кілометрів.

О.С. Попов не лише винайшов перший радіоприймач і вперше у світі здійснив радіопередачу, але й розробив найголовніші принципи радіозв'язку і заклав основи сучасної радіотехніки.

Спочатку для позначення нового засобу зв'язку використовувалися терміни “безпроводовий зв'язок”, “сигналізація без проводів”. В 1903 р. в Берліні на міжнародній конференції з безпроводового телеграфування був рекомендований термін “радіотелеграфія”. В той же час почав використовуватися термін “радіо”, як узагальнене поняття, пов'язане з технікою безпроводового зв'язку. Поступово він увійшов в ужиток повсюдно.

На початку ХХ ст. з'явилися перші радіостанції в Росії. Декретом Раднаркому від 19 липня 1918 р. було проведено централізацію радіотехнічної справи Радянської республіки. Наркому пошти та телеграфу передавались із військового відомства найбільші радіостанції, у т.ч. Ходинська в Москві, Царськосільська під Петроградом, Тверська та ін. У грудні 1918 р. була створена радіолабораторія в Нижньому Новгороді. На неї були покладені завдання удосконалення безпроводового зв'язку, збільшення дальності його дії, розробки та виробництва радіотехнічних приладів.

22 червня 1921 р., в день відкриття ІІІ конгресу Комуністичного Інтернаціоналу, в

Москві почала діяти перша радіотрансляційна мережа. Через рік 21 серпня 1922 р. в ефірі пролунали слова “Говорит Москва”. Почала перші передачі радіомовна станція.

Радянська радіомовна станція потужністю 12 кВт, яка почала регулярну роботу 17 вересня 1922 р., була на той час найбільш потужною в світі. Для порівняння: радіостанція в Нью-Йорку мала потужність всього 1,5 кВт, станції у Франції та Німеччині – по 5 кВт. Станції було присвоєне найменування “Радіостанція імені Комінтерну”. Вознесенську вулицю в Москві, де знаходився будинок радіостанції, перейменували на вулицю Радіо. Радіостанція мала радіус дії 2000 верст. 3 серпня 1924 р. станція імені Комінтерну почала передавати програми за твердим розкладом, який оголошувався у пресі заздалегідь.

В 1925 р. в Москві були збудовані й запрацювали дві короткохвильові станції, їх можна було почути практично на всій Земній кулі.

В 1926 р. в Москві вийшла в ефір перша в Європі середньохвильова станція.

Поступово зростали потужність радіостанцій, кількість радіопередавачів і радіотрансляційних точок.

В Україні регулярні радіопередачі почалися у 1924 р. На той час було зведено радіостанції у Харкові та Києві. Перша передача програми українського радіо відбулася 16 листопада 1924 р. у місті Харкові.

У 1926 р. у СРСР налічувалось 13 радіомовних станцій (крім Московської та Ленінградської), велось будівництво ще семи. В Україні діяло 5 станцій – у Харкові, Катеринославі (Дніпропетровськ), Києві, Севастополі, Одесі, в Білорусі – 2 (у Мінську, Гомелі).

Початок радіофікації нашого краю поклала приймальна установка, споруджена в Чернігові у квітні 1920 р. 30 квітня 1920 р. завідуючий установкою В.І. Репа почав розшифровувати сигнали морзянки, які передавалися з Москви¹. Редакція газети “Знамя Советов”, губком партії, губвиконком стали одержувати найсвіжіші зведення. Телеграфом їх передавали в повіти, а звідти – до найвіддаленіших сіл. У травні 1920 р. у зв’язку із загрозою наступу польських військ Чернігівську радіостанцію евакуювали до Кролевця. Але незабаром повернули до Чернігова. Вночі 2 червня вона відновила свою роботу².

Одне з найкращих приміщень для радіоустановки виділили в Ніжині. Радіотелеграфісти Іван Ілліч Погуляйло та Лука Юхимович Шпаковський, використавши дві дзвіниці місцевих церков, побудували антену довжиною 160 метрів. 16 березня 1921 р. місто почало одержувати новини³. Першою прийнятою передачею була інформація про X з’їзд ВКП(б), про заміну продрозкладки фіксованим податком.

12 квітня 1921 р. почала працювати приймальна радіоустановка у Прилуках. 14 травня 1921 р. у Сосниці прийняли перший радіовісник РАТАУ з Харкова. Завідуючий радіо Петро Григорович Семеряко, радіотелеграфісти Григорій Львович Потарчук і Андрій Данилович Губко виготовили дві щогли по 16 аршинів, підвісили між ними антену довжиною понад 500 м – і радіоустановка запрацювала⁴.

У листопаді 1921 р. провели випробування радіостанції в Городні⁵. У 1922 р. запрацювала приймальна радіоустановка в Новгороді-Сіверському, де для спорудження антени вирішили використати дзвіницю Спасо-Преображенського чоловічого монастиря. Напередодні завгубзв’язку Василевський звернувся до радіовідділу України у Харкові: “Відділом зв’язку господарським шляхом сконструйовано три приймача. Обслуговування і утримання їх за постановою губвиконкому проводиться на місцеві кошти. Прошу дозволу встановити вказані приймачі у Глухові, Новгороді-Сіверському, в Острі або Козельці”⁶.

Чернігівська газета “Красное знамя” 11 жовтня 1922 р. писала: “К предстоящим празднествам годовщины Октябрьской революции во всех уездных городах губернии заканчивается установка радиоприёмников... Радиоприёмники установлены уже в

Острє и Новгородє-Северскє. Для установкы аппарата в Козельцє, Борзнє и Кролевцє командированы специалисты-техники... Губотдел связи располагает ещё шестью свободными аппаратами, которые в дальнейшем будут установлены в наиболее крупных и важных пунктах Черниговщины, например, в Серединной Буде, Сновскє и т.д. Цель установкы радиоприёмников в губернии – организация широкой и прочной связи с центром, главным образом с Москвой и Харьковом. Благодаря такой связи вся Черниговщина будет своевременно и полно информирована через центр обо всём, что делается в республике и за границей”.

На основі прийнятих по радіо матеріалів друкувались листівки, плакати, афіші з грифом “Розклеїти на людному місці”, “Прочитати на сходці”. Радіо поряд з пресою стало життєво важливим і необхідним засобом агітації, інформації.

Ініціатива проведення в 1922 р. кампанії по радіофікації України належала ВУЦВКу, який постановив вкрити всю територію мережею прийомних станцій. Однак проведена нашвидкуруч радіофікація не дала бажаних наслідків. 3 липня 1923 р. у газеті “Красное знамя” з’явилась стаття “Радіофікція”, в якій аналізувався стан справ на Чернігівщині й робився висновок: “Наша радіофікація превратилась в радиофикцию. Это можно видеть прежде всего по состоянию Черниговской радиостанции – учреждения абсолютно кинутого на произвол судьбы. Станция ютится в одной комнате, хотя в её распоряжении числится целый дом. Он занят квартирантами, никакого касательства к станции не имеющими. Технически станция совершенно развалена и почти не в состоянии нормально производить приём. Она лишена самых элементарных удобств. За ходом её работы никто фактически не наблюдает. Бумажное руководство станции лежит на киевском округе связи. Но последний весьма мало интересуется положением радиостанции на Черниговщине.

При станции работает в качестве практикантов трое крестьянских юношей, присланных из ближайших сёл. Это какие-то совершенно приبلудные люди, ими никто не руководит. Они не получают материальной поддержки. Не имеют общежития. Живут тем, что из дома пришлют. Не лучше положение на местах. Во многих городах радиостанции существуют для собственного удовольствия. Неизвестно даже производят ли они приём информации.

Относительно благополучно положение только в Нежине и Конотопе. Ко всему прочему ... установленные радиоприёмники чрезвычайно примитивны и слабы.

Нужно тщательно обследовать все радиостанции губернии и решительно заняться упорядочением их”. У наступні роки намагалися вирішити цю проблему. Активно сприяв виконанню державної програми радіофікації й аматорський рух. У Чернігові був створений один з перших в Україні радіогуртків. У 1924 р. виникла ініціативна група для організації товариства радіолюбителів. У державному архіві Чернігівської області зберігається протокол загальних зборів членів товариства радіолюбителів Чернігівщини, які відбулися 10 січня 1925 р. і на яких був прийнятий статут товариства. Перший його параграф зазначав, що товариство радіолюбителів засновується задля об’єднання колективів і окремих осіб, які вивчають і використовують радіотехніку з культурною і аматорською метою. До складу правління Товариства увійшли “Донець А.Ф., заврадио; Софронович В.А., безработный; Борисенко В.С., надсмотрщик; Голиков Л.И., радист; Репа В.И., безработный. Кандидаты: Коржиков, Аронов И.З., надсмотрщик”⁷.

25 грудня 1925 р. розпочав свою роботу перший окружний з’їзд Товариства друзів радіо, на якому була прийнята постанова про входження Чернігівського товариства до складу Всесоюзного, обране новє правління з 15 осіб, у тому числі 6 селян, два делегати на 1-й Всесоюзний з’їзд ТДР⁸. З’їзд також вирішив розпочати кампанію по збиранню коштів на будівництво у наступному році в Чернігові приймально-передавальної радіостанції.

Окружне відділення Товариства проводило роботу по організації у селах мережі радіоприймачів. В селах Скорінці, Чемері, Ковчині, Халявіні, Горбовому, Куликівці та Комуні ім. III Інтернаціоналу були створені осередки Товариства. “В селе Ковчине местные радиолубители из молодёжи имеют уже свои радиоприёмники, но слушают радиопередачи по очереди у местного учителя, т.к. “бацьки” не дают им ставить на крышах антенны”⁹.

Передбачалося демонструвати по селах пересувні радіоприймачі. Апаратуру для них закупили в Москві.

Робота значно пожвавилась після встановлення в Чернігові членами Товариства друзів радіо дев’ятилампового гучномовця, отриманого з Москви. “Техническая установка громкоговорителя в клубе совторгслужащих и пишевиков была произведена силами членов общества и была закончена к 6 ноября.

7 ноября громкоговоритель был установлен на воздухе в окне клуба и передавал радиопередачу, слушать которую собралась тысячная толпа. Слышимость передачи была вполне удовлетворительной, несмотря на некоторые шумы, происшедшие из-за грозовых разрядов”, – повідомив вечірній випуск газети “Красное знамя” від 11 листопада 1925 р. У наступному номері “Вечернего выпуска” було надруковане повідомлення про роботу окружного відділення Товариства друзів радіо щодо спорудження в Чернігові “микрофонной радиопередаточной станции...” по обслуговуванню сіл Чернігівського округу, в яких є радіоприймачі. “Радиус слышимости радиостанций – 30 верст в окружности”.

У грудні 1925 р. встановлено радіоприймач у сільбудинку в Ріпках, де його слухали одночасно чоловік 100–150¹⁰. У лютому 1926 р. заговорив гучномовець в Олишівці. Ось що писала про цю подію газета “Червоний стяг” від 19 лютого 1926 р.: “Після радіогазети прослушали селяни кілька музичних номерів. Помешкання було повне. Кожний хоче послухати, що кажуть з Москви. Жодний не має сумніву, що читають, розповідають та співають з далекої Москви люди, а не якась там нечиста сила. Вже не запитують селяни – чи це не грамофон”.

Існуючі на той час у країні місцеві радіомовні станції давали можливість місцевому населенню в радіусі від 100 до 400 верст в залежності від потужності цих станцій слухати не лише місцеві виступи, але й передачі Москви та Ленінграда за допомогою простих детекторних приймачів.

Для того, щоб долучити населення Чернігівщини до культурного життя центрів, у Чернігові необхідно було збудувати радіомовну станцію відповідної потужності. Будівництвом станції і розвитком радіомовлення в СРСР займалося акціонерне товариство “Широковещания по радио. Радиопередача”, яке знаходилось у Москві за адресою: вул. Нікольська, 3. Товариство “Радіопередача” отримувало від уряду кошти лише на організацію радіомовлення, спорудження станцій держава не фінансувала: необхідні були місцеві асигнування.

У серпні 1926 р. правління “Радіопередачі” запропонувало Чернігівському окружному збудувати в місті радіомовну станцію потужністю 1 кВт з антеною радіусом дії 100–150 верст при прийомі на простий детекторний приймач і 400–500 верст на чотириламповий. Апаратура, її доставка і монтаж коштували 38 тисяч рублів. Щоб транслювати передачі з Москви, потрібний був ще й трансляційний приймач вартістю 2 тис. рублів:

“... 4. Антенное оборудование должно состоять из 2-х мачт высотой в 45 метров каждая с поднятой на них антенной и противовеса, поднятого на столбах на высоте 3–4 метра, площадь, занимаемая противовесом, должна быть от 5000–8000 квадратных метров. Мачты, антенна и противовес смогут быть построены нами из наших же материалов за 10000 рублей... При наличии всех материалов работа продлится от 1½ до 2 месяцев.

5. Площадь помещения под рацию и студию требуется около 150–200 квадратных

метров, причем станция может быть построена за городом, а студия оборудована в центре города. Этот вариант представляет некоторые технические преимущества перед вариантом, когда студия и станция находятся в одном помещении.

6. По готовности станции “Радиопередача” берёт на себя техническое руководство радиовещанием, согласуя свою деятельность с местными заинтересованными в этом органами”¹¹.

На жаль, нам не відомо, яку відповідь дав Чернігівський окружком на цю пропозицію. Відповідного документа знайти в архіві не вдалося.

Наприкінці 1927 р. у Чернігівській окрузі нараховувалось 30 радіоустановок, з яких 15 було встановлено по селах до 10-х роковин Жовтня¹². В цілому мережа радіоустановок залишалася невеликою, не повністю був радіофікований і Чернігів. Того ж року президія окружного ТДР поставила питання перед Чернігівською поштово-телеграфною конторою про будівництво більш потужного радіовузла для радіофікації всього міста. Переобладнання радіотрансляційного вузла за зразком великих міст відбулося в 1928 р., але повністю радіофікувати Чернігів все ж не вдалося. На кінець 1928 р. радіомережа Чернігівської округи налічувала 50 радіоустановок¹³. Влітку 1928 р. радіомайстерня Окрполітосвіти виготовила першу партію радіоприймачів, які нічим не поступалися фабричним, а коштували на 30 руб. дешевше – по 69 руб.15 коп. Було вирішено використовувати місцеву продукцію виключно для села.

У Чернігові працював досить потужний радіотрансляційний вузол при телефонній станції, який обслуговував усі міські клуби і понад 50 індивідуальних користувачів. Перше повідомлення про його радіопередачі, які мали можливість прослухати чернігівці, з’явилося у газеті “Червоний стяг” від 17 липня 1928 р.:

Розклад радіопередач на 18 липня 1928 р.:

18 год.15 хв. “Робоча радіо-газета”

19 год.10 хв. “Комсомольська правда” по радіо

19 год.40 хв. “Музичний антракт”

20 год.00 хв. “Крестьянская газета” по радіо

21 год.00 хв. “Концерт для селян”

21 год.45 хв. “Бесіда для селян про призов 1906 р.”

22 год.00 хв. “Популярний концерт”.

Надалі програми радіопередач друкувались регулярно.

1930 р. окрконтора зв’язку придбала новий потужний посилювач для транслявання радіопередач. Відзначалось, що це дасть змогу цілковито радіофікувати м. Чернігів та подавати радіопередачі телефоном на периферію, крім того – встановити в окрузі 1500 гучномовців, повністю радіофікувати один з районів округи – Березенський¹⁴.

Громади сіл Дроздівки та Вершинової Муравійки порушили клопотання про перебудову сільбудівських гучномовців у радіовузли. Окрполітосвіта почала опрацьовувати план повної радіофікації цих населених пунктів. Того ж 1930 р. п’ять нових потужних гучномовців були встановлені на майданах, Новому базарі м. Чернігова. Окрконтора зв’язку запровадила крім вечірніх радіопередач й ранкові: гімнастику та “Робітничий полудень”¹⁵.

До 1932 р. більшість міст республіки була радіофікована і зроблені перші кроки в радіофікації сіл. Якщо у 1929 р. у селах було встановлено 13,4 тис. радіотрансляційних точок, то у 1931 р. їх уже налічувалось 150 тис., а в колгоспах, крім того, ще й сотні радіоприймачів.

У зв’язку з організацією в жовтні 1932 р. Чернігівської області уряд республіки зобов’язав уповноваженого Народного Комісаріату зв’язку протягом двох місяців побудувати в Чернігові радіомовну станцію. Вона була споруджена навесні 1933 р. на

околиці міста, там де в 70–80-ті рр. ХХ ст. знаходився Чернігівський райком Компартії України та райвиконком, а нині – Чернігівська районна держадміністрація. Станція РВ-86 повністю складалася з деталей і вузлів, виготовлених на радянських заводах вітчизняними спеціалістами, і придбана за кошти обласних чернігівських організацій. Газета донесла до нас прізвище першого начальника станції – Авісенка, але детальнішої інформації про нього виявити не вдалося. До речі, автором першої невеликої замітки про чернігівську станцію був двадцятирічний Абрам Кацнельсон, майбутній відомий український поет, а на той час – молодий журналіст¹⁶.

Влітку 1933 р. у Швейцарії в м. Люцерні скликали європейську конференцію по радіомовленню, в роботі якої взяли участь і представники Радянського Союзу. Конференція мала на меті навести порядок в ефірі. На ній одержала паспорт на право роботи і Чернігівська радіостанція РВ-86. Після цього колектив радіостанції приступив до переобладнання її на хвилю, визначену конференцією в Лозані.

Того ж року з'явилось чернігівське обласне радіо – створений Чернігівський обласний комітет радіофікації та радіомовлення. Всеукраїнським комітетом радіомовлення для Чернігова надано такий штат:

- “1. Голова Обласного комітету – 1
 2. Відповідальний Секретар Комітету – 1
 3. Редактор міськ.мас.газ. – 1
 4. Керівник сектору соцкультягротехпропаганди – 1
 5. Інструктор-масовик – 1
 6. Літредактор – він же секретар радіогазети – 1
 7. Керівник і редактор худож.радіомовлення – 1
 8. Друкарка – 1
 9. Рахівник-статистик – 1
 10. Кур'єр-вбиральниця – 1
- Всього: 10 осіб”¹⁷.

21 квітня 1933 р. штат затверджений обласною контрольною комісією робітничо-селянської інспекції. У травні введені додаткові посади:

- “1. Зав.орг.інстр.сектором – 1
2. Зав.сектором роботи з дітьми – 1
3. Муз.редактор і режисер дитячого радіомовлення – 1
4. Зав.господарством – 1
5. Зав.планово-фінансовою групою – 1
6. Інструкторів-масовиків – 2
7. Дикторів – 2.”¹⁸

Штати та зарплатня Чернігівського облрадіокомітету в 1933 р. та 1934 р.

Назва посад	Кіл. штат один.	Ставка	Затв. в 1933 р.	Факт. шт. на 1.01.34
1	2	3	4	5
1. Голова К-ту	1	450	450	225
2. Зам.голови по тех.част.	1	400		
3. Відп.секретар	1	300	275	275
4. Друкарка	1	125	130	125
5. Діловод	1	125		

1	2	3	4	5
6. Кур'єр	1	70	60	
7. Сторож	1	75		75
Редакц. радіогаз. (політінформ.)				
8. Голов.редакт.		400	400	400
9. Ред.ранк.бюл.інф.		300		
10. Ред.веч.бюл.політ.інф.		300		
11. Ред.колгосп.пересилань		300		
12. Літредактор	2	300	230	230
13. Інструкт.мас.	2	200		
14. Секр.гол.ред.	1	180	180	180
Пл.фін.сектор				
15. Зав.сектором	1	350	350	300
16. Статистик	1	150		
17. Голов.бухг.	1	350		300
18. Бухгалтер	1	225	170	140
Оргсектор				
19. Зав.сектор.	1	300	275	275
20. Ст.інструкт.	1	250		
21. Він же зав.кадрами – і інструктор масов.	2	200	200	
Худож. сектор				
22. Зав.сектора	1	450	450	450
23. Муз.редактор	1	400		
24. Диригентів	2	300		
25. Дикторів	2	200	400	350
26. Худож.чигтець	2	200		
27. Секр.худ.сек.	1	150		
Сектор дитяч. пересилань				
28. Зав. сект. він же редакт. мол. пересил.	1	300	250	250
29. Ред. дит. перес.	1	275		
30. Інстр. масовик	1	275	150	150
31. Методист	1	225		
32. Політконтрол.	1	300	250	
33. Зав.спец.час.	1	300		
34. Зав.культ.тех.проп.	1	300	250	250
35. Зав.сект.випуску	1	300		
Разом по комітету 43				

Річний фонд зарплати, передбачений на 1934 р. – 129100 руб.¹⁹

Головою обласного радіокомітету був призначений Рафальський, відповідальним секретарем І. Голубов. У пояснювальній записці до штатного розкладу зазначалося, що в порівнянні з 1933 р. обсяг роботи Чернігівського облрадіокомітету збільшиться на 500–600 %, тобто тривалість власного мовлення через Чернігівську радіостанцію збільшиться до 5–6 годин на добу проти однієї години в 1933 р. Замість восьми райрадіокомітетів та 2-х райрадіоуповноважених Всеукраїнського радіокомітету передбачалося організувати 11 райрадіокомітетів та 25 райрадіоуповноважених. Планувалося побудувати 7 радіовузлів середньої та великої потужності²⁰.

Разом з тим, штат облрадіокомітету планувалося збільшити лише на 228 %. Цей розрив пояснювався зростанням інтенсивності праці робітників, добором більш кваліфікованих кадрів, а також неможливістю повністю укомплектувати кадри відповідно до потреб. Штат Чернігівського облрадіокомітету в I кварталі 1934 р. виявився мінімальним у порівнянні як з обсягом роботи, так і з укомплектованістю інших облрадіокомітетів України. За структурою штатів найменший в Україні Вінницький радіокомітет мав 88 робітників²¹.

На початок 1933 р. у тридцяти районах області діяли радіовузли, в шести – передбачалось їх встановити. Всі 36 районів мали прийомні радіостанції при поштових конторах²².

За період з 1 січня по 1 серпня 1933 р. з'явилися нові радіовузли в райцентрах Понорниці, Борзні, Бобровиці, Талалаївці, в МТС с. Ярославка Глухівського району, почалось будівництво радіовузла в Серединній Буді; 1989 радіоточок (планувалось на 1933 р. 2295); 31 ефірна радіоустановка колективного слухання на селі; завершено будівництво передавальних радіостанцій “Малий Комінтерн” і короткохвильової “Казахстан”. Станом на 1 серпня 1933 р. в області діяло трансляційних точок – 11043, ефірних точок в МТС – 25, радгоспах – 52; радіофіковані усі 17 політвідділів МТС і всі 17 МТС. 3 травня 1933 р. розпочалось проведення двосторонніх радіопередач і радіоперекликів із Чернігова з районами області. Тільки за липень їх відбулося 10. З 1 липня 1933 р. організовано щоденну передачу радіограм з Чернігова в усі райони області²³.

Високі темпи радіофікації зберігалися і в наступні роки.

У травні 1935 р. в Чернігові уже налічувалось понад 4 тис. радіотрансляційних точок, а в 1936 – понад 9 тис²⁴. У багатьох жителів міста з'явилися і власні радіоприймачі. В 1940 р. в Україні працювало десять радіостанцій і було 1303 тис. радіоточок, у т.ч. 264 тис. на селі.

До 1941 р. в УРСР радіомовлення проводилося з Києва та з обласних центрів – Харкова, Львова, Одеси, Дніпропетровська, Донецька, Вінниці, Чернігова через дротові канали у кожному районі. Прийом радіопередач забезпечували 1500 радіовузлів, які обслуговували близько мільйона радіоточок і понад 200 тис. радіоприймачів.

Під час Великої Вітчизняної війни Чернігівська радіостанція була знищена, зруйнована радіомережа області.

Радіовузол Чернігова відновив свою роботу після визволення міста від фашистів. Вже у 1945 р. дирекція радіозв'язку, яка знаходилась по вулиці Робітничій, складалася з двох цехів, проектної групи, майстерні, виробничої лабораторії.

Поступово відновлювали свою діяльність радіовузли в районах області.

З нагоди 50-річчя від дня винаходу радіо Рада Народних Комісарів Союзу РСР постановила: “Враховуючи досить важливу роль радіо в культурному і політичному житті населення і для оборони країни, з метою популяризації досягнень вітчизняної науки і техніки в галузі радіо і заохочення радіолюбительства серед широких кіл населення, встановити 7 травня щорічний “День радіо”. У Радянському Союзі 7 травня спочатку відзначалось як свято працівників радіо, пізніше також і працівників телебачення та зв'язку.

Закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства на 1946–1950 рр. велику увагу приділяв радіофікації районів, що потерпіли від тимчасової німецько-фашистської окупації. Передбачалось розширення радіоприймальної мережі країни на 75 % порівняно з довоєнним рівнем. Однак труднощі повоєнного часу гальмували проведення радіофікації. В цілому по Чернігівській області план встановлення нових радіоточок за 1947 р. виконаний був на 81 %. Обласною конторою “Сільенерго” за 1947 р. було побудовано замість шести за планом лише один радіовузол²⁵.

3 травня 1947 р. працював новий радіовузол на залізничній станції Прилуки. Були встановлені радіоточки в гуртожитках механічного заводу, школи ФЗН, швейної фабрики, у клубі піонерів, загалом у 1947 р. в місті їх діяло 2503²⁶.

З 1946 р. працювали Ладанський і Линовицький радіовузли, які обслуговували 165 точок. Були радіофіковані села Малківка, Богданівка, Лиски, Високе (Прилуцький район).

На 1 травня 1948 р. на Чернігівщині нараховувалося 60 радіовузлів, з них 20 діяло в радгоспах, колгоспах і на промислових підприємствах²⁷.

У справі радіофікації сіл велике значення мало виробництво детекторних радіоприймачів. Прилуцька промислова артіль “Жовтень” організувала цех по їх виробництву. Своїх зусиль до цієї справи доклали й місцеві радіоаматори. Добрий приклад подала комсомольська організація с. Рудківка Бобровицького району. Комсомольці-радіоаматори виготовили понад 200 детекторних радіоприймачів і встановили їх у хатах колгоспників.

Загалом на Чернігівщині працювало 100 гуртків радіоаматорів. Силами гуртківців виготовлено і встановлено понад дві тисячі детекторних приймачів.

Поступово зростала кількість радіоточок на Чернігівщині. У 1949 – 31248²⁸, 1950 – 32743²⁹, з них 7428 – у сільській місцевості. У приватному користуванні трудящих області було у 1950 р. майже 8 тис. радіоприймачів.

Радіомовлення забезпечували обласний комітет радіоінформації, редакції радіоінформації в Ніжині та Прилуках, редакції районних газет. Чернігівський обласний радіокомітет щоденно випускав 3–4 програми. За 1949 р. і 4 місяці 1950 р. перед мікрофоном виступили понад 100 передовиків промисловості та транспорту, 194 – сільського господарства. За той же час облрадіокомітет одержав понад 5 тис. кореспонденцій і листів радіослухачів.

На початку 1950-х років він містився за адресою: вул. Попудренка, 36. До нашого часу цей будинок не зберігся.

Радіомовлення проводилось згідно із запровадженими циклами: передачі для агітаторів (вівторок), передачі для працівників сільського господарства (середа), передачі для молоді (четвер), літературні передачі (п'ятниця), “Трибуна передового досвіду” (субота), статті на громадсько-політичні теми (вівторок), щодня – передачі “Останніх вістей”.

В день виходу газети “Деснянська правда” читали її передову статтю та робили короткий огляд опублікованих у газеті матеріалів.

Програму роботи обласного комітету і його штати затверджував республіканський комітет. Так, на 1951 р. Чернігівському комітету було заплановано:

А. Обсяг і характер радіомовлення		Середньодобовий обсяг, год.хв.	Загальний обсяг на рік (годин)
1		2	3
1	Політичне радіомовлення	0-39	237,2
2	Художнє радіомовлення	0-06	36,5

1		2	3
3	Платні оголошення	0-03	18,2
4	Інші передачі	-	-
5	Перерви	0-03	18,3
Разом в т.ч. по міській сітці		0-51	310,2 152,0
6	Ретрансляція		-
Б. Склад передач політичного радіомовлення			
7	Офіційний матеріал		94,9
8	Оригінальний матеріал		142,3
В. Склад передач художнього радіомовлення			
9	У виконанні штатних артистів		-
10	У виконанні запрошених		8,0
11	Самодіяльність		16,0
13	Місцева трансляція		-
Г. Районні редакції			
14	Кількість редакцій всього в т.ч. середньодобовим обсягом мовлення	2	
	60 хв.		
	45 хв.	2	
	30 хв.		
15	Загальний обсяг мовлення районних редакцій (годин)		459,0

Штат комітету нараховував 12,5 одиниць³⁰.

Щодо технічної бази обласного комітету радіоінформації, то у 1951 р. комітет мав два магнітофони “Дніпро”, мотоцикл ІЖ–350 та автомашину ГАЗ–АА, що вже мала пробіг понад 200 тис. кілометрів і потребувала капітального ремонту.

Радіостудії в Чернігові не було. Мовлення здійснювалось з пристосованої для звукозапису невеличкої робочої кімнати радіокомітету, тому не було можливості організувати виступи по радіо колективів художньої самодіяльності.

З 39 районів області в 37-ми працювали редакції місцевого радіомовлення. Не було організоване місцеве радіомовлення в Чернігівському районі (райцентр – в Чернігові) та Ново-Басанському. З 37 редакцій – 2 штатні (Прилуки, Ніжин) та 6 напівштатних (Бахмач, Городня, Мала Дівиця, Ічня, Щорс, Варва)³¹.

З-поміж редакцій краще працювала Ніжинська (редактор – Г.Д. Шуман), яка щодня, крім понеділка, здійснювала ранкові та вечірні передачі тривалістю 45 хвилин. Вона тримала тісний зв'язок із позаштатними кореспондентами і мала 88 авторів (голови колгоспів, бригадири, ланкові, спеціалісти сільського господарства, інженери, робітники). Щосуботи вранці звучали передачі на сільськогосподарську тематику, які транслювались по дротах на села, щоп'ятниці – передачі для молоді, в суботу ввечері – концерти художньої

самодіяльності. У 1951 р. у Ніжинській районній редакції працювало 3,5 штатних одиниці: уповноважений обласного комітету радіоінформації, відповідальний редактор (посадовий оклад 600 руб.), інструктор по роботі з кореспондентами (450 руб.), диктор на півставки (180 руб.) та друкарка (310 руб.).

Однією з кращих редакцій радіогазет вважалась Ічнянська районна “Ленінський шлях”. У першому півріччі 1951 р. вона організувала 160 передач. В числі їх – 69 “Останніх вістей”, 26 – на політичні і науково-освітні теми. Перед мікрофоном виступили 49 чоловік.

Місцеве мовлення було налагоджене на 14 відомчих вузлах, при колгоспах, МТС, радгоспах. Добре працювали редакції Носівської селекційно-дослідної станції, Куйбишевської МТС.

У 1953 р. на Чернігівщині працювало 125 радіовузлів і 63 тис. радіоточок або майже вдвічі більше, ніж було їх у 1941 р. Кількість радіоприймачів в області за післявоєнний час зросла більше ніж у 6 разів. У 1953 р. на території краю було радіофіковано 762 населених пункти, у т.ч. 656 колгоспів³².

У 1954 р. силами радіолюбителів Чернігівського клубу ДТСААФ в області була побудована і введена в дію радіолюбительська станція потужністю 40 ватт. Оператори станції брали участь у всесоюзних і міжнародних змаганнях.

У 1957 р. Чернігівський радіоклуб об'єднував 200 чоловік, була збудована короткохвильова радіостанція потужністю 200 ватт. Оператори станції встановили зв'язки з усіма континентами і радіолюбителями понад ста країн. Команда операторів радіостанції у складі Симона, Койнова, Карманова була нагороджена дипломами за встановлення найбільшої кількості зв'язків з дрейфуючими станціями “СП-3” і “СП-4”. Радіолюбителі Радський, Самонов, Лосєв взяли активну участь у спостереженні сигналів перших у світі радянських штучних супутників Землі. Майже у кожній середній школі Чернігова будувались колективні ультракороткохвильові радіостанції. Члени радіогуртка Попелянської семирічної школи Щорського району під керівництвом вчителя Стаценка виготовили та встановили в будинках колгоспників 80 радіоприймачів. Цей гурток був учасником Всесоюзних сільськогосподарських виставок 1955 і 1956 рр.

31 січня 1961 р. в Чернігові вступила в тимчасову експлуатацію ультракороткохвильова радіостанція, яка транслювала першу республіканську програму. З її введенням підвищилась якість передач радіомовлення по області і, зокрема, обласного мовлення.

На 01.05.1961 р. на Чернігівщині було радіофіковано 92 % колгоспів, 80 % населених пунктів, 82 % колгоспних дворів. В багатьох районах було завершено радіофікацію колгоспів, а в Прилуцькому, Борзнянському і Куликівському – радіофіковані всі населені пункти³³.

У листопаді 1961 р., напередодні 44-х роковин Жовтневої революції будівельники БУ-2 облбудтресту здали в експлуатацію Будинок радіо. Він мав мовну і концертну студії, апаратні звукозапису і звуковідтворення, оснащені найновішим на той час обладнанням.

Згідно з рішенням ХХ з'їзду Компартії України радіофікація всіх населених пунктів області повинна була завершитися в 1961 р. Але сталося це дещо пізніше.

У 1962 р. на Чернігівщині було радіофіковано 98 % населених пунктів, завершили суцільну радіофікацію лише у 16 районах: Борзнянському, Варвинському, Дмитрівському, Ічнянському, Козелецькому, Куликівському, Коропському, Лосинівському, Малодівицькому, Менському, Михайло-Коцюбинському, Ніжинському, Остерському, Понорницькому, Прилуцькому, Семенівському. Чернігівщина стала областю суцільної радіофікації в 1963 р., були радіофіковані всі населені пункти, всі колгоспи і радгоспи; працювало 235 радіовузлів, 364 тис. радіоточок, нараховувалось понад 24 тис. радіоприймачів³⁴. У Чернігові працювало дві ультракороткохвильові радіостанції, які ретранслювали першу і другу республіканські

програми радіомовлення.

Широкого розмаху набуло радіомовлення на громадських засадах. Тільки в районах області було створено 150 міжколгоспних та колгоспних радіогазет. Активними кореспондентами були ланкова колгоспу ім. Чапаєва Малодівицького району Герой Соціалістичної Праці Г.В. Плющ, агроном колгоспу “Зоря” Менського району І.Н. Ганжа, майстер Чернігівської музично-меблевої фабрики А.Ю. Комм, колгоспник артіль “Рассвет” с. Кірове Новгород-Сіверського району Ю.А. Колієнко, завпед Чорнорізької школи Понорницького району І.І. Комар, робітник пункту технічного огляду вагонів станції Чернігів І.Т. Сулимов та багато інших.

Щовечора починались передачі колгоспної редакції радіомовлення с. Рожнівка Ічнянського району. Редакція складалася з восьми чоловік: спеціалістів сільського господарства, тваринників, механізаторів, представників сільської інтелігенції. З радіогазети “Сільські вісті” завжди можна було дізнатися про те, як трудилися протягом дня колгоспники, багато уваги приділялось пропаганді досвіду сільськогосподарського виробництва, наприклад: ланкової, депутата Верховної Ради УРСР Ольги Топчій, ланка якої в другому році семирічки отримала урожай цукрових буряків майже 500 центнерів з гектара, завідуючої свинофермою Єфросинії Коломієць, що запровадила осінньо-зимові опороси свиноматок.

Щодекади, в години обідньої перерви першої і другої змін виходила радіогазета на Прилуцькій панчішній фабриці.

У Дмитрівці один раз на тиждень виходила в ефір міжколгоспна газета. До складу редакції входило 11 чоловік. Матеріали радіогазети охоче слухали трудівники всіх сіл району.

З кожним роком збільшувалася радіотрансляційна мережа в Україні і на Чернігівщині.

На початку 70-х років в Україні діяло 12 радіоцентрів і 32 станції, які працювали в ультракороткохвильовому діапазоні. Ці засоби забезпечували передачі першої і другої програм республіканського радіомовлення, що велося з шостої години ранку до першої години ночі.

Щодня, крім понеділка, виходило в ефір Чернігівське обласне радіомовлення. В “Обласних вістях”, громадсько-політичних передачах висвітлювалось життя області. Чотири рази на тиждень в ефірі звучало “Для вас, сільські трудівники”. Важливе місце в цій передачі приділялося висвітленню рейдів перевірок робіт в колгоспах і радгоспах. Була створена радіошкола картоплярів області: досвідом роботи ділилися відомі на Чернігівщині майстри – Герої Соціалістичної Праці М.М. Ребенок та О.Я. Дмитренко – з Чернігівського району, О.М. Солдаткін – з Новгород-Сіверського, О.А. Вовк – з Коропського. По обласному радіо проводились заняття школи “Економічні знання – в маси”. Популярністю користувались лекторій “Людина і закон”, радіожурнали “Світогляд”, “Комсомолец Чернігівщини”, “Піонерія”, “Люби і знай свій рідний край”, “Наставник”, “Рідне місто моє”. У 1972 р. вперше прозвучали позивні радіожурналу “Патріот”. Новий журнал розповідав про роботу організації оборонного товариства, про підготовку молоді до військової служби.

Ще 1967 р. з’явився радіожурнал “Над Дніпром, Десною й Сожем”. Щомісяця в один і той самий день він звучав у Чернігові, Брянську, Гомелі. Готували журнал спільно радіожурналісти трьох областей. Він був своєрідним радіоперегуком, що розповідав про історію і сьогоденні турботи братніх областей.

У 1968 р. обсяг обласного радіомовлення становив одну годину на добу шість днів на тиждень. Для забезпечення цього обсягу одній редакції на рік виділялось 1000 м плівки для стаціонарного магнітофону і 1250 м, якщо вона мала ще й репортажний магнітофон³⁵.

Невпинно зростала й кількість радіослухачів: якщо у 1970 р. в області нараховувалося 400,6 тис. радіоточок і 126 тис. приймачів³⁶, то у 1981 р. – відповідно 534 тис. і 200 тис.³⁷

У 80-ті роки ХХ ст. Чернігівське обласне радіо вело передачі за розширеною до 1,5 години на добу програмою, щороку – 547,5 годин. Працювали також 22 редакції міськрайонного мовлення з річним обсягом 572 години і майже 70 редакцій радіогазет підприємств, колгоспів і радгоспів³⁸. Щороку до облрадіокомітету надходило до 10 тисяч листів від радіослухачів. Найбільший відгук викликали передачі “Діла і люди”, “Сільські горизонти”, “Чернігівщина індустріальна”, “Обласні вісті”, “Камертон”. Регулярно готували спільні передачі радіожурналісти Чернігівщини і Східночеської області ЧССР.

В області діяло три ретрансляційні станції – в Чернігові, Холмах і Прилуках. Чернігівська станція ретранслявала чотири програми радіомовлення: – першу союзно-республіканську і програму місцевого мовлення, другу республіканську – “Промінь”, другу союзню – “Маяк” і третю союзню. “Маяк” працював у стереозапису. Холминська та Прилуцька станції забезпечували трансляцію двох програм радіомовлення – союзно-республіканської та місцевої і “Променя”.

Після розпаду Союзу РСР у 1992 р. було створено Українську телерадіомовну компанію, структурним підрозділом якої стало Чернігівське обласне об’єднання телебачення і радіомовлення.

30 січня 1992 р. вперше вийшла в ефір студія “Новий Чернігів” міського радіомовлення. Першим редактором стала Ірина Григорівна Ральченко, журналістка з понад 10-річним стажем, яка до цього працювала в радіогазеті виробничого об’єднання “Чернігівський радіоприладний завод”. Становленню міського радіомовлення допоміг технікою, хоча й зношеною, та порадами колектив обласного радіо. Чернігівське міське радіо на базі студії “Новий Чернігів” зареєстроване 18 грудня 1992 р. Редакція у складі редактора, кореспондента та звукооператора перебувала у структурі міськвиконкому на правах окремого відділу. Спочатку І. Ральченко вела передачі з істориком за фахом Володимиром Бичеком. Виходила в ефір разом з талановитим журналістом і літератором Іллею Хоменком. Деякі з цих передач транслювались і на Українському радіо.

У 1996 р. міське радіо та міське телебачення об’єдналися в телерадіоагентство “Новий Чернігів”. Згодом з’явилася думка – зробити радіостанцію. І 1 грудня 1996 р. почала працювати радіостанція “Новий Чернігів”, перша в місті радіостанція в ультракороткохвильовому діапазоні 72,35 мГц. Передачі радіостанції можна почути не тільки в області, але й на території Білорусі щоденно з 10-ої до 15-ої години.

Через рік 2 листопада 1997 р. “Новий Чернігів” зазвучав і на 1-му каналі українського радіо. Ефір розпочинається о 6-й годині 30 хвилин у понеділок, середу, п’ятницю. Серед перших регулярних радіопередач – “Альтернативна музика”, “Витоки”, “Колись цього тижня”, “На гостини до Ірини”. Штат радіостанції: редактор Ірина Ральченко, звукооператор Віктор Доперян і Олексій Гельперін.

Нове чернігівське радіо заявило про початок своєї роботи 4 квітня 1997 р. Керівник радіостанції Сергій Олександрович Подольський. Тривалість передач – 12 годин на добу. Щодня з 7-ї до 14-ї і з 16-ї до 21-ї години на хвилях 100,8 FM основні програми мають інформаційно-розважальний та музичний характер. Це була перша такого типу радіостанція в Чернігові; створена вона – за сприяння подібних засобів масової інформації Києва.

Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. в області працювало 43 телерадіостанції, обласне радіо, яке мало дві години мовлення на добу, та чотири ефірні радіостанції – це радіо “Дизель”, “Сівер-радіо”, “Наше радіо” та радіо “Новий Чернігів”. У 1994 р. Указом Президента в Україні було встановлено професійне свято – День працівників радіо, телебачення та зв’язку, яке відзначається щорічно 16 листопада. Саме в цей день у далекому 1924 р. в

Харкові вперше пролунала передача українського радіо: 16 листопада 1924 р. вважається днем народження українського радіо.

Нині в області – 44 телерадіоорганізації, які працюють за ліцензіями Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення. В порівнянні з іншими, промислово розвинутими областями, наша область у сфері телерадіомовлення займає перші позиції. 42 телерадіоорганізації виключно україномовні. Серед кращих телерадіоорганізацій області – телекомпанія “Сіверська” (м. Новгород-Сіверський), обласна державна телерадіокомпанія (ОДТРК), ТРК “Новий Чернігів”, “Прилуки”, “Дитинець”, “Центр” (м. Чернігів), “Європа Мікс” (м. Прилуки), районні радіо в Ічні, Коропі, Корюківці, Куликівці, Мені, Сосниці, Талалаївці.

Державне підприємство “Чернігівський обласний радіотелевізійний передавальний центр” забезпечує область трансляціями радіомовних програм – першої та третьої програм Українського радіо, програми “Промінь”, інших.

Чернігівський радіовузол сьогодні – це 4 опорнопідсилювальні станції, які керуються дистанційно і мають загальну потужність 72,5 кВт.

Стабільну роботу мережі проводового радіомовлення в місті забезпечують колектив центру технічної експлуатації радіофікації обласної дирекції Укртелекому. Керівник центру Володимир Крещук. Серце мережі проводового мовлення – дільниця технічної експлуатації станційних споруд, яку очолює Сергій Следніков. Саме звідси транслуються радіопрограми на обласний центр та навколишні села.

Друга не менш відповідальна ланка у забезпеченні стабільної роботи радіомовлення – дільниця технічної експлуатації лінійних споруд, якою керує Віталій Косенок. Спеціалісти цього підрозділу здійснюють щоденний контроль за станом ліній радіофікації.

За останні роки кількість радіоточок в Україні, у т.ч. й на Чернігівщині суттєво скоротилася з 492,5 тис. у 1991 р.³⁹ до 221,6 тис. у 2005 р.⁴⁰

У 2003 р. Чернігівський центр технічної експлуатації радіофікації обслуговував 91560 абонентів. На 100 сімей у Чернігові припадало 68 радіоточок⁴¹, це був один із найкращих показників в Україні. А вже у 2005 р. щільність основних домашніх радіоточок на 100 сімей становила 41 одиницю, у т.ч. 45 у містах і 36 – у сільській місцевості⁴².

Останнім часом з’явилися і розвиваються більш досконалі засоби масової інформації – комп’ютерні, особливо Всесвітня мережа Інтернет. Її послугами в 2005 р. користувалося 5.5 тис. абонентів, у т.ч. 64 % – домашній Інтернет⁴³. Провайдерами, крім ВАТ “Укртелеком”, виступають ще 7 підприємств.

II. Телемовлення

Основоположником сучасного електронного телебачення є Б.Л. Розінг. Ще в 1907 р. професор Петербурзького технологічного інституту винайшов телевізійний приймач. 9 травня 1911 р. він продемонстрував групі фізиків прийом зображення на екрані електронно-променевої трубки. Перша в світі телевізійна картинка мала вигляд чотирьох світлих смужок на темному тлі.

Перша в СРСР публічна демонстрація системи електронного телебачення відбулася 2 лютого 1935 р. Наступного року розпочалось будівництво телецентрів у Москві та Ленінграді. 16 вересня 1937 р. вперше в СРСР відбулася демонстрація високоякісного телебачення – вийшов у ефір Ленінградський дослідний телецентр.

Після організації 3 жовтня 1938 р. регулярної телевізійної передачі московського телецентру став на дослідну експлуатацію київський телецентр.

7 травня 1945 р. Московський телецентр першим в Європі відновив після війни регулярні передачі. У 1950 р. група інженерів під керівництвом В.Л. Крейцера одержала

Сталінську премію за розв'язання основних технічних проблем масового телебачення і за створення нової телевізійної системи, кращої у світі за чіткістю зображення. Регулярний вихід в ефір кольорового телебачення розпочався з жовтня 1967 р. трансляцією свят з нагоди 50-річчя Жовтневої революції.

6 листопада 1951 р. – дата початку регулярних телепередач в Україні. З 1968 р. республіканський телецентр почав передачу кольорових програм.

У Чернігові перший телевізор з'явився в 1952 р.⁴⁴ Придбав його Ю. Гармаш, інженер залізничного вузла. Це був невеликий телевізор “Ленінград Т-2” з екраном по діагоналі 23 см. Ю. Гармаш спорудив і встановив над своїм будинком високу антену на опорах і настроїв приймач на програму Київського телебачення. Невдовзі у місті був побудований мікроретранслятор, потім – ще один.

Газета “Деснянська правда” 7 травня 1952 р. зазначала: “Все ширше входить в побут радянських людей телебачення... Телевізійні центри Москви і Ленінграда, а також пущений у пробну експлуатацію Київський телецентр, мають найвищу у світі якість зображення”. Перші дані про кількість телевізорів на Чернігівщині зустрічаємо в обласній газеті за 7 травня 1954 р.: “Все більше трудящих мають в особистому користуванні телевізори і радіоприймачі. Всього на підприємствах, в колгоспах, МТС, на квартирах трудящих Чернігівщини – близько 60 телевізорів, понад 16 з половиною тисяч радіоприймачів”.

2 роки по тому кількість телевізійних приймачів в області зросла до 250, у т.ч. в Чернігові – до 100⁴⁵. “Деснянка” повідомляє, що останнім часом телевізори придбали місцеві комітети Чернігівської контори Держбанку, шкірзаводу, музична школа.

У 1958 р. на Чернігівщині нараховувалося 1240 телевізорів⁴⁶.

Телебачення почало перетворюватися на масове домашнє “відео” після зведення в Чернігові в 1958 р. потужної ретрансляційної станції. У 1956 р. був складений проект і вся технічна документація для її спорудження⁴⁷. Передбачалося, що станція забезпечить прийом телевізійних передач не тільки з Києва, але й з Москви, Ленінграда, інших міст країни. 1957 р. розпочалося будівництво. Була зведена чотирикутна башта з металевих конструкцій висотою 150 метрів. Башта складалась з 15-ти восьмиметрових і 6-ти п'ятиметрових секцій. Висота антени – 12 метрів.

Зварила башту бригада монтажників В. Котенка з Київського спеціалізованого монтажного управління – 21. Загалом вага всіх конструкцій Чернігівської башти 163 тони⁴⁸.

Поруч з баштою був зведений будинок, де розмістилася необхідна апаратура. В постійну експлуатацію телевізійна ретрансляційна станція була введена наприкінці 1960 р. і більшість районів отримала якісну телепередачу.

У 60-ті-70-ті рр. ХХ ст. швидко зростала кількість телевізорів в області: у 30 раз за двадцять років – з 8 тис. у 1961 р.⁴⁹ до 240 тис. – у 1980 р.⁵⁰

10 лютого 1960 р. Центральна Московська і Київська студії телебачення вперше провели обмін своїми програмами. Для цього було споруджено спеціальну трансляційну кабельну лінію, оснащену найновітнішою апаратурою, найдовшу в Європі.

У неділю, 14 лютого, сотні чернігівців дивились телевізійну передачу з Москви. На екранах телевізорів вони побачили кадри кінохроніки про перебування М.С. Хрущова в Індії, дивились концерт майстрів мистецтв столиці, творчій вечір композитора А. Бабаджаняна. Якість передачі була дуже доброю.

З 1 березня 1960 р. обмін телевізійними передачами між Москвою і Києвом набув регулярного характеру.

11 серпня 1965 р. стало днем народження радянського космобачення. Тоді по ЦТ були організовані передачі безпосередньо з космосу, що дало можливість мільйонам

глядачів, в т.ч. і 15 зарубіжних країн, побачити космонавтів під час польоту. Найновіша бортова спеціальна телевізійна система дозволила мільйонам жителів Землі спостерігати вихід космонавта О. Леонова з корабля, його роботу у відкритому космосі і повернення на корабель.

У 1969 р. в Чернігові з'явилися перші кольорові телевізори "Рубін-401", "Рубін-402"⁵¹. Вони були встановлені у профілакторії комбінату синтетичних волокон, червоних куточках управління зв'язку тощо.

До 1974 р. Чернігівський ретранслятор в основному передавав першу програму Центрального телебачення. У 1974 р. напередодні Жовтневих свят телеглядачі Чернігова побачили українську програму, тобто отримали змогу дивитись дві програми⁵². Зв'язківці у стислі строки провели монтаж і наладку устаткування. На 150-метровій висоті встановили антени 11 каналу, по якому йшла передача республіканського телебачення. Особливо відзначились виконроб Кіровоградського спеціалізованого будівельного управління зв'язку Яків Межибовський, інженер Євген Диплевський, монтажник Анатолій Коваленко, а також інженери Чернігівського ретранслятора Аркадій Докторович, Володимир Бомок. Зона впевненого прийому передач 11-го каналу сягала радіуса 50 кілометрів. Республіканське телебачення приймалось безпосередньо з ефіру.

У 1976 р. 90 % території України було охоплено телебаченням; 58,2 % – двопрограмним, а мешканці Києва дивились передачі трьох програм. Через три роки вже 65 % території України було охоплено двопрограмним телевізійним мовленням.

У 1980 р. на чернігівській телевізійній станції змонтували ще один телепередавач, антенну систему, налагодили апаратуру з дециметровими блоками. Це дало змогу розпочати прийом третьої програми республіканського телебачення⁵³.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. на Чернігівщині діяло 3 телерадіотрансляційні станції (у Чернігові, Холмах, Прилуках). Чернігівська станція забезпечувала гарантовано якісним показом першу союзню та українську республіканську програми у зоні радіусом 55 кілометрів і другу союзню в радіусі 25 кілометрів. Холминська та Прилуцька – показ першої союзної і української телепрограм. Крім того, Прилуцька відтворювала (на незначній відстані) другу союзню програму⁵⁴.

30 листопада 1991 р. – день народження чернігівського телебачення: почав працювати автономний телевізійний центр (АТВЦ), на якому згуртувалася група ентузіастів на чолі з О.М. Копиловським. Саме Олександр Миколайовичу Копиловському, головному інженеру обласного кіновідеоцентру профспілок, і належала ідея створення місцевого телебачення. Ще в січні – лютому 1991 р. розпочали розробку організаційних документів, їх узгодження та реєстрацію. У квітні 1991 р. "Чернігівський автономний телевізійний центр" був зареєстрований.

Започаткувався АТВЦ з нуля. Серед творців перших передач не було жодного, хто б уже мав досвід професійної роботи на телебаченні. В організації та створенні телеканалу допомогли працівники концерну РРТ (м. Київ) і директор обласного РТПЦ Є. Дишлевський. Супутникову антену передав в експлуатацію кіновідеоцентр профспілок. Ідеєю проекту захопилася і голова правління "Чернігівбанку" О. Шульга, яка ризикуючи, надала кредит на придбання обладнання.

У жовтні 1991 р. був сформований технічно-творчий склад. Пробними передачами стали ретрансляції супутникових каналів. А перша власна програма вийшла в ефір увечері 30 листопада. Відеокадри найбільш примітних місць обласного центру, супроводжені задушевною піснею про Чернігів, привітання заступника голови обласної ради народних депутатів В.О. Ковальова, випуск місцевих новин, мультфільми для дітей, художній фільм – таким був перший телевечір. А ще – теледебати за участю довірених осіб кандидатів у

Президенти України по Чернігівській області (наступного дня, 1 грудня, мали відбутися Всеукраїнський референдум про незалежність та президентські вибори).

Штат журналістів ЧАТВЦ формувався із сумісників. Першими штатними журналістами у грудні 1991 р. стали О. Павленко, М. Асташина.

З літа 1993 р. співзасновником ЧАТВЦ виступила обласна Рада народних депутатів. За її ініціативи центр реорганізували у комунальне підприємство “Обласна телекомпанія”, яка у вересні 1996-го була перетворена на обласну державну телекомпанію, увійшла до складу обласної державної телерадіокомпанії.

Майже одночасно з АТВЦ ще наприкінці 1991 р., 24 грудня, в обласному центрі з'явилося міське телебачення. Нині воно становить основу телерадіоагентства “Новий Чернігів”. Програми міського телебачення займали 4–5 годин вечірнього телефіру, 60–70 % з них, крім художніх фільмів, були підготовлені редакцією. Міське телебачення виходило в ефір через день на одному каналі з обласною телекомпанією і студією “Тет-а-тет”.

На кінець 1995 р. на Чернігівщині діяло чотири потужні радіо-телевізійні передавальні станції (РТПС). Найбільша з них – у Холмах. Інші – в обласному центрі, Прилуках, Бахмачі. Крім того, невелика – з одним передавачем – станція у Корюківці⁵⁵.

Чотири телепрограми розповсюджувались з Чернігова. Це – обидві національні програми (“УТ-1 і “УТ-2”) та Громадське російське телебачення (ГРТ), а також 5-й канал, на якому працювали обласна телекомпанія та міське телерадіоагентство “Новий Чернігів”. Три програми – “УТ-1”, “УТ-2” і “ГРТ” – з Холмів і Бахмача. Прилучани дивились ще й передачі телекомпанії “ICTV”.

У той же час на 95 % території Чернігівщини поширювались передачі “УТ-1”, на 84 % – “УТ-2” і на 30 % – “ГРТ”. Майже 10 % населення Чернігівщини мешкало у зоні упевненого прийому передач обласної телекомпанії. У Бобровицькому та Козелецькому районах приймали телесигнали з Києва, у частині північної території – із Шосткинського ретранслятора; в українсько-білоруському прикордонні – з Гомеля.

Тривало спорудження РТПС у Сосниці, передбачалось будівництво у Ніжині і Новгороді-Сіверському, адже половина цього древнього міста та значна частина району знаходились поза межею упевненого прийому телепередач.

Наприкінці 1997 р. на Чернігівщині у галузі телебачення та радіомовлення працювало майже 600 осіб. Вони обслуговували 43 телерадіоорганізації. Ефірні телебачення були створені у Бахмачі, Ніжині, Прилуках (дві студії), Варві, Корюківці, Новгороді-Сіверському, Чернігові (обласне та міське телебачення). Діяло 6 студій кабельного телебачення (п'ять із них у Чернігові і одна у Прилуках)⁵⁶.

У березні 1999 р. почала працювати Бобровицька телерадіокомпанія “Обрій”. Її передачі мали змогу дивитись глядачі Бобровицького, Носівського і Козелецького районів, Ніжина, Яготина і навіть Броварів.

Важлива подія відбулася на Чернігівщині у грудні 2000 р. Вперше в Україні віддалений і відокремлений від інформаційного простору невеличкий населений пункт (с. Чайкине Новгород-Сіверського району), де лише зрідка світився “блакитний екран”, розпочав приймати шість телевізійних вітчизняних програм при чудовій якості зображення. Це стало можливим завдяки впровадженню першої черги проекту телерадіоінформаційної мережі на основі української системи “МІТРС”. Розробка вітчизняних вчених дозволяє при невеликих технічних витратах приймати і розповсюджувати стійкий та тривалий телесигнал в радіусі дев'яти кілометрів, а також входити в систему “Інтернет”.

Нині державне підприємство “Чернігівський обласний радіо-телевізійний передавальний центр” забезпечує область трансляціями телевізійних програм УТ-1, УТ-2, Інтер, ICTV, СТБ, обласних і місцевих програм.

В області функціонує 44 телерадіоорганізації. Стабільно працюють обласна державна телерадіокомпанія (ОДТРК), ТРК “Новий Чернігів”, ТРК “Прилуки”, Новгород-Сіверська державна міська телекомпанія “Сіверська” та ін.

Широким попитом користується кабельне телебачення, від компаній – “Тім”, “Прилуки”, “Ліга”, “Терра”, “Дитинець”, “Кабельний телевізійний центр”. Кількість абонентів кабельного телебачення в області уже перевищила 54 тисячі. Ці послуги надаються не лише у містах, а й у Бахмацькому, Варвинському та Козелецькому районах⁵⁷.

Телерадіокомпанії нашої області – неодноразові переможці та призери багатьох українських і міжнародних фестивалів. У вересні 2000 р. в Ялті відбувся перший Міжнародний телекінофорум “Разом у третьому тисячолітті”. На ньому представили свої роботи телевізійники 20 країн та всіх областей України. Журі з 200 робіт відібрало 20 найкращих і серед них у номінації “Бізнес і економіка” передача ЧОДТРК “Не святі горщики ліплять”, автор – Лідія Фальчевська, режисер – Валентина Трахтенберг⁵⁸. Програма на тему економічного відродження регіону висвітлила діяльність трьох підприємств області – Корюківської фабрики технічних паперів, чернігівської фабрики “Берегиня” і ВАТ “Чернігівавтодеталь”. Того ж року телерадіокомпанія “Новий Чернігів” стала лауреатом 5-го ювілейного Міжнародного фестивалю журналістики “Віра. Надія. Любов”, що проходив в Ужгороді. Її інформаційна програма “Факт” була визнана кращою телепрограмою року. У фестивалі брали участь 200 засобів масової інформації із 14 країн світу. На розгляд було представлено 328 програм, з яких 142 – телевізійні⁵⁹.

Менш ніж за 40 років Чернігівщина пройшла шлях від появи перших телевізорів до створення власного телебачення і нині займає передові позиції в телепросторі України.

¹ Артеменко В. Перші радіоустановки // Деснянська правда. – 1974. – 7 травня.

² Знамя Советов. – 1920. – 3 июня.

³ Артеменко В. Ніжинська радіостанція // Під прапором Леніна (Ніжин). – 1974. – 7 травня.

⁴ Артеменко В. Перша радіостанція в Сосниці // Радянський патріот (Сосниця). – 1974. – 7 травня.

⁵ Красное знамя. – 1921. – 19 ноября.

⁶ Артеменко В. Перші радіоустановки.

⁷ Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). – Ф.Р 67. – Оп. 1. – Спр. 289. – Арк. 2,5,6.

⁸ Утренний выпуск (Приложение к газете “Червоний стяг”). – 1926. – 5 января.

⁹ Вечерний выпуск (Приложение к газете “Червоний стяг”). – 1925. – 11 ноября.

¹⁰ Ткаченко. Радіо на селі // Червоний стяг. 1926. – 17 січня.

¹¹ ДАЧО. – Ф.Р-65. – Оп. 1. – Спр. 189. – Арк. 927.

¹² Червоний стяг. – 1927. – 14 грудня.

¹³ Червоний стяг. – 1928. – 9 грудня.

¹⁴ Червоний стяг. – 1930. – 21 березня.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Кацнельсон А. РВ-86 // Більшовик. – 1934. – 16 лютого.

¹⁷ ДАЧО. – Ф.Р-323. – Оп. 1. – Спр. 816. – Арк. 16.

¹⁸ Там само. – Арк. 15.

¹⁹ Там само. – Справа 951. – Арк. 20–21.

²⁰ Там само. – Арк. 22.

²¹ Там само.

²² Там само. – Спр. 63. – Арк. 45.

²³ Там само. – Арк. 218–219.

²⁴ Черноус В. Радіо в Чернігові // Деснянська правда. – 1976. – 7 травня.

²⁵ Ніговський Л. День радіо // Деснянська правда. – 1948. – 7 травня.

²⁶ Правда Прилуччини. – 1947. – 4 червня.

²⁷ Ніговський Л. День радіо // Деснянська правда. – 1948. – 7 травня.

²⁸ Ніговський Л. День радіо // Деснянська правда. – 1949. – 6 травня.

²⁹ Ніговський Л. День радіо // Деснянська правда. – 1950. – 7 травня.

³⁰ ДАЧО. – Ф.Р. 1279. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 10.

³¹ Там само. – Спр. 1. – Арк. 37.

³² Ніговський Л. День радіо // Деснянська правда. – 1953. – 7 травня.

³³ Дружинін М. Без паперу і відстані // Деснянська правда. – 1961. – 7 травня.

³⁴ Панченко Ф. Відстані стали короткими // Деснянська правда. – 1963. – 7 травня.

- ³⁵ ДАЧО. – Ф.Р. 1279. – Оп. 1. – Спр. 401. – Арк. 27.
- ³⁶ Соколова А. Без паперу і відстані // Деснянська правда. – 1970. – 6 травня.
- ³⁷ Всенародна трибуна // Деснянська правда. – 1981. – 6 травня.
- ³⁸ Наріжний Б. У єдиному строю // Деснянська правда. – 1987. – 6 травня.
- ³⁹ Радіоарифметика // Гарт. – 2000. – 8 грудня.
- ⁴⁰ Мовою цифр // Деснянська правда. – 2005. – 15 листопада.
- ⁴¹ Охріменко О. Рівно 75 років тому у Чернігові запрацював перший радіовузол // Деснянська правда. – 2003. – 18 листопада.
- ⁴² Мовою цифр // Деснянська правда. – 2005. – 15 листопада.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Муха В. Третя програма // Деснянська правда. – 1999. – 14 вересня.
- ⁴⁵ Нові телевізори // Деснянська правда. – 1956. – 14 липня.
- ⁴⁶ Соколова А. День радіо // Деснянська правда. – 1958. – 7 травня.
- ⁴⁷ Рузанов Г. Завтра Чернігівщини // Деснянська правда. – 1956. – 14 лютого.
- ⁴⁸ Старженецький С. Чернігівська ретрансляційна // Деснянська правда. – 1957. – 1 грудня.
- ⁴⁹ Панченко Ф. Росте, розвивається зв'язок Чернігівщини // Деснянська правда. – 1961. – 4 жовтня.
- ⁵⁰ Муха В. Вказ. праця.
- ⁵¹ Денисенко Г. Кольорові екрани // Деснянська правда. – 1969. – 15 червня.
- ⁵² Телебачення: II канал // Деснянська правда. – 1974. – 3 листопада.
- ⁵³ Муха В. Вказ. праця.
- ⁵⁴ Довбенко Л. Гарантований прийом // Деснянська правда. – 1989. – 7 травня.
- ⁵⁵ Дишлевський Є. Телепростір області: зараз і в перспективі // Деснянська правда. – 1995. – 9 грудня.
- ⁵⁶ Луценко О. Говорить і показує Чернігів // Деснянська правда. – 1998. – 14 листопада.
- ⁵⁷ Мовою цифр // Деснянська правда. – 2005. – 15 листопада.
- ⁵⁸ Фальчевська Л. За “горщики” отримали козака // Гарт. – 2000. – 29 вересня.
- ⁵⁹ Луценко О. Серед лауреатів. – “Новий Чернігів” // Деснянська правда. – 2000. – 22 лютого.

Родина Лизогубів та її внесок у розвиток культури

Помітний слід в історії України залишила велика козацька родина Лизогубів. Серед представників цього досить розгалуженого роду особливої уваги заслуговує військова династія, до числа якої входили наказні гетьмани, полковники, інші представники генеральної старшини, що відзначилась у багатьох битвах козацького війська протягом XVII–XVIII століть. Значною мірою впливали вони на хід історичних подій, брали участь у політичному та економічному житті України; розвивали міжнародні торговельні зносини, впроваджували нові засоби господарювання.

Окремої уваги заслуговує благодійництво цієї родини. Власним коштом Лизогуби будували церкви, робили вагомі внески до храмів Чернігова та Києва, запрошували для роботи визначних майстрів і тим самим сприяли розвитку української архітектури; з їх боку велику допомогу надавали видатним діячам української культури, і особливо Т.Г. Шевченку, підтримували національну ідею. Життя та діяльність багатьох представників родини тісно пов'язані з історією Чернігово-Сіверського краю.

Родове коріння Лизогубів знаходиться на Переяславщині, у містечку Гельмязів (нині – село Гельмязів Золотоніського району Черкаської області), де Кіндрат Іванович Лизогуб був простим козаком. Особисті здібності, кмітливість, сумлінне ставлення до служби та військовий хист дали змогу його синам Івану та Якову – на той час ще молоді козаки – отримати полковницькі уряди. В 1661 році Іван Кіндратович Лизогуб очолив Уманський полк, а його молодший брат Яків Кіндратович в 1662 році став на чолі Канівського полку. З особливим дорученням гетьмана І. Брюховецького Я. Лизогуб їздив посланцем до Москви, отримав від царя дворянство “за многие службы”¹. Пізніше він служив у гетьмана П. Дорошенка, був полковником, наказним гетьманом, генеральними осавулом. Гетьман вбачав у ньому політичного суперника, який користувався великою популярністю серед козаків Правобережжя, і це згодом стало причиною усунення Якова Лизогуба з посади полковника.

На деякий час Я. Лизогуб був змушений залишити військову кар'єру і перейти на лівий берег Дніпра. Він перегнав численні стада худоби, оселився біля Конотопа на Чернігівщині і став активно займатись господарською діяльністю². За переказами старожилів у тій місцевості було багато вільних земель. Ось на ці “пустовські поля” звернув свою увагу Яків Лизогуб, “ибо въ то время пустовскіе поля помежнымъ жильцамъ занимать было кому хотя вольно”³, і почав їх обробляти. Згодом він став власником великих земельних угідь та лісових масивів навколо Конотопа. Об'їжджаючи нові угіддя, “ставиль на могиле свой намет (палатку) и распоряжал на месте свое хазяйство; а могила, где ставилься наметъ, с тех пор и зовётся – лизогубиною могилой”⁴.

Протягом майже десяти років Яків Кіндратович Лизогуб стояв осторонь військових справ, займався зміцненням власного господарства: поступово розширював земельні володіння, придбавав на Сеймі млини. Неповдалі знаходились землі, що належали І. Мазепі. Оскільки майбутній гетьман не мав достатньо худоби для обробітку землі (на думку О. Лазаревського), то доводилось йому звертатись до свого найближчого сусіда Я. Лизогуба, щоб взяти волів у борг.

Поверненню Я. Лизогуба до активної військової діяльності сприяли обставини, пов'язані з новою політичною орієнтацією Росії. У 1686 році була укладена угода між

Польщею та Росією про “вічний мир”, держави домовились разом боротись проти турків і татар. У наступному році відбувся великий похід російсько-українського війська, в якому разом з іншими військовими товаришами брав участь і Яків Кіндратович Лизогуб. Через низку причин Кримська кампанія 1687 року виявилась дуже невдалою. В усіх негараздах московський уряд звинуватив українського гетьмана Івана Самойловича: він був заарештований і засланий до Сибіру.

На Коломацькій козацькій раді, що відбулася 25 липня 1687 року, старшина запропонувала обрати новим гетьманом України генерального осавула Івана Степановича Мазепу. Тут же у поході були підвищені у своїх рангах представники козацької верхівки, які підтримали елекцію Мазепи. Яків Лизогуб отримав уряд чернігівського полковника замість Григорія Самойловича, заарештованого разом з батьком. За вірну службу новий гетьман наділив Я. Лизогуба селом Соснівка, а після другого Кримського походу 1689 року передав йому села Слабин, Бігач, Шестовицю, Золотинку, Козероги, Андріївку, Гнилушу (тепер Лебедівка), Соколівку.

У соціальній політиці І.С. Мазепа спирався на старшинську еліту, залучав до свого оточення заможних та освічених людей, створював міцний табір українських патріотів. У чернігівському полковнику він вбачав людину досвідчену не тільки у справах військових, а й у дипломатичних, довіряв йому виконання особливих доручень. В 1689 році Яків Лизогуб був серед чотирьох найстаріших українських полковників, які супроводжували гетьмана до Москви, куди той приїхав з великим почтом представитися царям Івану та Петру Олексійовичам.

Однією з головних засад першого етапу політики гетьмана І. Мазепи було підтримування добрих стосунків з Москвою. Він активно допомагав Петру I в Азовських походах проти турків і татар 1695–1696 років з метою отримати доступ до Азовського та Чорного морів. Ця боротьба була у колі українських інтересів. Протягом XVII століття українські землі страждали від войовничих рейдів кримчаків, які руйнували міста та села, православні храми, забирали багату здобич: “Татары не оставили свои попытки делать, они и в сем 1694 году, так же при окончании зимы, на сырной неделе, напали на села и деревни около Переясловля, и, побрав много людей в полон, через оплошность переяславского полковника, с тем возвратились обратно”⁵. У вересні того ж таки 1694 року, за наказом І. Мазепи був здійснений великий похід проти татар. Скориставшись з того, що головні сили татарського війська пішли на Угорщину, 20000 козацьке військо під орудою Якова Лизогуба, який на час кампанії був призначений наказним гетьманом, пішло на Буджак, вглиб татарських поселень. “Похід був дуже вдалий. Козацьке військо захопило одну татарську фортецю (“паланку”) і взяло багато полонених, худобу та іншу здобич”⁶. За успішне проведення військової операції чернігівський полковник отримав значну винагороду. Але ця перемога докорінно не впливала на перебіг боротьби з татарами. “Козацькі походи на турецько-татарські володіння були лише авангардними боями перед новим великим наступом проти Туреччини і Криму”⁷.

Весною 1695 року відбувся перший Азовський похід. В ньому взяло участь 30-тисячне об’єднане російсько-українське військо, яке після тримісячної облоги фортеці було змушене відступити. Врахувавши всі невдачі першої Азовської кампанії, відновили воєнні дії у травні 1696 року. Командування 15-тисячним українським козацьким військом у ранзі наказного гетьмана, як і в 1694 році, було знову доручене Якову Лизогубу. Чернігівський козацький полк відіграв вирішальну роль у здобутті Азова; своєю хоробрістю і талантом полководця особливо відзначився Яків Лизогуб. Ось як описував хід подій Петро I: “Малороссийские войска, при которых неотступно пребывал муж добродетельный и военных трудов искусный, Гетман Наказной, Яков Лизогуб, полковник Черниговский,

предварили неприятельский блякавз (укріплення – Н.С.) подкопать и на него мужественно взойти, и с неприятелем бились довольно от полудня до самой ночи, видя же их мужество и донские тогда козаки при них стали, аще же турки, азовские сидельцы, все свои силы на них обернули и оставшихся мужественно турков вон выбили и тем блякавзом овладели, а дождавшись ночи с того блякавзу четыре пушки стащили. А в 18 числе, в субботу о полудни, неприятели, азовские сидельцы, видя войск наших крепкое на град наступление, мужество и промысел радетельный, а свою конечную погибель, замахали шапками и знамена преклонили, уже бо не могли ни в граде, ни под валом скрытися, ... Город Азов со знаменами и пушками, которых пять сот больших нашлося, и с пороховою казною и со всем, что в нем было, отдали... Мы, Великий Государь, велели дать малороссийским войскам 15000 рублей наказному гетману с полковниками и сотниками и знатным товариством, особь каждому червонными золотыми”⁸. Лизогуб отримав від царя солідну винагороду – 40 соболів та сто рублів і 30 червінців. Героїзм та мужність козаків Чернігівського полку були відзначені срібним хрестом, як високою військовою нагородою. Нині він експонується в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського.

Азовським походом Яків Кіндратович Лизогуб закінчив свою військову службу, на той час він був вже людиною дуже похилого віку.

В 90-х роках XVII століття було засноване родинне гніздо Лизогубів у мальовничому містечку Седнів за 25 кілометрів від Чернігова. Тут, на високому пагорбі біля ріки Снов побудували кам'яницю. “Седнівська палата Лизогуба, збудована з каменю і цегли, характеристична мало не фортечним заложенням”⁹ стоїть тут і донині. Неподалік від неї, серед укріпленого городища, Яків Лизогуб звів муровану з червоної цегли та потиньковану церкву-усипальницю, присвячену спершу Різду Богородиці, пізніше переіменовану на Благовіщенську, потім на Воскресенську. Цей храм є одним із ранніх зразків українського бароко на Лівобережній Україні, що зберігся до нашого часу. До церкви було вкладене Євангеліє з написом, зробленим її фундатором: “...их царского пресветлого величества войска запорозкого Черниговского полковника Его Милости Пана Якова Лизогуба а надано до храму Рождества Пресвятой Богородицы от его ж новосозданную в месте Седневе... рок: 1692 месяца септеврия 21 дня”¹⁰. Євангеліє оздоблене срібним з позолотою окладом, декорованим рослинним орнаментом, сценами “Преображення Господнього” та “Різдва Богородиці” і гербом Лизогубів: у французькому щиті – рука, яка тримає шаблю. Ця пам'ятка зберігається в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського¹¹.

Воскресенський храм в Седневі був родинною усипальницею Лизогубів. У 1924 році Чернігівський Державний музей (тепер історичний музей імені В.В. Тарновського) проводив дослідницькі роботи в церкві. У південному і північному льохах було виявлено 44 поховання, більша частина яких добре збереглася, внаслідок природної муміфікації. Одна з небіжчиць була похована в українському одязі XVIII століття, що повністю зберігся: очіпок, шапочка – “кораблик”, виготовлена з чорного оксамиту зі срібним позументом, кунтуш із коштовної тканини, прикрашений ажурним золоченим позументом, черевики на високих дерев'яних закаблуках з гострими носками. Дослідники вбачали причиною природної муміфікації виключні умови церкви, що збудована на сухому ґрунті, має нормальну вологість завдяки великій кількості вапна, яке в мурах витягувало і висушувало вогкість¹².

В Чернігові, на Дитинці, біля верхнього замку було зведено кам'яницю – будинок родини Лизогубів. Це цікава пам'ятка української житлової архітектури кінця XVII століття, що збереглася до нашого часу. Прямокутна у плані будівля являє собою розвинений тип української хати на “дві половини” – чоловічу та жіночу. Західна частина будинку – більша за розмірами, з видом на площу, призначалась для чоловіків. Зовні вона прикрашена дуже виразним бароковим оздобленням з глибокими рельєфами, різноманітними фронтонами

над вікнами. Жіноча половина менша за розмірами, має вишукані архітектурні деталі. В декоративному оздобленні будинку особливу увагу привертає майстерне оформлення фасадів шляхом використання декоративних можливостей цегли різної форми та розмірів. Після смерті полковника будівля змінила свого власника: її продали Чернігівській полковій канцелярії. На початку XVIII століття там неодноразово бував гетьман І. Мазепа, який, за народними переказами, сховав у великих підвалах свої скарби і доручив охороняти своїй коханій – Мотроні Кочубей. Ось чому ця пам'ятка архітектури отримала три назви: кам'яниця Лизогуба, полкова канцелярія, будинок Мазепи.

Яків Лизогуб належав до тих можновладців, які усіляко сприяли розвитку національної культури. Під їхнім патронатом велось будівництво величних храмів, що й досі репрезентують добу українського бароко. На замовлення козацької старшини талановиті майстри виготовляли різноманітні культові речі: срібні оклади для ікон та оправи Євангелій, які офірувались, часто з вкладними написами, до численних храмів. Для особистого вжитку замовляли у кращих ювелірів того часу столове срібло, прикрашене орнаментами, гербами, монограмами: стакани, чарки, кубки, ложки.

В колекції Чернігівського історичного музею зберігається срібна з позолотою ложка XVII століття роботи вроцлавських майстрів (нині Польща), що належала Я.К. Лизогубу. Черпак ложки декорований літерами “ЯЛПЧ” (Яків Лизогуб полковник Чернігівський)¹³.

Незадовго до смерті, у травні 1698 року, Яків Кіндратович Лизогуб склав заповіт, який є досить цікавим і повчальним документом. “Яко всему християнському народови, явный то есть ведом праведный вырок Бжий: иж хто колвек родится на сей мусит умирати; так знаючи и я Его царского Прсвтлого Влчтва Войска Запорозкого Черниговский Полковник Яков Контратович Лизогуб, о том досканале, и завше на мисле маей иле инишных летех шедивых, маючи надходячий близкий термен смэртельности, от которого ниhto не эсть волним...”¹⁴.

На декількох аркушах розписано, яким чином слід розподілити маєтності та коштовності між дітьми та онуками, не забуто нікого, навіть далеких Гельмязівських родичів “при убозтве в местечку Гельмязове живучих, злецаю жоне моеї абы по моеї смерти оних товаром рогатим поділило, даючи кому по троє, по четверо, и по шевлюзе, иж бо бы мене свойственника своего ведали, кгыж тоє чиню для памяти себе”¹⁵. Але не тільки розподіл матеріальних статків та коштовностей турбував старого полковника. Я. Лизогуб хотів, щоб в його родині панувала взаємоповага, тому і наказував, щоб молодші слухали старших, син та онуки належним чином доглянули його дружину, нічим не докоряли: “Тилко того тут пильно варую, абы се матки невчий ховай бже не ображал и не квелячи поволност сыновскую против ней оказовал, так власне як належит то ест жебы оную чтил, шановал и поважал и во всем ради материнской слухал...”¹⁶. Заповідав Яків Кіндратович онукам своїм зброю військову, щоб боронили рідну землю від ворогів, а між собою жили у мирі та злагоді, щоб не було між ними якихось непорозумінь або, й того гірше, ворожнечі.

Великі суми грошей було призначено на київські та чернігівські церкви: Києво-Печерській лаврі, собору св. Софії, Чернігівським Борисоглібському та Іллінсько-Троїцькому монастирям надавалось по 100 золотих. “За душу свою, для отправления сорокоустов и для вписания имени своего в суботники”¹⁷, в Чернігівський Єлецький монастир, де заповідав себе поховати – тисячу золотих. На ці кошти до південно-західної частини Успенського собору було прибудовано усипальницю, яка після освячення 1701 року отримала назву церкви св. Іакова. До нової церкви родина Лизогубів пожертвувала срібний напрестольний хрест. Мабуть пізніше саме цей срібний визолочений хрест з підніжжям, карбованої роботи і випуклими прикрасами, пожертвований полковником Я. Лизогубом згадується, як реліквія монастиря, яку показували богомольцям. Сьогодні він зберігається в колекції Чернігівського

історичного музею ім. В.В. Тарновського¹⁸. Праворуч від входу на стіні збереглась плита з епітафією, яка сповіщає, що тут похований Я.К. Лизогуб – “благоразумний сего града оградитель, Азова и многих мест крепкий победитель”.

В 1709 році удова Якова Кіндратовича Агафія, що доводилась сестрою седневському городовому атаману Степану Барану, подарувала до храму села Шестовиці Євангеліє, надруковане в 1697 році.

Чернігівський полковницький уряд успадкував син Якова Кіндратовича – Юхим Якович Лизогуб (? –1704), який очолював полк протягом 1698–1704 років. До цього він обіймав посаду генерального хорунжого (1694–1698), разом з батьком брав участь у Чигиринському та в обох Кримських походах.

Від самого початку Північної війни українське військо вирушило на північ: першим пішов Полтавський полк, трохи пізніше з артилерією рушив Чернігівській на чолі з полковником Ю.Я. Лизогубом. Вони брали участь у військових операціях 1701 року. В наступному, 1702 році захопили шведську фортецю Нотебург (старий новгородський Орешек). “Полковник черниговській Ефим Лизогуб з полком ходил под Орешок, зшедшись з генералом Петром Апраксином, на реке Ижер, збили генерала шведського. Ефим Лизогуб под Нарву ходил, и зимовал в Пещерах Псковских, и Шведов от Пещер отбил”¹⁹. Після цих військових компаній не довго довелось жити Ю. Лизогубу. Він помер в 1704 році, похований у церкві св. Іакова, в родинній усипальниці на території Єлецького монастиря.

Юхим Лизогуб був одружений на дочці гетьмана Петра Дорошенка Любові Петрівні; їхні три сини Андрій, Яків та Семен займали різні посади в козацькому війську.

Старший – Андрій Юхимович (1673–1737) – знатний військовий та бунчуковий товариш, був одруженим на дочці стародубського полковника Миклашевського – Прасковії Михайлівні. Універсалом гетьмана І. Мазепи 1694 року Андрію Лизогубу надане село Старе Почепище. На новому місці він розпочав скуповувати землі на території Стародубського полку, який на той час не був ще густо заселений, заснував слободу Лизогубівку та хутір Дадеровський. Від діда та батька Андрій Юхимович успадкував велику кількість земель – конотопські та кролевецькі маєтності, ліси та млини. Згодом жив у Конотопі, звідки управляв своїм великим господарством.

Андрій Лизогуб мав неабиякий бізнесовий хист. Він розводив биків на продаж: випасав на своїх землях, а потім гнав їх у Німеччину і продавав на ярмарках міста Данціга (тепер місто Гданськ), “данцигские торговцы и сами приезжали за быками в Малороссию, которая и тогда славилась своим “украинским товаром”²⁰. Інколи західні купці брали товар у кредит: “Року 1708, мес. июля, 13 дня Мы Якуб Шолц и Матіаш Дембровській, житель, купець и резники Кданськіє, чинимо вѣдомо нашимъ облѣком, ижесмо взяли у его мил. п. Андрея Лизогуба, значного товарища войскового, жителя конотопскаго, торгомъ и в боргъ воловь тридцать, цѣною каждый воль по десять талярей без золотого (5 крб. 80 к.). А до тихъ же волов взялисмо еще на мыто грошей талярей 60 зполна, якіє то гроши, должніє за воли и позиченніє на мыто, всѣ – потому будутъ червоніє уво Гданську, тоєю ціною маємо сеей зимы знову на Вкраину и въ Конотопъ пригостивши сами всю тую сумму ему, п. Лизогубу, червоними отдати, конечно”²¹.

Протягом п’яти років Андрій Юхимович служив конотопським сотником. За великий утиск своїх підлеглих та непомірні здирства на нього було багато скарг. Через ці та інші провини він втратив уряд сотника. Як зазначалось в універсалі гетьмана І. Скоропадського від 1719 року: “бывший сотник конотопский п. Андрей Лизогуб в покуховных грошах, там в г. Конотопі до скаргу войскового збираючихся, не дал слушного вывода, куда оніє и на що рострачены”²².

Незадовго до смерті Андрій Юхимович Лизогуб своїм коштом збудував у Конотопі

велику кам'яну церкву на честь Різдва Богородиці.

Бунчуковим товаришем був і молодший син Ю. Лизогуба Семен (?–1734). Разом з іншими представниками козацької старшини він їздив до Петербурга з чолобитними від полків. Під час Північної війни в листопаді 1708 року був у Батурині і, на думку відомого дослідника мазепинської доби О. Оглоблина, саме Семен Юхимович зробив опис Батуринської руїни в Лизогубівському літопису: “Много там людей пропало от меча, понеже збѣг был от всѣх сел... Много ж на Сеймѣ потонуло людей, утекаючи чрез лед еще некрѣпкій; много и погорѣло, крившихся по хоромех, в ліохах, в погребех, в ямах, где паче подушилися, а на хоромех погорѣли, ибо хотя и вытрубленіе було – престать лѣ кровополитія, однак выходящих от покрытія войско заюшеное, а паче рядовые солдаты, понапившихся, кололи людей и рубали, а для того боячися, прочіе в скрытых мѣстах сидѣли, аж когда огонь обойшол весь город и скрытые пострадали. Мало однак от огня спаслося и только одна хатка, под самую стѣною вала стоячая, уцѣлѣла, нѣякогось старушка”²³.

Семен Лизогуб був серед тих представників козацької старшини, які пішли за Мазепою, у складі його почту прибули до шведів і залишались з ним до Полтавської битви. Пізніше він повернувся в рідні місця, репресій не зазнав, був амністований, швидше за все, як зять гетьмана І. Скоропадського.

У колі господарських інтересів С. Лизогуба був розвиток залізрудного виробництва, якому приділялась велика увага у добу гетьмана І. Мазепи. На власній землі він побудував рудню, а вже потім просив дозволу гетьмана на володіння нею. В універсалі І. Мазепи 1707 року зазначалось: “Пан Семен Лизогуб, товариш знатний войсковий, завювши внов и уже построивши в грунте власном прозываемом Процковском Величковском близко своей слободы Величковки, в сотне Любецкой на речце Вертечи, рудню, просил нашего на оную для спокойного владения универсального подтверждения и аби волно было железо делати позволено”²⁴. Гетьман І. Скоропадський універсалом від 30 серпня 1709 року підтверджував право Семена Лизогуба на цю рудню і наказував всім не перешкоджати йому “в отбирании от посполитых людей тамошних повинностей и послушенства, а также в робленю в рудне, к употреблению домовому построенной на реке Вертече железа”²⁵. Рудню Грабівську в 1730 році “з двома дворами мала у своїй власності і дружина С. Лизогуба Ірина Скоропадська, дочка гетьмана”²⁶.

У 1734 році Семен Лизогуб брав участь у польському поході, помер у місті Гродно, де його і поховали в кафедральному соборі з належною пошаною. Після смерті чоловіка Ірина Скоропадська жила в селі Андріївці, неподалік від Чернігова. Цей маєток успадкувала онука Марфа Василівна, яка наприкінці XVIII століття жила тут з чоловіком відомим дослідником історії України Олександром Івановичем Рігельманом. Заслуговує на увагу сімейна реліквія родини Лизогубів-Скоропадських – скатертина, виготовлена у першій половині XVIII століття, яка нині зберігається у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського. Відомо, що надійшла вона в музейне зібрання із села Андріївки²⁷.

Шлюбні стосунки поєднали рід Лизогубів та Гоголів-Яновських через іншу онуку Семена – Тетяну (1760 р.н.), яка у 1776 році вийшла заміж за Опанаса Дем'яновича Гоголя-Яновського, полкового писаря, згодом секунд-майора і доводилась бабусею відомому письменнику М.В. Гоголю.

Славу Якова Кіндратовича Лизогуба успадкував онук – Яків Юхимович, який понад п'ятдесят років життя віддав військовій справі. До долі свого “підстаршого” онука старий Лизогуб був особливо не байдужий. Військову службу Яків Юхимович розпочав ще за часів полковництва діда, який, імовірно, рекомендував його гетьману І. Мазепі. У 1694 році гетьман посилав молодого Лизогуба з важливим дорученням до Москви. В цей час Яків щойно закінчив навчання в Києво-Могилянській колегії, про що свідчать його записки, де

серед українських часто зустрічались латинські слова і вислови, саме такою особливістю письма вирізнялись студенти цього престижного навчального закладу. Дуже хвилювала діда майбутня наречена онука, – чи буде йому рівнею, з цього приводу він писав сину Юхиму: “Милый сыну мой, пане хорунжій генеральный! Как только установится санный путь и милый ваш сын, а мой внук Яков отправится в Москву, по указу рейментаровскому, тем временем начни высматривать по людях такую семью, с которой могли бы мы соединиться истинною приязнью по законному супружеству внука нашего. Я и сам душевно рад бы помогти этому делу и, не смотря на старость, готов искать “панну” в каком знатном доме для милого приятеля, но сам знаешь, что тут (т.е. около Чернигова) не могу я ничего успеть, потому что и людей нет и нет такой панны, чтобы подходила и под мысль внука и под нашу достойность”²⁸. За дружину Якову обрали доньку переяславського полковника Мировича Феодору Іванівну, престижну наречену, за якою дали щедрий посаг. Після одруження Яків жив у своєму маєтку в Седневі. В цей час він був бунчуковим товаришем Чернігівського полку і виконував окремі доручення Петра I: їздив з дипломатичною місією до коронного гетьмана Польщі. На початку Північної війни в 1700 році “охотницькі полки й півтори тисячі вибірних козаків Чернігівського полку на чолі з наказним полковником Я. Лизогубом були послані до Чудського озера (до “Вдов-Городка”, себто Гдова) для “обереження границ російських”²⁹. За наказом Петра I Лизогуб керував роботами по впорядкуванню могил загиблих під Полтавою російських воїнів та українських козаків.

Героїзм чернігівського козацького полку, який відіграв вирішальну роль у штурмі Азовської фортеці, Яків Юхимович Лизогуб увічнив будівництвом церкви св. вмч. Катерини в Чернігові. Вона стала своєрідним пам’ятником на честь переможного походу українського війська на чолі з наказним гетьманом Яковом Кіндратовичем Лизогубом. У будівництво храму вклали значні кошти як нащадки полковника, так і інші представники козацької старшини. Цей монументальний баштоподібний храм у стилі українського бароко освятили в 1715 році. До церкви було надане Євангеліє, надруковане у 1688 році, із вкладним записом: “Надал до церкви мурованной Катериниської Чернігівської раб Божий Іаков Ефимович Лизогуб, генеральный бунчужный, року 1715, апреля 14”³⁰. Для Катерининської церкви коштом Якова Юхимовича було написано ікону Спаса, на зворотному боці якої зазначено: “... року 1715 сталі ікони сії трудами Якима”³¹. Герб родини Лизогубів викарбували на тумбах іконостасу.

Разом з гетьманом Скоропадський в 1721 році їздив до Москви привітати Петра I з прийняттям титулу імператора і підписанням Ніштадтського миру. Але з боку царя тиск на Україну підсилювався. В 1722 році створена Малоросійська колегія для нагляду за фінансовими справами та розгляду скарг про порушення старшиною законів. Після смерті І. Скоропадського наказним гетьманом Лівобережної України обрали чернігівського полковника Павла Полуботка, який відмовився підкорятися колегії. Але намагання гетьмана та козацької старшини відновити права Гетьманщини і розпустити Малоросійську колегію викликали гнів царя і він збільшив повноваження колегії. П. Полуботка та однодумців викликали до Санкт-Петербурга і ув’язнили в Петропавлівській фортеці. В Україну був надісланий наказ царя розшукати і привезти до столиці всіх прибічників опального гетьмана. Заарештували полтавського полковника Данила Апостола, генерального бунчужного Якова Лизогуба, генерального осавула Василя Журахівського й цілий ряд інших генеральних старшин, було накладено арешт на їхні маєтки. До початку 1725 року всіх їх тримали у в’язниці в Санкт-Петербурзі. У грудні 1724 року Павло Полуботок помер, а його однодумці були звільнені після смерті Петра I на початку 1725 року. Замість заслання до Сибіру, як збирався зробити Петро I, всі українські в’язні були інтерновані в Петербурзі, де вони пробули кілька років. Катерина I повернула маєтки Івану Чарнишу, Семену Савичу, Василю

Журахівському і Якову Лизогубу, але наказала їм побудувати будинки в столиці власним коштом, заборонивши повертатись в Україну. Дозвіл на це дав наступний імператор – Петро II – в 1727 році.

У 1727 році гетьманом України став Данило Апостол, який зробив нове призначення генеральної старшини і полковників, причому більшість становили кандидати самого гетьмана. Генеральним обозним призначили Якова Юхимовича Лизогуба. Після смерті Д. Апостола імператриця Анна Іоанівна 31 січня 1734 року видала грамоту про те, що до виборів нового гетьмана всі справи стосовно України буде вирішувати Правління гетьманського уряду, яке складалось із шести осіб: трьох представників російської адміністрації і трьох – козацької старшини. Найбільші обов'язки покладались на генерал-лейтенанта О.І. Шаховського і на генерального обозного Я.Ю. Лизогуба: “По воле Божей наш верный подданный, Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетман Данила Апостол, сегодня января 17 числа, представился, и будучи мы его верною службою довольны, о нем Всемилостивейше сожалеем. А понеже в избрании гетмана надлежит Нам иметь прилежное и крепкое разсуждение, дабы добрый и верный человек к тому знатному уряду изобретен был, от которого б Нам неверности показано не было ...Мы, Великая Государыня, Наше Императорское Величество, всегда о вас, наших подданных, малороссийского народа людях, матернее попечение, дабы по смерти его ... Гетмана, в правлении Малороссии, во всяких делах не учинилась остановка и помешательства, и от того каким случаем не произошло чего интересам Нашим противного, и вам, Нашим подданным, не приключилось какой тягости, повелели Всемилостивейше до предбудущего избрания Гетмана ...быть правления в Малой России в шести персонах состоящему ... Нашему генерал-ад'ютанту Алексію Шаховському, и еще двум великороссийским, да из вас, малороссийский генеральный старшины, обозному генеральному, Якову Лизогубу и еще двум, которые по благоизобретению назначены будут, и им быть в заседании в равенстве, а сидеть, на правой стороне великороссийским, а на левой малороссийским, и управлять им все малороссийские дела, которые до уряду гетманского надлежат...”³².

За наказом імператриці Я. Лизогуб очолював Генеральний суд та кодифікаційну комісію, що опрацьовувала збірник норм українського феодального права – “Права, за якими судиться малоросійський народ”.

У 1733–1734 роках російський уряд для боротьби з польськими конфедератами, прибічниками С. Лещинського використовував українські війська. До Польщі був направлений 11-тисячний український корпус під командуванням наказного гетьмана Я. Лизогуба, “наказной гетман Яков Ефимович Лизогуб и полковник Игнатий Иванович Галаган отличились тогда своею ревностию и усердием”³³.

Найбільшим тягарем для Гетьманщини стала російсько-турецька війна 1735–1739 років. Україна була основною ареною подій, на її долю припали і найбільші труднощі через безпосередню участь козаків у військових кампаніях та постачання обозу. У травні 1736 року російська армія під командуванням фельдмаршала Мініха та 16 тисяч українських козаків на чолі з наказним гетьманом Яковом Юхимовичем Лизогубом штурмом здобули Перекоп, Козлов (сучасна Євпаторія) та ханську столицю Бахчисарай. Але втримати цю перемогу не вдалося, військо було змушене відступити через нестачу провіанту та хвороби. Російсько-українська армія зазнала великих людських та матеріальних втрат. Ці події знайшли відображення в Лизогубівському літописі, автором якого деякі дослідники вважають Я.Ю. Лизогуба. У хронологічному порядку в літописі подаються важливі історичні події: про обрання гетьмана, про участь козаків у Північній війні, у будівництві Києво-Печерської лаври та Київського арсеналу. Літописець обстоює ідею автономії України, хоча й показує козацьку старшину вірними слугами царського уряду. Поряд з іншими документами

Лизогубівський літопис є важливим джерелом у вивченні історії України першої половини XVIII століття.

В 1742 році на російській престол було зведено імператрицю Єлизавету. Під час її правління політика російського уряду стосовно України стає більш поблажливою. На прохання свого фаворита графа Олексія Розумовського Єлизавета в 1744 році здійснює подорож до Києва, щоб вклонитися святиням, ближче познайомитись з Україною та українським народом. В Україні її зустрічали дуже урочисто. “Прийом, зроблений Єлизаветі в Толстодубові, під Глуховом, на самому кордоні України, був чудовий. 10 полків реєстрових, 2 компанійських і кілька загонів з надвірної гетьманської корогви, генеральні старшини й бунчукові товариші отаборилися за шість верст від Есмани. Полки були вишикувані в одну лінію, у два ряди: перший полк, відсалютувавши Цариці прапорами й шаблями, обскакував весь фронт і другий полк і зупинявся за останнім, другий робив теж саме – і таким чином государиня бачила нерозривний ланцюг полків до Глухова. Війська були одягнені заново в сині черкески з вільотами й широкі шаровари з різнобарвними по полках шапками. Государиня 5 вересня о четвертій годині пополудні була зустрінута козацькими військами під орудою генерального обозного Якова Лизогуба”³⁴. Під час подорожі імператриці генеральна старшина подала клопотання про відновлення в Україні гетьманства. За наказом Єлизавети українські депутати, серед них – і Я.Ю. Лизогуб, були запрошені до столиці, де провели майже чотири роки – з осені 1745 до кінця 1749 року, поки вони чекали відповідного указу сенату про дозвіл на обрання нового гетьмана України. А коли їм було дозволено збиратись додому, Я. Лизогуб сильно захворів і згодом помер. Поховали його в Санкт-Петербурзі на Лазаревському кладовищі в Олександро-Невській лаврі. За два дні до смерті в листі до О.Г. Розумовського Я.Ю. Лизогуб просив заступництва для своїх дітей Григорія, Іллі та онука Якова. Яків Юхимович мав трьох синів – Івана, Григорія та Іллю, які були бунчуковими товаришами. Відомо, що Ілля Якович у жовтні 1774 року командував Прилуцьким полком, а через два роки йому було присвоєно чин малоросійського полковника.

Онук Яків Іванович, про якого так клопотався дід, народився в Седневі в 1720 році. Як і його батько, теж був бунчуковим товаришем, брав участь в церемонії обрання останнього гетьмана України К.Г. Розумовського в Глухові в 1750 році. “22 лютого справлено в незвичайно святочній обстанові вибір гетьмана. Напереді йшла військова українська музика, потім секретар міністерства заграничних справ віз царську грамоту, котрій зібрані полки отдавали честь. За ним бунчукові товариші: Гамалія та інші – несли гетьманську корогву, а за нею йшов генеральний хорунжий Ханенко з двадцятьма бунчуковими товаришами. Потім бунчукові товариші Маркович і Ширай несли на червоній подушці гетьманську булаву, і за нею йшли генеральні старшини: суддя Горленко, підскарбій Скоропадський і писар Безбородько й при них 24 бунчукові товариші. Бунчукові товариші Лизогуб і Чернолузький несли на оксамитовій подушці гетьманський бунчук, і йшов генеральний бунчужний Оболонський з бунчуковими товаришами й іншою старшиною. ... Нарешті, бунчуковий товариш Мокрієвич ніс військовий прапор і за ним ішли військові товариші, а в кінці їхав царський представник Гендриков”³⁵. Яків Іванович Лизогуб був одружений на Марії Семенівні Сулимі, дочці переяславського полковника.

Іван Якович Лизогуб (1761–1819), син Якова Івановича, який доводився правнуком генеральному обозному, був маршалком дворянства Городнянського повіту (1805), протягом трьох років (1816–1819) Чернігівським губернським маршалом дворянства. Мав маєтки та великі земельні володіння на Чернігівщині – в Седневі, Куликівці, Бірківці та Дунінівці Золотоніського повіту на Черкащині. Був одружений з Ганною Василівною Дуніною-Борковською, дочкою бунчукового товариша, мав з нею шестеро синів та дві доньки.

Їхній старший син Яків Іванович (1786–?) з трирічного віку був записаний капралом

до Ізмайлівського полку, закінчив благородний пансіон при Московському університеті. Служив у штаті Головного поштового управління, потім перебував в Москві, де обіймав різні посади в канцелярії Головнокомандуючого, служив перекладачем при Московському імператорському театрі. В 1814 році був колезьким асесором, не одружений.

Гідними нащадками славних козацьких традицій були й інші діти Івана Яковича. За активну участь у Вітчизняній війні 1812 року військовими нагородами були відзначені Ілля, Олександр, Володимир та Василь Лизогуби.

Георгіївський хрест 4 ступеня отримав генерал-майор Олександр Іванович Лизогуб (1790–1839) за 25-річну військову службу. В дитинстві він виховувався в пажеському корпусі, служив у Литовському, Оренбурзькому, Сибірському уланських полках. В 1830-і роки в чині полковника, а згодом генерал-майора, командував Серпухівським уланським полком та першою Уланською дивізією. Учасник багатьох закордонних військових походів, брав Париж у 1814 році.

За родинними переказами в 1812 році Олександр Лизогуб тяжко захворів. Хвороба настільки стурбувала його матір Ганну Василівну, що вона молилась за одужання сина у церкві перед портретом святителя Феодосія Углицького, і під час молитви їй сказали, що сину покращало. Коли Олександр одужав, вдячна мати умовила віддати їй портрет свт. Феодосія і прийняти від неї копію. На її замовлення старий портрет було поновлено і передано до соборного храму містечка Седнів³⁶.

Олександр Іванович Лизогуб став відомим українським композитором, одним із зачинателів української фортепіанної музики. Він є автором ноктюрнів, мазурок, варіацій на теми українських народних пісень “Ой, у полі криниченька”, “Ой, ти, дівчино”, “Ой, не ходи, Грицю”, романсу “Смерть на чужині”. Ноктюрни О.І. Лизогуба, які відображали сферу витончених інтимних переживань, характерних для епохи романтизму, музикознавці порівнюють з ранніми творами відомого польського композитора Ф. Шопена. Олександр Іванович Лизогуб був ініціатором проведення сімейних музичних вечорів у Чернігові, на яких виступав як чудовий виконавець фортепіанних творів. Про музичний талант Олександра Івановича згадував у своїх спогадах Лев Жемчужников: “Він поклав на ноти думу “Про вдову і від’їзд сина” і співав її. Мотив, звичайно, було взято від бандуристів”³⁷.

Був одружений на Єлизаветі Андріївні Жерве, дочці дійсного статського радника.

Ілля Іванович (1787–1867) за сімейною традицією став військовим, служив в Ізмайлівському полку, брав участь в Австрійському поході, був ад’ютантом малоросійського генерал-губернатора князя М.Г. Репніна. За мужність та відвагу, проявлені у Бородинській битві, І.І. Лизогуба нагородили золотою шпагою. Ілля Іванович не стояв осторонь суспільно-політичного життя України, належав до таємної масонської ложі “З’єднаних слов’ян”, про що свідчив диплом, виданий йому 27 травня 1818 року і знайдений вже після смерті Іллі Івановича³⁸. До масонської ложі входили українці, росіяни і поляки, що прагнули до встановлення дружніх стосунків між цими народами, які мали об’єднатися у вільну спілку. Деякий час І. Лизогуб перебував за кордоном, а в 1821 році в чині полковника вийшов у відставку і повернувся до Седнева, де жив у родовому маєтку разом з дружиною Єлизаветою Іванівною, уродженою графинею Гудович, дочкою генерал-фельдмаршала, фрейліною. Ілля Іванович виявився талановитим будівничим: його зусиллями родинний маєток перетворився на мальовничий архітектурний ансамбль. За кращими зразками того часу він упорядкував парк, який прикрасили чудові липи. У місцевого козака придбав ґрунт заради розкішної липи, сплативши козаку за землю та знесення будівель і побудувавши йому все на іншому, просторішому місці. Зусиллями І. Лизогуба було влаштовано “самодіючу” машину, яка постачала сад, будинок та інші приміщення прозорою джерельною водою. У розкішному парку було декілька фонтанів, один з яких, названий “Тетьманом”, бив

струменем вище відомого петергофського “Самсона”. До старої козацької кам’яниці кінця XVII століття, добудували башту псевдоготичної форми, у мальовничій місцевості, на схилі гори – альтанку, з якої відкривався краєвид на ріку Снов, широкі луки та ліс.

Яскраво описав свої гостини у Лизогубів влітку 1852 року відомий російський художник Л.М. Жемчужников: “Проехав переулками, мимо невзрачного дощатого забору, из-за которого виден был сад, мы остановились у крыльца огромного господского дома. Дом Лизогубов был частями каменный, частями деревянный, но просторный; видно было, что надобности семейные удовлетворялись пристройками и надстройками в разное время; он был наполнен картинами и своими несколькими фасадами смотрел в сад. Сад был большой. Роскошные деревья густыми непроницаемыми массаами спускались вдоль горы к реке. От дома садом шла дорожка через высокий вал времен Батыя, заросший густо барвинком и большими старыми шелковичными деревьями, приносящими прекрасные черные и белые ягоды. Дорожка эта вела к небольшому деревянному домику, в котором жил летом А.И. Лизогуб со своим семейством, как на даче, и стена которого была покрыта настоящим виноградом. За этим домиком стояла полуразрушенная каменица времен Хмельницкого; одну из стен ее покрывал виноград”³⁹.

Ілля Іванович був людиною різнобічно обдарованою, захоплювався музикою, добре грав на роялі, чудово співав, про це також згадував Лев Жемчужников, який брав у нього уроки співу і відзначав у І. Лизогуба прекрасний педагогічний талант: “Ілля Іванович був чудовим учителем і мав безмежне терпіння. Мені траплялося зупинятись біля вікна вітальні, по дорозі до ріки, щоб бачити, як Ілля Іванович учить дочку лікаря, з таким же терпінням і витримкою, як нас, і, стоячи непомічений, я милувався ідеальним учителем: дівчинка грала на роялі, а він на віолончелі, терпляче поправляючи й повторюючи те саме”⁴⁰. І.І. Лизогуб написав твір для віолончелі, який, у наш час виконаний викладачами Чернігівського музичного училища ім. Л. Ревуцького, свідчить про яскравий музичний талант його автора. Ось як характеризував Іллю Івановича Лизогуба історик Микола Маркевич: “Чудовий музикант, піаніст, віолончеліст, співак і композитор, гарний живописець, пристрасний гідралік, він прикрашає Седнів садами, фонтанами і живе тихо, скромно, але як пан”⁴¹.

На відміну від старших братів Андрій Іванович Лизогуб (1804–1864) – вихованець Московського університету, не став військовим, а перебував на цивільній службі, займаючи різні посади: був канцеляристом у Чернігівському дворянському зібранні, служив в канцелярії малоросійського військового губернатора. У 1837 році його призначили чиновником Одеської митниці. На службі особливо наполягав старший брат Яків. “Шануючи брата і родинні традиції, Андрій вволив його волю і записався на якийсь вельми короткий час на службу”⁴². Але ця робота не була Андрію Івановичу до вподоби, як писав Олександр Кониський: “...страх, як не шанував він оцієї служби в канцеляріях, просто гидував нею. Йому нудно було жити з темним натовпом, “його тягло на село, до господарства”⁴³. Він одружився з Надією Дмитрівною Дуніною-Борковською, що походила зі старовинного козацького роду, і жив у батьківському маєтку. В останні роки свого життя Андрій Іванович був членом губернського в селянських справах присутствія, обраний від чернігівського дворянства. У 1858–1859 роках працював у Комітеті по складанню проекту Положення про поліпшення та влаштування побуту поміщицьких селян. Разом з іншими ліберальними поміщиками стояв на позиціях викупу садиби селянином у приватну власність⁴⁴.

Сімейство Лизогубів відзначалось ліберальними поглядами та гуманістичними ідеями: “Кріпакам лизогубівським у Седневі жити було не згірше, їх добре одягали, добре годували і роботами не обтяжали. Траплялось, що пан дасть “чубкової” (про кару різками не чутно було), але ж Андрій Лизогуб зопалу добре було чубить і власних дітей”⁴⁵.

Природу рідного краю, рідну мову, пісню “обидва Лизогуби, яко люди освічені і

не до пня ще попсовані чужою псевдо цивілізацією – ще любили. В їх домі часто було можна чути українські пісні”⁴⁶. Дуже образно характеризує сім’ю свого хрещеного батька – І.І. Лизогуба Ілля Людвигович Шраг, знаний чернігівський адвокат та відомий громадсько-політичний діяч кінця XIX – початку XX століття: “Лизогуби були, як на той час, дуже видатні люди, культурні, добре освічені. Приїздив іноді до Седнева ще третій брат, Василь (народився 1801 року в Бірківці, Сосницького повіту, полковник, брав участь у військових походах, мав поранення, нагороджений орденом св. Станіслава 3 ступеня та Пруського Червоного Орла – Н.С.), досить характерна людина: колишній улан, він любив українську мову, складав українські, переважно, гумористичні вірші”⁴⁷. Був одружений на Варварі Іполитівні Петровській, письменниці. Її портрет роботи відомого російського художника В. Тропініна, написаний у 1847 році, зберігається в Державному Російському музеї в Санкт-Петербурзі⁴⁸.

Лизогуби, безперечно, мали українські симпатії, особливо Андрій та Василь. Андрій Іванович був палким прихильником поезії Т.Г. Шевченка. В листі до поета Варвара Репніна писала: “Який мене жаль бере, що ви не знайомі з А. (Андрієм) Лизогубом! З яким теплим спочуттям він читає ваші поеми, і як він жалкує, що не знає вас особисто”⁴⁹. Варвара Миколаївна, дочка малоросійського генерал-губернатора М.Г. Репніна стала добрим “другом-сестрою” Тараса Григоровича Шевченка, який неодноразово гостював в їхньому маєтку. Там збиралось інтелігентне товариство, до якого належав і Віталій Іванович Лизогуб (народився 1791 р. у Седневі, дружина – Феодора Андріївна Моркович). Він свого часу, як і Ілля Іванович, теж служив ад’ютантом у М.Г. Репніна в канцелярії малоросійського генерал-губернатора у чині ротмістра. Після виходу в відставку полковник В.І. Лизогуб, маєток якого знаходився по сусідству в с. Коломієць Пирятинського повіту, часто бував у Репніних, де і познайомився з Т.Г. Шевченком. Про перебування Кобзаря в Яготині знали і седнівські Лизогуби. Влітку 1843 року їх відвідала Варвара Миколаївна, яка приїхала разом з батьками до своєї двоюрідною тітки Єлизавети Іванівни Гудович. 23 серпня 1843 року вона писала в листі до Ж.-Г. Ейнара: “Післязавтра ми їдемо до моєї тітки Лизогуб”⁵⁰. Дружина Іллі Івановича Лизогуба походила з роду Розумовських. Її мати Прасковія Кирилівна Розумовська, донька гетьмана, доводилась рідною тіткою дружині князя М.Г. Репніна Варварі Олексіївні, яка була донькою Олексія Кириловича Розумовського і онукою гетьмана.

В березні 1846 року Тарас Григорович прибув до Чернігова, де за завданням Київської археографічної комісії працював над альбомом “Мальовнича Україна”. На балу в залі дворянського зібрання він зустрівся з Андрієм Івановичем Лизогубом як з добрим знайомим, і останній запросив Т. Шевченка до Седнева. Господарі створили всі умови, щоб Тарас Григорович вільно почувався в їхньому маєтку, подбали про те, щоб йому гарно тут працювалось. Жив Шевченко в окремому флігелі (згорів під час великої пожежі в 1883 році), працював у добре обладнаній майстерні Андрія Івановича, який сам був гарним маляром, “хоч і дилетантом, але почуття і смак художника у нього були високорозвинені”⁵¹. Написані ним ікони знаходились в родинній Воскресенській церкві. З розповідей О.І. Ханенка відомо, що стіни будинку Лизогубів були прикрашені портретами дітей Андрія Івановича в національному українському одязі, які Лизогуб змалював власноручно⁵².

В Седневі Т.Г. Шевченко виконав олійний портрет Іллі Івановича та акварельний – Андрія Івановича. Тут він створив акварельні малюнки з натури “Коло Седнева”, “Чумаки серед могил”, “Седнівська кам’яниця”. Для Воскресенської церкви Т.Г. Шевченко написав ікону Різдва Богородиці, яку ще на початку XX століття бачив відомий український художник Опанас Сластьон. В 1847 році Т. Шевченко вдруге гостював у Лизогубів і більше працював як поет: написав поему “Осика” і передмову до нового видання “Кобзаря”.

Андрій Іванович став вірним другом поета і не відцурався від нього, коли Т. Шевченка

заарештували. “Всяк друг речет: содружившихся ему и аз: но есть именем точию друг. Отак тепер і зі мною сталося. Було, на собаку кинь, то влучиш в друга, а як прийшлося до скруту, то святий їх знає, де вони поділись! Чи не вимерли, крий боже? Ні, здравствують, та тільки одцурались безталанного свого друга. Бог їм звидить. З привеликою радістю і дякою прийняв я лист ваш, уже другий, написаний 31 декабря”⁵³, – зазначав Т. Шевченко у листі до Андрія Івановича.

Щиросердність Лизогубів відзначав Тарас Григорович у листах з Орської фортеці: “Великим веселієм звеселили ви мене своїм добрим, християнським листом у цій бусурманській пустині. Спасибі вам, друже мій добрий, я з самої весни не чув рідного, щирого слова.”⁵⁴ Т. Шевченку було заборонено писати та малювати, але Андрій Іванович разом з братом знаходили різні засоби, шукали знайомих, через яких передавали гроші, листи та посилки: “Я не знаю, що б зо мною сталося. Якби не ви! В великій пригоді стали мені оці 50 карб. ... Якби не ви, то мене б давно з нудьги не стало, а то все – таки, хоч украдучи, та трошки помалюю, а воно й полегша”⁵⁵.

Родина Лизогубів була одна з небагатьох, яка всіма можливими засобами намагалась підтримати Тараса Григоровича на засланні. “Не знаю, чи зраділа б так мала ненагодована дитина, побачивши матір свою, як я вчора, прийнявши подарунок твій щирий, мій єдиний друже, так зрадів, що ще й досі не схаменуся, цілісеньку ніч не спав, розглядав, дивився, перевертав по тричі, цілуючи всяку фарбочку. ... Я, взявши в руки скриньку, подивився і неначе перелетів у малярню, в Седнев”⁵⁶. Лизогуби, граф О.К. Толстой, граф А.І. Гудович, що доводився родичем Іллі Івановичу, просили В.В. Петровського, генерал-губернатора Оренбурзького краю полегшити долю Шевченка. Але в 1850 році Андрію Івановичу Лизогубу було категорично заборонено листування з заарештованим поетом. “Шеф жандармів граф Орлов іменем царя заборонив А. Лизогубові листуватися із Шевченком”⁵⁷. Ось як про цю подію розповідав один з перших біографів поета: “Літуючи р. 1850 в Чернігові в своїх свояків Данькевичів, Орлов (начальник III відділу імператорської канцелярії) через чернігівського губернатора Павла Гессе покликав до себе Лизогуба. Віч-на-віч він ганьбив його за приятелювання з Шевченком і царським іменем заборонив йому листуватись з ним, похваляючись, що інакше – і про його Лизогуба – знайдеться місце там, де перебуває Шевченко”⁵⁸. З того часу А.І. Лизогуб перебував під таємним поліцейським наглядом. Але з цього приводу існує й інша думка, яку в 1899 році висловила редакція журналу “Киевская старина”: “Не приходилось нам слышать, чтобы гр. Орлов был когда-либо в Чернигове, кроме тех случаев, когда он сопровождал императора Николая I. В 1850 г. гр. Орлов в Чернигове вовсе не был, судя по тому, что Черниг. губ. вед. за этот год ничего о том не говорят, не было у гр. Орлова и тех родственников в Черниговской губернии, о которых говорит львовское издание биографии Т.Г. Ш-ка”⁵⁹. Т. Шевченко не знав про це і намагався з’ясувати, що сталося: “Вот уже третий год, как я не имею от вас никакого известия, последнее письмо ваше получил я в Оренбурге 1850 в последних числах мая... право, не знаю, что думать”⁶⁰.

Часто влітку в маєтку Лизогубів відпочивали відомі художники, письменники, які приїздили з Москви та Санкт-Петербурга. За спогадами І.Л. Шрага, заїжджав до них граф Олексій Толстой, бував український поет Віктор Забіла,⁶¹ на вірші якого Михайло Глінка написав романси “Не щибечи, соловейку” та “Гуде вітер вельми в полі”. Плідно працювали тут Лев Жемчужников та його друг Лев Лагорію, вони замальовали красуню липу, флігель і майстерню, де жив і працював Т.Г. Шевченко. В 1861 році в альбомі “Живописна Україна” з’явився малюнок Л. Жемчужникова “Старовинні дерев’яні ворота. Седнів”.

В 1859 році в Седневі гостював український байкар Леонід Іванович Глібов. Його улюбленим місцем відпочинку була альтанка, розташована на схилі високого пагорба над рікою Снов у парку садиби Лизогубів. Тут він написав ліричний вірш “Журба”, який

згодом, покладений на музику відомим українським композитором М.В. Лисенком, став популярною народною піснею “Стоїть гора високая”.

У Андрія Івановича Лизогуба було троє синів. Старший Ілля Андрійович народився в 1846 році в Седневі, за фахом був юристом, служив суддею в Тифліській судовій палаті, мав звання дійсного статського радника. Був одружений на Софії Вікторівні Баршевській.

Дмитро Андрійович (1850–1879) належав до числа революціонерів-народників, був членом пропагандистських гуртків, одним із засновників народницької організації “Земля і воля”. Навчався в Санкт-Петербурзькому університеті на юридичному факультеті, але на четвертому курсі був виключений за участь у революційному русі. За ведення революційної пропаганди в Чернігівській, Полтавській та Київській губерніях його тричі притягували до слідства. Ось як характеризував Д. Лизогуба відомий народоволець С. Степняк-Кравчинський: “Під зовнішньою спокійною та ясною зовнішністю в ньому крилась душа, наповнена силою та вогнем. Для нього переконання були релігією, якій він присвятив не тільки своє життя, але й що значно важче – кожную свою думку – він ні про що не думав, крім служіння справі.” Характеризуючи революціонерів, Степняк-Кравчинський підкреслював, що “Дмитро Лизогуб був святий”⁶².

У липні 1878 року Д.А. Лизогуб був заарештований в Одесі і ув’язнений в одеській тюрмі. Найбільшим з процесів в цей час був “процес 28-ми”, що відбувався в Одеському військово-окружному суді 25 липня – 5 серпня 1879 року. На ньому до страти були засуджені С. Чубаров, Й. Давиденко, С. Віттенберг, І. Логовенко і Д. Лизогуб. Якщо перших ще можна було звинуватити у тероризмі, то стосовно Лизогуба цього аж ніяк не можна було зробити. Справжньою причиною його страти була велика грошова допомога (понад 150 тис. крб.), надана революціонерам в 1876–1879 рр.⁶³ Д. Лизогуб “поддерживал целых полтора года почти все русское революционное движение”⁶⁴, в той час як сам жив досить економно, навіть бідно, не витрачаючи жодної копійки з тих грошей, які можна було використати на революційні справи. На суді Дмитро відмовився від захисту, заявивши, що у звинувачувальному акті відсутні факти звинувачення, і протидіяти цьому не має жодного сенсу. “Обвинение обрушилось всею тяжестью на Лизогуба, человека, который в тюрьме душевно сокрушался о том, что ему не удалось совершить ни одного террористического акта”⁶⁵. У своїй автобіографії І.Л. Шраг згадував: “Кажуть, що навіть прокурор судової палати намагався пом’якшити цей суворий вирок, але генерал Панюшин затвердив смертну кару”⁶⁶. 10 серпня Д. Лизогуб був страчений в Одесі на Скаковому полі.

Смерть Д. Лизогуба глибоко сколихнула все передове російське суспільство. Неправедним судом царського уряду був обурений професор Київського університету видатний вчений-криміналіст О.Ф. Кістяківський. Стосовно цієї події в його “Щоденнику” є такий запис: “Жаль мне молодого человека. Ему исполнилось теперь 29 лет... Лизогуб не выходил у меня из головы. Повешение его есть гнусное действие гнусного произвола и полувоенного положения”⁶⁷. Лев Жемчужников, який знав Дмитра ще 7-річним хлопчиком, писав: “Это был не суд праведный и милосердный, а скорый и жестокий – немилосердное убийство”⁶⁸. Лев Миколайович Толстой присвятив цій трагічній події оповідання “Боже і людське”, де вивів образ Дмитра під прізвиськом Синьогуб. Над долею головного героя оповідання великий письменник часто плакав, особливою, коли розповідав про останні дні його життя, і бачив в ньому ідеальну людину.

Найменший син Андрія Івановича Федір Лизогуб (1851–1928) народився в Седневі, закінчив реальне училище. Був гласним Городнянського повітового та Чернігівського губернського земського зібрання (1886–1901). Протягом дев’яти років (1888–1897) обирався предводителем дворянства Городнянського повіту. В 1893 році на зборах Чернігівського губернського дворянського зібрання Ф.А. Лизогуб виступив з пропозицією

про запровадження допоміжної дворянської каси для захисту дворянських маєтків від продажу з публічних торгів. На його думку така каса суттєво б підтримала дворян і їхні землеволодіння під час стихійних обставин і запобігала б банкрутству. Ф. Лизогуб запропонував створити товариство дворянської самопомоги і асигнував 1000 карбованців особистих коштів для цієї справи. Почин Федора Андрійовича знайшов широку підтримку з боку інших представників чернігівського дворянства, які наслідували його приклад. Збори прийняли статут, в якому було записано, що “капіталу-самопомоги присваивается имя графа Григория Александровича Милорадовича и дворянина Федора Андреевича Лизогуба в знак признательности за начин и осуществление этого дела”⁶⁹.

Значні особисті кошти вкладав Федір Андрійович на користь навчальних закладів Чернігівської губернії: в 1893 році він надав допомогу новоутвореному Новозибківському сільськогосподарському училищу у розмірі 1000 крб.⁷⁰ У 1890-і роки колезький регістратор Ф. Лизогуб – почесний член Чернігівського губернського опікування дитячими притулками. В 1909 році став дійсним статським радником.

Як голова Полтавської земської управи в 1901–1915 роках Ф.А. Лизогуб багато зробив для перетворення міста на центр української культури. Він виступав одним з ініціаторів спорудження пам’ятника видатному українському письменнику І.П. Котляревському, сприяв виданню його творів. Його клопотаннями для Полтавського земства був побудований новий будинок в українському стилі, був він і серед ініціаторів створення музею. За прикладом своїх батьків опікувався розвитком українського мистецтва. Власним коштом Ф. Лизогуб підтримував школу художнього промислу імені М. Гоголя у Миргороді, якою керував відомий український художник О. Сластьон.

Вшановуючи пам’ять великого Кобзаря, до 90-річчя від дня народження Тараса Шевченка на кошти Федора Андрійовича у Седневі був встановлений бюст поета роботи відомого українського скульптора Ф.П. Балавенського.

В Чернігові Ф. Лизогуб мав власний будинок по вулиці Гончій, 70 (тепер – вул. Горького, будинок не зберігся), займався підприємництвом та торгівлею лісом. Станом на 1901 рік володів нерухомістю в Чернігові, яка оцінювалась у 4425 карбованців. (Для порівняння : Милорадович Г.О., граф – 13.730 крб., Вондрак І.И., власник чернігівського Слов’янського пиво-медовареного заводу –16.615 крб.)⁷¹.

У 1897 році за сприяння Ф.А. Лизогуба у Седневі відкрили телеграфну станцію – одну з перших на території губернії⁷².

Федір Андрійович належав до партії октябристів; протягом двох років, у 1915–1917 рр., був радником російського намісника на Кавказі. Після Лютневої революції 1917 року очолював відділ іноземних підданих Міністерства закордонних справ Росії. Через деякий час переїхав в Україну. 29 квітня 1918 року З’їзд земельних власників обрав Павла Скоропадського гетьманом України. Замість Української Народної Республіки була проголошена Українська Держава. У травні гетьманський уряд, до якого увійшли відомі українські діячі, очолив Федір Андрійович Лизогуб. Ось як описав свою зустріч з Ф. Лизогубом відомий український історик і громадський діяч Д. Дорошенко: “Мене ввели до кабінету Лизогуба. Передо мною був середнього зросту, з невеликою бородою пан, з гарним і трохи суворим обличчям. Він без довгих розмов запропонував мені пост товариша міністра закордонних справ”⁷³.

Діяльність Ф.А. Лизогуба на посту отамана (голови) Ради міністрів була спрямована на стабілізацію політичного, економічного і культурного життя в державі та послідовне відстоювання інтересів України на міжнародній арені. В інтерв’ю кореспонденту однієї з берлінських газет Ф. Лизогуб зазначав: “Наше гасло – робота, а не політика. При цьому ми не хочемо відбирати право народу самому визначати майбутню і остаточну форму правління,

яке буде скликатись по виборам, – вирішити, чи країна хоче лишитись при гетьмані, або встановити друге правління: чи бути Україні монархією, чи республікою. Потім видані будуть закони про вибори. Уряд буде виправляти шкоду, котра явилась наслідком війни та монархії”⁷⁴.

В результаті діяльності уряду Ф. Лизогуба Українська Держава досягла помітних успіхів у розбудові державності, стабілізації економіки і фінансів. Ф. Лизогуб намагався залучити до співпраці представників партій національно-демократичного напрямку, в тому числі Український національно-демократичний союз. Протягом літа 1918 року під керівництвом Ф. Лизогуба була проведена велика організаційна робота зі створення постійної штатної структури військових частин та підрозділів сухопутних військ Збройних сил Української Держави, реформування військово-морського флоту, з демобілізації торговельного флоту, відновлення Українського козацтва та зміцнення органів Державної варти.

Федір Лизогуб залишив помітний слід у дипломатії. Протягом 11 місяців діяльності уряду Україна мала 11 дипломатичних і близько 50 консульських представництв у 20 країнах, а на своїй території – 12 дипломатичних і 42 консульських представництва зі 124 держав. Але не всі його дипломатичні ініціативи були схвалені сучасниками. Особливо це стосувалось відносин із більшовицькою Росією.

Після зречення гетьманом влади Федір Андрійович був змушений емігрувати до Югославії. Там у 1928 році він помер.

Отже, протягом майже трьох століть представники козацького роду Лизогубів були активними дійовими особами української історії. Згадку про цю велику родину зберігають не тільки численні документи XVII – початку XX століть, а й чудові пам’ятки історії та культури, створені їхнім коштом.

¹ Ситий І. Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба // Пам’ять століть. – 1996. – № 3. – С. 9.

² Лазаревский А. Люди старой Малороссии. Лизогубы // Киевская старина. – 1882. – Январь. – С. 103.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – Т. 2. – С. 507.

⁶ Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба. – К., 2001. – С. 91.

⁷ Там само.

⁸ Рігельман О. Вказ. праця. – С. 512–513.

⁹ Крип’якевич І. Велика історія України від найдавніших часів. – Т. II. – К., 1993. – С. 208.

¹⁰ Колекція кириличних стародруків Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського: Каталог / Упорядники: С.О. Половникова, І.М. Ситий. – К., 1998. – С. 86–87.

¹¹ Інв. № Ал-222.

¹² Про мощі святиителя Феодосія й про мумії панів Лизогубів. – Чернігів, 1930. – С. 10–12.

¹³ Арендар Г. Вроцлавське срібло з фондів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 5. – Чернігів, 2005. – С. 11.

¹⁴ Ситий І. Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба. – С. 10.

¹⁵ Там само. – С. 13.

¹⁶ Там само. – С. 11.

¹⁷ Там само. – С. 12.

¹⁸ Арендар Г. Церковні старожитності Чернігова XVII–XVIII ст. // Скарбниця української культури. – Вип. 3. – Чернігів, 2002. – С. 91–92.

¹⁹ Южнорусские летописи. – К., 1856. – С. 88.

²⁰ Лазаревский А. Вказ. праця. – С. 114.

²¹ Там само.

²² Там само. – С. 114.

²³ Оглоблин О. Вказ. праця. – С. 287.

²⁴ Модзалевский В. Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. 1. – С. 102–103.

²⁵ Федоренко П. Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. – М., 1960. – С. 223.

²⁶ Там само.

²⁷ Зайченко В. Вишивка козацької старшини // Родовід. – 1995. – № 3 (12). – С. 96.

²⁸ Лазаревский А. Вказ. праця. – С. 115.

- ²⁹ Оглоблин О. Вказ. праця. – С. 239.
- ³⁰ Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 5. – Чернигов, 1874. – С. 66.
- ³¹ Там само.
- ³² Ригельман О. Вказана праця. – С. 644.
- ³³ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – Киев, 1902. – С. 443.
- ³⁴ Васильчиків О. Брати Розумовські при дворі Єлизавети Петрівни // Хроніка – 2000. – 2003. – № 53. – С. 88.
- ³⁵ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С. 381.
- ³⁶ Черниговские губернские ведомости. – 1897. – 9 января. – № 1021: Часть неофициальная.
- ³⁷ Жемчужников Україна 1850-х років очима художника – петербуржця. // Хроніка 2000 – № 53 – 2003. С. 395.
- ³⁸ Кониський О. Тарас Шевченко-Грушевський. – К., 1991. – С. 198.
- ³⁹ Жемчужников Л. Мои воспоминания из прошлого. – Л., 1971. – С. 131.
- ⁴⁰ Жемчужников Л. Україна 1850-х років очима художника – петербуржця. // Хроніка – 2000. – 2003. – № 53. – С. 384.
- ⁴¹ Сапон В. Седнів. – Ніжин, 2004. – С. 43.
- ⁴² Кониський О. Вказ. праця. – С. 190.
- ⁴³ Там само. – С. 189.
- ⁴⁴ Половец В., Тимошенко А. Григорій Павлович Галаган // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 65.
- ⁴⁵ Кониський О. Вказ. праця. – С. 190.
- ⁴⁶ Там само. – С. 190.
- ⁴⁷ І.Л. Шраг. Документи і матеріали / Упор. В.М. Шевченко та ін. – Чернігів, 1997. – С. 40.
- ⁴⁸ Государственный Русский музей. Живопись XVII – начала XX в.: Каталог. – Л., 1980. – С. 321.
- ⁴⁹ Кониський О. Вказ. праця. – С. 290.
- ⁵⁰ Жур П. Літо перше. – К., 1979. – С. 140.
- ⁵¹ Кониський О. Вказ. праця. – С. 222.
- ⁵² Письма А.И. Лизогуба к Г.П. Галагану // Киевская старина. – 1899. – Т. LXIV. – Кн. 3. – С. 131.
- ⁵³ Шевченко Т. Твори в п'яти томах. Вибрані листи. – К., 1979. – Т. 5. – С. 259.
- ⁵⁴ Там само. – С. 255.
- ⁵⁵ Там само. – С. 279.
- ⁵⁶ Там само. – С. 264.
- ⁵⁷ Афанасьев-Чужбинский О. Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 430.
- ⁵⁸ Кониський О. Вказ. праця. – С. 334.
- ⁵⁹ Киевская старина. – 1899. – Т. LXIV. – Март. – С. 131.
- ⁶⁰ Шевченко Т. Вибрані твори. – К., 1979. – Т. 5. – С. 285.
- ⁶¹ І.Л. Шраг. Документи і матеріали. – С. 40.
- ⁶² Степняк-Кравчинский С. Сочинения: В 2-х томах. – М., 1958. – Т. 1. – С. 393.
- ⁶³ Рудько М. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). – К., 1973. – С. 181.
- ⁶⁴ Степняк-Кравчинский С. Подпольная Россия. – М., 1960. – С. 78.
- ⁶⁵ Пропагандисты 70-х годов. – П., 1907. – С. 62.
- ⁶⁶ І.Л. Шраг. Документи і матеріали. – С. 41.
- ⁶⁷ Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885): У двох томах. – Т. 1. – К., 1994. – С. 483, 490.
- ⁶⁸ Жемчужников Л. Мои воспоминания из прошлого. – С. 16.
- ⁶⁹ Постановления Черниговского губернского дворянского собрания. 1893 год. – Чернигов, 1894. – С. 37, 258, 263.
- ⁷⁰ Черниговские губернские ведомости. – 1893. – 12 июня: Часть неофициальная.
- ⁷¹ Черниговские губернские ведомости. – 1901. – 14 января. – № 4: Приложение.
- ⁷² Черниговские губернские ведомости. – 1897. – № 1235: Часть неофициальная.
- ⁷³ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле // УІЖ. – 1993. – № 8. – С. 109.
- ⁷⁴ Черниговская земская газета. – 1918. – № 33–34. – С. 10–11.

Родинний архів Шихуцьких: структура та іменний покажчик

Фамільний архів Шихуцьких належить до найбільш цікавих і важливих архівних зібрань Чернігівського історичного музею імені В.Тарновського. Він налічує 192 документи за період 1669–1910 рр. Це, переважно, купчі та окремі документи про службу представників родини. Вони висвітлюють такі важливі питання, як формування земельної власності дрібних українських дворян – вихідців із середовища простих козаків¹.

Козацько-старшинська родина Шихуцьких відома з другої половини XVII століття. Саме на тоді припадає її зірковий період, коли відразу декілька представників родини Шихуцьких очолювали роїценський (або роїський, як його називали у давнину) сотенний уряд².

У подальшому їх кар'єрний злет припинився, та й на сотницькому уряді вони не витримали конкуренції з родиною Бакуринських. Відтак у подальшому Шихуцькі розчинились у середовищі дрібного чиновництва, а їхні земельні володіння не вийшли за межі околиць села Петрушина³, де знаходився родинний маєток. Протягом XIX століття більшість членів доволі розгалуженої на той час родини перебралась у Чернігів⁴.

Весь комплекс документів Шихуцьких переданий в дарунок музею 15 січня 1920 року. Із поміток на полях можна зробити висновок, що останнім власником сімейного архіву був Флегонт Андрійович Шихуцький (двічі записи на полях підписані – “Флегонт Шихуцкий”⁵ та “Ф. Шихуцкий”⁶), який на рубежі 1918–1919 років (одна із приміток датована – “1 января 1919 г.”) ретельно перебрав і упорядкував усі наявні документи: 160 з них переплетені у три книги, а 32 документи зберігаються окремо.

Оскільки фамільний архів Шихуцьких на сьогодні практично невідомий широкому колу дослідників, ми підготували іменний покажчик цієї архівної колекції, який допоможе краще орієнтуватися у наявному матеріалі. Іменному покажчику передують довідка про структуру збірки документів Шихуцьких.

Зважаючи на те, що документи написані переважно російською мовою, та з метою більш точної передачі імен, прізвищ, посад та ступеня спорідненості, покажчик також укладений російською. Варіанти різночитань прізвищ подані у круглих дужках, нерозбірливий текст позначений трьома крапками у квадратних дужках – [...], місця із сумнівним прочитанням – (?).

Для зручності, після прізвища, імені та посади вказані дати документів, у яких згадуються персоналії; дати, визначені нами для недатованих документів, подані без дужок. Частина документів пізніше затверджувалась в офіційних установах. Для осіб, які ставили стверджувальний підпис, спочатку наводиться дата підпису, а в дужках – дата укладання документа (більш рання). В окремих випадках у тексті цитуються більш давні документи, у такому разі спочатку наводиться дата цитованого документа, а в дужках – пізнішого, в якому міститься цитата. І в першому, і у другому варіантах у дужках вказані саме ті дати, під якими документи зазначені у структурі архіву.

¹ Ситий І. Архівна колекція Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Скарбниця української культури. – Випуск 2. – Чернігів, 2003. – С. 46.

² Кривошія В. Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1–2. – С. 44; Кривошія В. Українська козацька старшина. – Ч. 1: Урядники гетьманської адміністрації: реєстр. – Київ, 1997; Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978.

– V. II. – P. 104.

³ Чернігівського району, за 20 км на північ від Чернігова і за 6 км на схід від колишнього сотенного центру – села Роїща.

⁴ Горобець С. “Збирач земель” Семен Шихуцький // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Вип. IV. – Львів, 2004. – С. 91.

⁵ ЧІМ. – Інв. № АЛ 420. – С. 30–31.

⁶ ЧІМ. – Інв. № АЛ 420. – С. 53

⁷ ЧІМ. – Інв. № АЛ 420. – С. 30–31.

Структура фамільного архіву Шихуцьких

Книги обтягнуті темного кольору тканиною з візерунком. На форзаці кожної книги два записи:

- олівцем, у верхньому лівому куті: “Переинвентар. Кн. пожертвов. № 547”;
- чорнилом, у верхньому правому куті: “Дар. 1.15.1920”.

Нумерація у всіх книгах зроблена олівцем, потрійна:

- у верхньому правому куті – номери документів;
- у нижньому правому куті – номери аркушів;
- у нижньому правому куті (закреслена) – номери лише великих аркушів, половинні не рахувались.

Книга 1. Інвентарний номер: № АЛ 503/4/1.

Складається із 125 аркушів різного розміру і містить 86 документів за період 1697–1782 років. В кінці книги зроблений запис кульковою ручкою:

“В настоящей книге пронумеровано 125 (сто двадцать пять) листов.
86 документов.

Гл. хр. фондов В. Мурашко.
21.06.83”.

Аркуші	Дата	Назва документа
1	2	3
1	06.05.1697	Купча Семена Степановича Шихуцького
2	26.05.1707	Купча Кирила Гончаренка
3	05.1708	Купча Кирила Даниловича
4	02.02.1711	Купча Семена Степановича Шихуцького
5	07.12.1711	Купча Семена Степановича Шихуцького
6	24.06.1712	Купча Семена Степановича Шихуцького
7	15.07.1712	Купча Семена Степановича Шихуцького
8	17.09.1715	Тестамент Степана Шихуцького
9	12.12.1715	Купча Семена Степановича Шихуцького
10	30.04.1716	Купча Семена Степановича Шихуцького
11	16.12.1716	Купча Семена Степановича Шихуцького
12	24.01.1717	Купча Семена Степановича Шихуцького
12 зв.	24.01.1717	Купча Семена Степановича Шихуцького
13	13.04.1717	Купча Семена Степановича Шихуцького
14	01.09.1717	Купча Семена Степановича Шихуцького
15	01.12.1717	Купча Семена Степановича Шихуцького
16	07.12.1717	Купча Семена Степановича Шихуцького
16 зв.	16.04.1718	Купча Семена Степановича Шихуцького
17	09.02.1718	Купча Семена Степановича Шихуцького

1	2	3
18	23.02.1718	Купча Семена Степановича Шихуцького
19	01.03.1718	Купча Семена Степановича Шихуцького
20	17.03.1718	Купча Семена Степановича Шихуцького
21	18.03.1718	Купча Семена Степановича Шихуцького
21 зв.	16.04.1718	Купча Семена Степановича Шихуцького
22	16.05.1718	Купча Семена Степановича Шихуцького
23	16.08.1718	Купча Семена Степановича Шихуцького
24	26.02.1719	Купча Семена Степановича Шихуцького
25	12.03.1719	Купча Семена Степановича Шихуцького
26	12.03.1719	Купча Семена Степановича Шихуцького (копія)
27	03.05.1721	Заставний лист Семена Степановича Шихуцького
28	23.11.1722	Купча Семена Степановича Шихуцького
29	06.01.1724	Купча Семена Степановича Шихуцького
30	01.06.1724	Купча Семена Степановича Шихуцького
31	16.04.1726	Купча Тимофія Федоренка
32	09.05.1727	Купча Семена Степановича Шихуцького
33	07.01.1729	Купча Семена Степановича Шихуцького
34	19.07.1729	Купча Семена Степановича Шихуцького
35	24.02.1730	Купча Семена Степановича Шихуцького
36	15.04.1730	Купча Павла Гавриленка
37	(чистий)	
38	22.12.1730	Купча Семена Степановича Шихуцького
39	19.04.1732	Купча Семена Степановича Шихуцького
40	18.10.1733	Купча Семена Степановича Шихуцького
41	23.03.1734	Купча Семена Степановича Шихуцького
42–43	13.06.1734	Купча Степана Тимофійовича Шихуцького
44	25.07.1737	Купча Степана Тимофійовича Шихуцького
45	17.02.1739	Указ Генеральної військової канцелярії чернігівському полковнику зі старшиною про заборону продавати козацькі землі
46	04.09.1741	Розписка Миколи Степановича Шихуцького
47	04.01.1742	Купча Степана Тимофійовича Шихуцького
48–50	25.10.1745	Тестамент Семена Степановича Шихуцького
51–53	(чисті)	
54	25.05.1746	Купча Степана і Якова Тимофійовичів Шихуцьких
55	28.08.1747	Боргова розписка Якова Федосова

1	2	3
56, 59	13.10.1748	Облік Семена Дейнеки
57–58	22.05.1749	Замінний запис Степана Тимофійовича Шихуцького
60–61	(чисті)	
62	26.05.1752	Розписка Якова Тимофійовича Шихуцького
63–64	15.06.1753	Купча Якова Миколайовича Шихуцького
65	18.06.1756	Купча Степана Тимофійовича Шихуцького
66	30.06.1756	Купча Степана Тимофійовича Шихуцького
67–68	20.02.1757	Купча Степана Тимофійовича Шихуцького
69–70	(чисті)	
71	07.05.1757	Купча Степана Тимофійовича Шихуцького
72	09.03.1758	Купча Степана Тимофійовича Шихуцького
73–74	12.05.1758	Купча Степана Тимофійовича Шихуцького
75–76	(чисті)	
77–78	12.11.1758	Купча Степана Тимофійовича Шихуцького
79	...07.1763	Купча Степана Тимофійовича Шихуцького
80	14.03.1764	Купча Степана Тимофійовича Шихуцького
81	15.05.1765	Замінний запис Степана Тимофійовича Шихуцького
82	05.06.1765	Купча Степана Тимофійовича Шихуцького
83–84	14.06.1766	Облік Степана Тимофійовича Шихуцького
85–88	(чисті)	
89, 92	01.09.1766	Замінний лист Степана Тимофійовича Шихуцького
90	01.05.1770	Облік Степана Тимофійовича Шихуцького
91	(чистий)	
93–94	19.09.1770	Купча Степана Тимофійовича Шихуцького
95	09.10.1770	Купча Степана Тимофійовича Шихуцького
96	24.01.1771	Купча Степана Тимофійовича Шихуцького
97	25.07.1771	Купча Степана Тимофійовича Шихуцького
98–99	27.03.1773	Купча Степана Тимофійовича Шихуцького
100–102	(чисті)	
103–104	10.04.1774	Купча Степана Тимофійовича Шихуцького
105–106	10.04.1774	Купча Степана Тимофійовича Шихуцького
107	17.05.1774	Указ полковника Чернігівського Петра Милорадовича канцеляристу Івану Степановичу Шихуцькому про призначення його в Роїщенську сотню сотенним отаманом
108–110	25.10.1774	Тестамент Степана Тимофійовича Шихуцького

1	2	3
111	(чистий)	
112–113	01.01.1775	Купча Степана Тимофійовича Шихуцького
114	12.02.1777	Купча Степана Тимофійовича Шихуцького
115	27.05.1778	Ордер отаману сотенному Івану Степановичу Шихуцькому
116	(чистий)	
117	20.11.1778	Атестат Івана Степановича Шихуцького
118–119	01.02.1780	Купча Степана Тимофійовича Шихуцького
120	(чистий)	
121	10.01.1781	Облік Степана Тимофійовича Шихуцького
122–123	12.06.1782	Замінний лист Степана Тимофійовича Шихуцького
124	(чистий)	
125	19.10.1782	Купча Степана Тимофійовича Шихуцького

Книга 2. Інвентарний номер: № АЛ 420.

Складається з 80 аркушів і містить 40 документів за період 1783–1799 років, з них останні три не датовані і хронологічно (1750 – не пізніше 1789 рр.) мали б належати до першого тому. Перед пронумерованими аркушами – 6 чистих нумерованих аркушів.

На двох документах є позначки, зроблені темно-синім чорнилом, з підписом “Ф. Шихуцький”. Очевидно, їх поставив власник колекції Флегонт Шихуцький. Один із записів (документ № 17, арк. 30–31) датований: “1 января 1919 г.” Отже, в часи громадянської війни, за рік до передачі колекції в музей, Флегонт Шихуцький уважно розбирав родинний архів, роблячи для себе якісь помітки.

Аркуші	Дата	Назва документа
1	2	3
1	25.07.1783	Атестат Івана Степановича Шихуцького
2	03.01.1784	Розписка Івана Шихуцького
3–4	30.01.1784	Купча Степана Тимофійовича Шихуцького
5	(чистий)	
6	20.01.1785	Атестат Івана Степановича Шихуцького
7	10.07.1786	Атестат Івана Степановича Шихуцького
8	10.07.1786	Атестат Івана Степановича Шихуцького (копія)
9–10	30.05.1787	Купча Стефана Шихуцького
11–13	(чисті)	
14	01.06.1787	Атестат Івана Степановича Шихуцького
15	01.06.1787	Атестат Івана Степановича Шихуцького (копія)
16	13.06.1787	Замінний лист Стефана Шихуцького
17–18, 22	26.06.1787	Купча Стефана Шихуцького

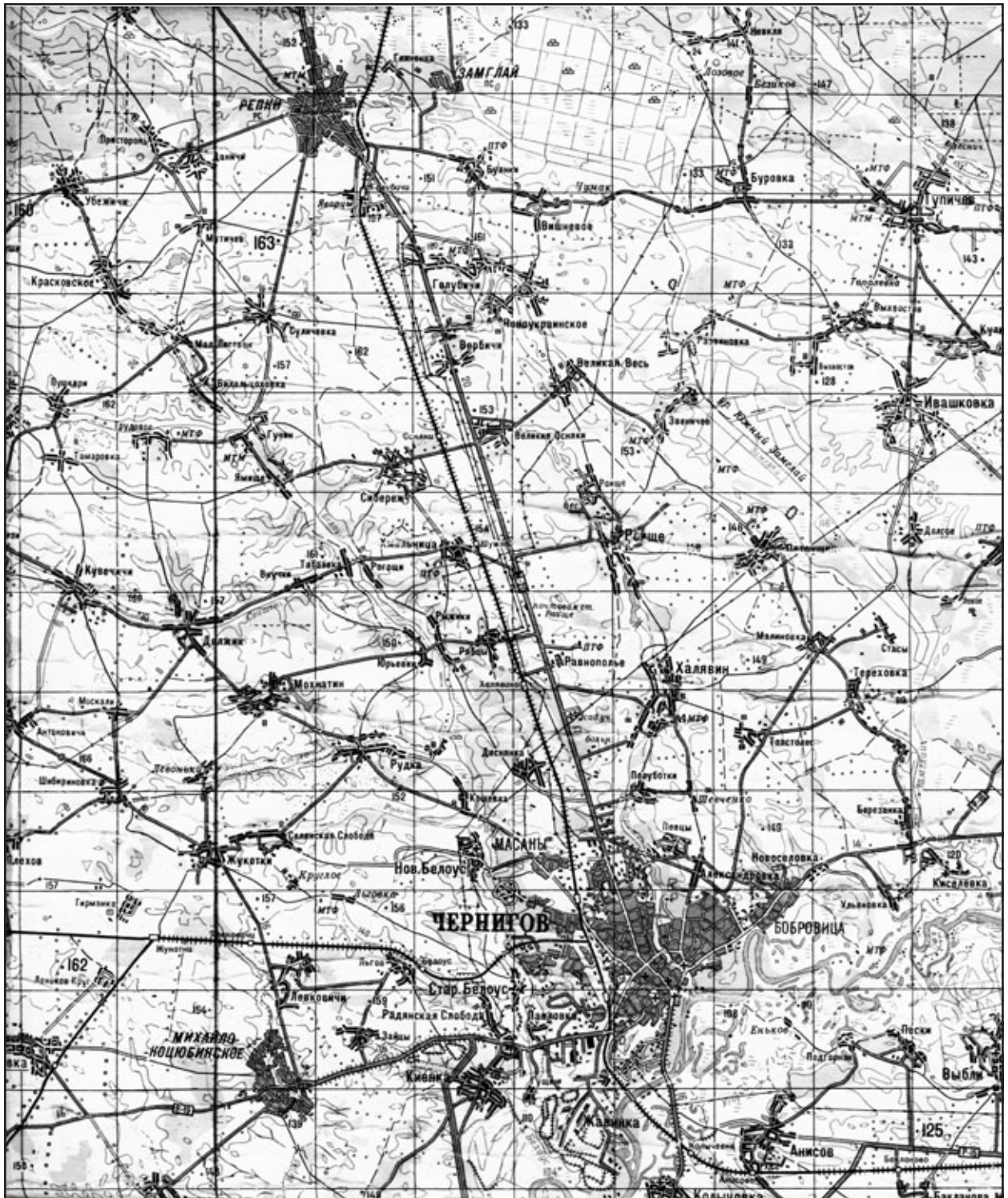
1	2	3
19–21	(чисті)	
23–26	24.08.1787	Розподіл майна Стефана Шихуцького між синами
27	(чистий)	
28	20.12.1787	Атестат Івана Степановича Шихуцького
29	20.12.1787	Атестат Івана Степановича Шихуцького (копія)
30–31	02.04.1788	Купча Стефана Шихуцького
32–33	(чисті)	
34	24.05.1788	Розписка Леонтія Степановича Шихуцького
35–36	10.03.1789	Купча Тетяни Шихуцької
37	(чистий)	
38, 41	10.03.1789	Купча Івана Степановича Шихуцького
39–40	31.05.1790	Розписка Мотрони Дурської
42	04.05.1791	Купча Івана Степановича Шихуцького
43–44,46	15.03.1792	Купча Івана Степановича Шихуцького
45	(чистий)	
47–48	04.01.1793	Облік Федора і Дем'яна Шихуцьких
49	(чистий)	
50	04.02.1793	Зобов'язання Григорія Степановича Шихуцького
51	03.06.1794	Купча Івана, Якова, Василя і Григорія Степановичів Шихуцьких
52	15.07.1794	Купча Івана Степановича Шихуцького
53	14.11.1795	Розписка Івана Товстоліса
54–57	(чисті)	
58	28.11.1795	Прохання Романа, Степана і Василя Сковородок у Чернігівську державну палату
59–60	19.01.1798	Указ Чернігівського нижнього земського суду Плехтіївській та Лоевській сторожі про зняття кордону по річці Дніпро
61	(чистий)	
62–63	31.05.1798	Уступна Якова Степановича Шихуцького
64–65	03.06.1798	Випис із книг Чернігівського повітового земського суду
66	18.09.1799	Квитанція Івана Степановича Шихуцького
67	17.12.1799	Квитанція Івана і Григорія Степановичів Шихуцьких
68	06.09.1799	Квитанція Івана і Григорія Степановичів Шихуцьких
69	21.06.1799	Лист Уляни Прежевської до Івана Степановича Шихуцького
70	25.06.1799	Лист Івана Степановича Шихуцького до Уляни Прежевської
71–74	(чисті)	

1	2	3
75	28.07.1799	Лист Уляни Прежевської до Івана Степановича Шихуцького
76	26.07.1799	Лист Івана Степановича Шихуцького до Уляни Прежевської
77	без дати [до 1789]	Лист Івана Федосова до Степана Шихуцького
78–79	без дати [1778]	Рапорт чернігівському полковнику Петру Степановичу Милорадовичу
80	без дати [1748–1762]	Донос Стефана Шихуцького

Книга 3. Інвентарний номер: № АЛ 503/3/1.

Складається з 72 аркушів і містить 34 документи за період 1802–1880 років.

Аркуші	Дата	Назва документа
1	2	3
1	25.08.1802	Атестат Андрія Івановича Шихуцького
2–3	21.12.1804	Послужний список Андрія Івановича Шихуцького
4	(чистий)	
5–6	22.09.1806	Купча Івана Степановича Шихуцького
7–8	23.05.1810	Купча Івана Степановича Шихуцького
9	31.05.1810	Купча Івана Степановича Шихуцького
10–11	01.06.1810	Дарча Івана Степановича Шихуцького
12	(чистий)	
13–14	21.04.1820	Купча Григорія Івановича Шихуцького
15–16	01.08.1820	Купча Федора Івановича Шихуцького
17–18	12.11.1820	Купча Григорія Івановича Шихуцького
19–20	28.01.1821	Купча Федора Івановича Шихуцького
21–23	20.07.1821	Свідectво Андрію, Федору і Григорію Шихуцьким
24	(чистий)	
25–26	01.10.1821	Положення про розподіл маєтку Романа Івановича Марковича між спадкоємцями
27–28	03.10.1821	Розподіл маєтку Романа Івановича Марковича
29	20.05.1822	Ввідний лист Григорія Івановича Шихуцького
30	28.10.1822	Атестат Василя Самійловича Шихуцького
31–32	27.02.1827	Купча Федора Івановича Шихуцького
33–34	(чисті)	
35–36	31.12.1828	Формулярний список про службу Георгія Андрійовича Шихуцького

Карта північної околиці Чернігова

1	2	3
37–38	1829	Формулярний список про службу Василя Васильовича Шихуцького
39	16.02.1831	Купча Федора Івановича Шихуцького
40	27.07.1834	Свідоцтво про народження Андрія Федоровича Шихуцького
41	27.07.1834	Свідоцтво про народження Георгія Федоровича Шихуцького
42–43	25.04.1839	Атестат Федора Івановича Шихуцького
44–46	(чисті)	
47–48,52	27.04.1839	Свідоцтво про народження Григорія Івановича Шихуцького та його дітей Петра, Анастасії, Наталії, Парасковії
49–50	04.08.1841	Обмінний запис Федора Івановича Шихуцького
51	03.09.1841	Позовна скарга Надії Іванівни Шихуцької
53–54	09.02.1849	Розподільний акт Федора Івановича Шихуцького
55–60,64	04.06.1858	Опис маєтку померлого дворянина Петра Шихуцького
61	без дати [1858?]	Опис маєтку губерньського секретаря Федора Шихуцького
62–63	15.07.1858	Протест Федора Івановича Шихуцького
65–66	07.02.1862	Купча Парасковії Іванівни Шихуцької
67–68	27.03.1864	Купча Андрія Федоровича Шихуцького
69	10.05.1864	Акт про розподіл сінокосу
70–71	03.08.1873	Купча Парасковії Іванівни Шихуцької
72	без дати [1880–1881]	Прохання Андрія Федоровича Шихуцького про призначення пенсії

Збірка документів, не вплетених у книги. Інвентарний номер: № АЛ 503/1.

Кожний документ має окремий інвентарний номер. Аркуші з рукописним описом збірки вкладені до книги 1.

Містить 32 документи за період 1669–1910 років.

№ п	Інв. №	Дата	Назва документа
1	2	3	4
1	АЛ 503/1/1	30.03.1669	Купча Семена Степановича Шихученка
2	АЛ 503/1/2	10.07.1694	Купча Федора Тошмана
3	АЛ 503/1/3	05.1697	Купча Семена Степановича Шихученка
4	АЛ 503/1/4	1699	Купча Семена Степановича Шихученка
5	АЛ 503/1/5	20.05.1699	Купча Семена Степановича Шихученка
6	АЛ 503/1/6	14.09.1703	Купча Семена Степановича Шихученка
7	АЛ 503/1/7	18.09.1710	Купча Романа і Федора Лучченків та Семена Степановича Шихуцького

1	2	3	4
8	АЛ 503/1/8	6.02.1735	Купча Семена Степановича Шихученка
9	АЛ 503/1/9	29.02.1736	Купча Семена Степановича Шихуцького та його онуків Стефана і Якова Тимофійовичів Шихуцьких
10	АЛ 503/1/10	8.06.1736	Купча Гната Понади
11	АЛ 503/1/11	24.07.1736	Купча Семена Шихуцького та його онуків Стефана і Якова Тимофійовичів Шихуцьких
12	АЛ 503/1/12	18.10.1737	Купча Артема Федосова, наказного сотника Ройського
13	АЛ 503/1/13	1.07.1739	Купча Артема Федосова, наказного сотника Ройського
14	АЛ 503/1/14	9.03.1740	Купча Стефана і Якова Тимофійовичів Шихуцьких
15	АЛ 503/1/15	25.07.1741	Купча Степана Тимофійовича Шихуцького
16	АЛ 503/1/16	8.07.1741	Купча Стефана Тимофійовича Шихуцького
17	АЛ 503/1/17	13.03.1744	Купча Лук'яна Лобаса
18	АЛ 503/1/18	24.06.1744	Купча Стефана Тимофійовича Шихуцького
19	АЛ 503/1/19	2.12.1744	Купча Степана Тимофійовича Шихуцького
20	АЛ 503/1/20	2.12.1744	Купча Стефана Тимофійовича Шихуцького
21	АЛ 503/1/21	31.03.1745 1745–1754	Купча Стефана Тимофійовича Шихуцького Купча Стефана Тимофійовича Шихуцького (уривок)
22	АЛ 503/1/22	14.05.1747	Вирок роїщенського сотенного правління по справі наказного роїщенського сотника Стефана Тимофійовича, Парафта і Пантелія Шихуцьких до значкового товариша Василя Бакуринського
23	АЛ 503/1/23	7.01.1729	Купча Семена Степановича Шихуцького
24	АЛ 503/1/24	23.11.1749	Купча Стефана Тимофійовича Шихуцького
25	АЛ 503/1/25	23.03.1750	Розписка Якова Федосова
26	АЛ 503/1/26	22.03.1751	Замінний акт Степана Тимофійовича Шихуцького
27	АЛ 503/1/27	30.01.1780	“Білет” із комісарства чернігівського Степану Тимофійовичу Шихуцькому
28	АЛ 503/1/28	7.05.1823	Випис із кріпосних земських книг Чернігівського повітового суду Семену Мойсеєнку
29	АЛ 503/1/29	11.1861	Чернетка прохання Георгія Федоровича Шихуцького в Чернігівський повітовий суд
30	АЛ 503/1/30	1876	Вирізка з газети про продаж маєтку Тетяни Шихуцької
31	АЛ 503/1/31	13.12.1901	Лист О. Русова до Флегонта Андрійовича Шихуцького
32	АЛ 503/1/32	17.02.1910	Лист Сергія (?) до Флегонта Андрійовича Шихуцького

Именной показчик

- АБАКУМЕНКО Есип – казак куреня халявинского: 18.06.1756.
АГИЕВСКАЯ Евдокия – умершая жена коллежского регистратора: 3.10.1821.
АКУЛЕНКО Демид – житель халявинский: 12.11.1758.
АЛЕКСАНДР I – император российский: 7.05.1823.
АЛЕКСАНДР II – император российский: 1880–1881.
АЛЕКСАНДРОВИЧ Иван – войсковой канцелярист: 06.02.1739.
АНДРЕЕНКО Семен – житель халявинский: 12.11.1758.
АНФИЛОВ (Анфимов) – секретарь Черниговской духовной консистории: 27.07.1834 (л. 40–41); 27.04.1839.
АРТЕМОВИЧ Гаврило – 16.04.1726.
- БАКУРИНСКИЙ Василий – значковый товарищ: 14.05.1747; 12.05.1758.
БАКУРИНСКИЙ Леонтий Якович – сотник ройский: 14.05.1747; 16.05.1747 (25.05.1746); 23.05.1754 (1745–1754; 22.05.1749; 23.11.1749); 14.05.1758 (20.02.1757); 15.05.1758 (12.05.1758).
БАКУРИНСКИЙ Яков – сотник ройский: 19.04.1738 (24.04.1730); 16.05.1738 (15.04.1730; 6.02.1735; 29.02.1736); 30.08.1738 (24.07.1736); 16.05.1742 (8.07.1741; 4.01.1742); 15.05.1745 (2.12.1744); 16.05.1745 (24.06.1744); 1746 (31.03.1745); 16.05.1747 (9.03.1740).
БАКУРИНСКИЙ Яков – судья полковой: 17.05.1774.
БАКУРИНСКИЙ – надворный советник: 25.07.1783.
БАРАБАШ Ефим Иванович – казак стасевский: 19.10.1782; 30.05.1787.
БАРАБАШ Иван – 30.06.1756.
БАРАБАШ Федор – есаул сотни ройской: 19.04.1738 (24.04.1730); 16.05.1738 (15.04.1730; 6.02.1735; 29.02.1736); 30.08.1738 (24.07.1736); 16.05.1742 (8.07.1741; 4.01.1742); 15.05.1745 (2.12.1744); 1746 (31.03.1745); 16.05.1747 (9.03.1740; 25.05.1746); казак сотни ройской: 12.05.1758.
БАРБАШ Иван Яковлевич – казак: 3.08.1873.
БАСЕНКО Иван – 30.03.1669.
БАСОВ зять Дмитро – казак петрушинский: 30.03.1669; 05.1697; 20.05.1699.
БЕЗБОРОДКО Андрей – старший войсковой канцелярист: 06.02.1739.
БЕЗПАЛЬИЙ Степан Данилович – коллежский регистратор: 3.08.1873.
БЕЛЬСКИЙ Петр – пристав 1-го стана: 5.06.1858.
БЕНТЕГА Агриппина Ивановна – крепостная крестьянка Марковича, с. Сибереж: 3.10.1821.
БЕНТЕГА Варвара – крепостная крестьянка Марковича, с. Сибереж: 3.10.1821.
БЕНТЕГА Даниил Иванович – крепостной крестьянин Марковича, с. Сибереж: 3.10.1821.
БЕНТЕГА Иван Евдокимович – крепостной крестьянин Марковича, с. Сибереж: 3.10.1821.
БЕНТЕГА Иван Иванович – крепостной крестьянин Марковича, с. Сибереж: 3.10.1821.
БЕНТЕГА Моисей – крепостной крестьянин Марковича, с. Сибереж: 3.10.1821.
БЕНТЕГА Федор Иванович – крепостной крестьянин Марковича, с. Сибереж: 3.10.1821.
БЕЩМЕРЕНКО (?) Микита – казак петрушинский: 23.11.1749.
БИЧИК Дмитрий – казенный крестьянин: 15.03.1792.
БИЧИК Евфимия – 1.06.1724.
БИЧИК Ефим – 16.04.1726.
БИЧИК Иван Васильевич – соцкий (?): 30.01.1784.
БИЧИК Мина – 3.05.1721.

БИЧИКИ – казенные крестьяне: 15.03.1792.
БОБРОВСКИЙ – писарь дворовой: 1778.
БОЖИЧ Иван Пантелеймонович – полковник черниговский: 1748–1762.
БОЛБАС Гришко – житель сибережский: 17.03.1718.
БОНДАРЕНКО Осип – 7.12.1717.
БУБЛИК-ПОГОРЕЛЬСКИЙ Иван Яковлевич – потомственный дворянин, коллежский асессор: 7.02.1862.
БУДАШЕВСКАЯ Мелания Федоровна – дворянка: 10.05.1864.
БУДАШЕВСКИЙ Федор – дворянин: 4.06.1858.
БУДНИК Карп – 24.01.1717 (л. 12); 24.01.1717 (л. 12 об.); 1.12.1717; 18.04.1718.
БУДНИК Карп Петрович – казак: 1748–1762.
БУДНИК Клим Петрович – казак: 1748–1762.
БУДНИК Микита – 24.01.1717 (л. 12).
БУДНИК Парфен – казак: 28.11.1795.
БУДНИК Пархом Тимохович – казак петрушинский: 19.09.1770; 12.02.1777; 24.08.1787.
БУДНИК Петр – казак: 1748–1762.
БУДНИК Стефан – житель петрушинский: 2.02.1711.
БУДНИК Стефан – житель и казак халявинский: 24.01.1717 (л. 12); 24.01.1717 (л. 12 об.).
БУДНИК Стефан Петрович – казак: 1748–1762.
БУДНИК Тимох – казак петрушинский: 9.03.1740; 9.03.1758; 19.09.1770.
БУДНИК Яким – 2.02.1711.
БУДНИЦА Мотрона Климиха – 1.03.1718.
БУЛАВКА Василий – комиссар бунчуковый: 30.01.1782.
БУНАТЕНКО Андрей – житель петрушинский: 6.02.1735.
БУНЕШ Опанас – 9.02.1718; 1.03.1718; 18.02.1718; 18.04.1718.
БУРУНОВИЧ Кирилл – войсковой товарищ: 26.06.1787.
БУТКОВ – титулярный советник: 27.07.1834.
БУТОВИЧ Максим – коллежский асессор: 6.09.1799.
БЫЧЕНКО Иван Яковлевич – казак: 1.08.1820.
БЫЧЕНОК (Бычинок, Быченко, Бычишин, Биченок, Биченко) Исак – казак петрушинский: 25.06.1741; 22.05.1749; 1.09.1766; атаман петрушинский: 25.10.1774; 12.02.1777; казак 12.06.1782; 13.06.1787.
БЫЧИК Павел Миненко – 8.06.1736.

ВАКУЛОВСКИЙ Павлик – священник: 27.03.1864.
ВАЛЬХОВСКАЯ (Ольховская?) (ур. Силич) София Федоровна – жена артиллерии штабс-капитана: 16.02.1831.
ВАСИЛЕВСКИЙ Григорий – заседатель Черниговской нижней расправы: 23.03.1792 (15.03.1792).
ВАСИЛЕНКО Григорий – атаман сотенный: 19.10.1787 (26.06.1787).
ВЕКШЕТНИКОВ (?) Михайло – ротмистр: 05.04.1766 (18.09.1710); 05.1767 (15.06.1753).
ВЕЛИГОРСКАЯ Вашиха – 25.10.1745.
ВЕЛИГОРСКАЯ Матрона – 14.03.1758.
ВЕЛИГОРСКИЙ Давид – казак сотни ройской: 07.1763.
ВЕЛИГОРСКИЙ (Велигурский) Мартын – казак сотни ройской: 15.05.1765; 24.08.1787.
ВЕЛИГУРСКАЯ Агафия – казачка петрушинская: 24.06.1744.
ВЕЛИГУРСКИЙ Семен – 24.07.1736.
ВЕЛИГУРСКИЙ старый – 3.12.1711.

ВЕТРЕНИН (Ветренный) Гришко – 24.01.1717 (л. 12); 24.01.1717 (л. 12 об.); 19.04.1732.
ВИДРА Василь – казак вербицкий: 31.03.1745.
ВНУЧКО Демьян – господин: 6.05.1697.
ВОЛКОВ [...] Александр – 4.08.1841.
ВОЛОДКО – 8.07.1741.
ВОЛОДКО Семен – казак петрушинский: 7.05.1757.
ВОЛОШИН Козьма – посполитый: 19.09.1770; 24.08.1787.
ВОРОНЦОВ Александр Романович – граф: 10.07.1786 (л. 7–8).
ВЫСОЧИН Евстафий – коллежский регистратор: 31.05.1798; 3.06.1798.
ВЮНЕЦКИЙ Андрей – полковой канцелярист: 15.06.1753.
ВЮНЕЦКИЙ Семен – 15.06.1753.

ГАВРИК Дарья – крепостная крестьянка Федора Ивановича Шихуцкого: 9.02.1849.
ГАВРИК Ермола – 1.09.1717; 7.12.1717; 9.02.1718; 1.03.1718; 16.04.1718; 16.05.1718;
9.05.1727.
ГАВРИК Ефим Иванович – крепостной крестьянин Федора Ивановича Шихуцкого:
9.02.1849.
ГАВРИК Иван – 25.07.1737.
ГАВРИК Тимофей – 24.02.1730.
ГАВРИК Яцко – житель петрушинский: 6.02.1735.
ГАВРИЛЕНКО Павло – 15.04.1730.
ГАВРИЧЕНКО Исак – 14.09.1703.
ГАННИЧ Павел – 12.11.1758.
ГАШИНСКИЙ Степан Данилович – дворянин, коллежский регистратор: 7.05.1823.
ГЕРАСИМЕНКИ – казаки петрушинские: 19.10.1782; 3.06.1794.
ГЕРАСИМЕНКО Артем – 24.07.1736.
ГЕРАСИМЕНКО Грицко – 26.05.1706.
ГЕРАСИМЕНКО Иван – казак сотни ройской: 1.01.1775.
ГЕРАСИМЕНКО Конон – казак петрушинский: 29.02.1736; 25.06.1741; 25.10.1745;
22.05.1749; 23.11.1749; 18.06.1756; 30.06.1756; 20.02.1757; 7.05.1757; 14.03.1764.
ГЛУЖ Иван Павлович – обыватель петрушинский: 1699.
ГЛУШАК (Глушаченко, Глушаков) Семен Савченко – мужик петрушинский: 16.05.1718;
7.01.1729; 15.04.1730; 25.10.1745.
ГОВОРОВ Никифор – титулярный советник: 25.08.1802.
ГОЛИКОВСКИЙ(?) Васко – 22.05.1749; 23.11.1749.
ГОЛОВАХА Александр – диакон: 18.09.1799.
ГОЛОВИНСКИЙ Тимофей – дворянин, священник юрьевский: 22.09.1806.
ГОЛСУНОВА Анастасия Петровна – жена губернского секретаря: 1.10.1821; 3.10.1821.
ГОЛУБЧЕНКО Павел – житель и казак петрушинский: 16.12.1716.
ГОНЧАР Стефан – муж и обыватель петрушинский: 1.12.1717; войт: 16.08.1718;
16.04.1726.
ГОНЧАР (Гончаренко) Хома – житель петрушинский: 1.12.1717; 18.10.1737; 1.06.1739.
ГОНЧАРЕНКО Кирило – 1690; 26.05.1706; 24.06.1712; 16.08.1718.
ГОНЧАРОВ Игнат – обыватель петрушинский: 30.11.1744; 2.12.1744.
ГОНЧАРОВ (Гончеровый) Ярмола – бывший подданный магистрата черниговского:
12.06.1782; казенный крестьянин: 2.04.1788.
ГОРДЕВИЧ Иван – титулярный советник, секретарь Черниговского уездного суда: 7.02.1788
(25.07.1783; 20.01.1785; 10.07.1786 (л. 7–8); 1.06.1787 (л. 14–15); 20.12.1787 (л. 28–29).

ГОРОШКО Василь – шинкар петрушинский: 25.10.1774; 3.01.1784; 24.08.1787.
ГРИГОРОВИЧ Гаврило – подсудок земский: 18.09.1811 (1.06.1810).
ГРИГОРОВИЧ Ермола – 15.04.1730.
Грицко – сын Ганны Лучихи: 16.12.1716.
ГУБАРЕВСКИЙ Григорий – заседатель Черниговской нижней расправы: 15.02.1793 (30.05.1787; 26.06.1787); 23.03.1792 (15.03.1792).

ДАВИДКОВ Антон – 24.07.1736; 30.11.1744.
ДАВЫДОВИЧ Федор – коллежский протоколист: 24.08.1787.
ДАЙНЕЧЕНКО Корней – житель петрушинский: 9.03.1758.
ДАЙНЕЧЕНКО Никита – житель петрушинский: 9.03.1758.
ДАЛИНСКИЙ Герасим – атаман ройский: 30.06.1756.
ДАНИЛОВИЧ Кирилл – обыватель: 05.1708.
ДАХНОВ (Дахновцев зять) Вакула – казак петрушинский: 25.05.1746; 22.03.1751; 7.05.1757.
ДАХНОВИЧ – казак: 4.06.1858.
ДАШКОВ Кондрат – посполитый: 16.04.1749 (16.04.1726).
ДАШЧЕНКО (Дашко?) Кирилл – 12.12.1715.
ДЕВЕТЬ Ясько – 17.03.1718.
ДЕГТЕРЕНКО Зенко – 10.07.1694.
ДЕДИН Василь – житель черниговский: 24.01.1717 (л. 12); 24.01.1717 (л. 12 об.).
ДЕДЮН Луцько – 26.02.1719.
ДЕДЮН Мина – 16.04.1718.
ДЕДЮН Мирон – 4.01.1742.
ДЕДЮН Петро – житель петрушинский: 25.06.1741.
ДЕЙНЕКА (Дайнеко) Семен – посполитый петрушинский владения полковничьего: 4.01.1742; 13.10.1748.
ДЕЙНЕКА (Дайнека) Иоско (Юско) – войт петрушинский: 23.11.1722; 15.04.1730; 22.12.1730; 29.02.1736; 24.07.1736 ; 9.03.1758.
ДЕЙНЕКА Михайло – житель халявинский: 24.07.1736.
ДЕЦИК Савка – 15.05.1765.
ДИНЕВСКИЙ Семен – заседатель Черниговской нижней расправы: 29.05.1795 (15.03.1792).
ДМИТРЕНОК Иоанн – житель петрушинский: 1.06.1739.
ДОЛБНЯ Василь Григорьевич – дьяк петрушинский: 29.02.1736; 24.07.1736.
ДОМОНТОВИЧ Павел – титулярный советник: 17.12.1799.
ДОМОРКА Михайло – писарь сотни ройской: 14.05.1758 (20.02.1757); 15.05.1758 (12.05.1758); полковой есаул: 30.05.1787.
ДОНЦОВ Петр Иоанникиевич – приходской священник с. Петрушина: 21.08.1824 (27.04.1839); 18.10.1825 (27.07.1834 (л. 40); 7.04.1828 (27.07.1834 (л. 41); 18.10.1835 (27.04.1839); 7.10.1837 (27.04.1839).
ДОРОШЕНКО Сила – казак стасевский: 19.04.1732; 25.10.1745.
ДРИДАЙЛО (Дридайла) Павел Матвеев – подьячий халявинский: 18.06.1756; 30.06.1756; 20.02.1757.
ДРОЗД Василь – казак петрушинский: 9.03.1740; 22.03.1751; 14.03.1764; 25.07.1771.
ДРОЗД Сила – казак: 24.02.1730.
ДРОЗД Юско (Яцко) – казак петрушинский: 24.02.1730; 9.03.1740.
ДРОЗДЕНКО Грицько – казак: 16.08.1718.

ДРОЗДЕНКО Яков – казак: 16.08.1718; 12.03.1719 (л. 25, 26).
ДРОЗДОВ зять Василь – житель петрушинский: 8.07.1741.
ДРУЗД (Дрозд) Федор – 16.04.1726; 24.02.1730.
ДРУЗД Андрей – житель и казак петрушинский: 30.04.1716; 16.12.1716; 1.03.1718;
9.02.1718.
ДРУЗД Пруцко – казак: 26.02.1719.
ДУБЛЯГА Михайло – атаман звеничевский: 10.07.1694.
ДУБОВНЯ Григорий – 15.04.1730.
ДУЗЬ – хорунжий сотенный: 1.06.1810.
ДУНИН-БОРКОВСКИЙ Андрей – коллежский ассессор: 6.09.1799.
ДУРСКАЯ (ур. Шихуцкая) Мотрона Степановна – дочь Степана Тимофеевича Шихуцкого:
25.10.1774; 24.08.1787; 31.05.1790.
ДУРСКИЙ Василий – священник с. Перепись: 10.01.1781; 31.05.1799.
ДЯТЕЛ Никита – 6.02.1735.

ЕЛИСЕЕВИЧ Демьян – 19.07.1729.
ЕЛИСЕЕВИЧ (?) Анна Сметниковна – 19.07.1729.
ЕНКА Григорий – земский судья: 7.05.1823.
ЕНЬКИ – господа: 1.06.1810.
ЕНЬКО Дмитрий – бунчуковый товарищ: 10.07.1786 (л. 7–8).
ЕНЬКО Иван – советник: 1829.
ЕНЬКО Петр Дмитриевич – житель д. Товстолес: 28.09.1796 (27.04.1839).
ЕНЬКО Степан – титулярный советник, земский исправник: 20.12.1787 (л. 28–29).
ЕРМАК Агафия – крепостная крестьянка Марковича, с. Сибереж: 3.10.1821.
ЕРМАК Евдокия Степановна – крепостная крестьянка Марковича, с. Сибереж: 3.10.1821.
ЕРМАК М [...] Степанович – крепостной крестьянин Марковича, с. Сибереж: 3.10.1821.
ЕРМАК Марина – крепостная крестьянка Марковича, с. Сибереж: 3.10.1821.
ЕРМАК Мотрона Степановна – крепостная крестьянка Марковича, с. Сибереж: 3.10.1821.
ЕРМАК Степан – крепостной крестьянин Марковича, с. Сибереж: 3.10.1821.
ЕРМОЛЕНКО Гаврила – казак петрушинский: 14.09.1703.
[ЕРОШЕНКО] Андрей – сын Ерошихи Серапарихи Елены, казак юрьевский: 25.05.1746.
[ЕРОШЕНКО] Костя – сын Ерошихи Серапарихи Елены, казак юрьевский: 25.05.1746.
ЕРОШЕНКО Павел – 18.03.1718.
ЕРОШЕНКО Симон – казак: 09.1715; 12.03.1719 (л. 25, 26).
ЕРОШИХА СЕРАПАРИХА (ур. Шихуцкая) Елена Семеновна – казачка юрьевская:
25.10.1745; 25.05.1746.

ЖДАНОВИЧ Герасим – губернский регистратор: 31.05.1798; 3.06.1798.
ЖЕМЕР Семен – 1.09.1766.
ЖЕМЕР Федор – атаман: 24.02.1730.
ЖЕМЕР – казак: 4.06.1858.
ЖИДОК Василь – казак петрушинский: 05.1770.
ЖИДОК (?) Артем – житель петрушинский: 4.01.1742.
ЖУРИД Евстрат – посполитый халявинский: 18.06.1756.

ЗАВАЦКАЯ Евфимия Моисеевна – крепостная крестьянка Петра Шихуцкого: 4.06.1858.
ЗАВАЦКАЯ Ефросиния Кирилловна (ст.) – крепостная крестьянка Петра Шихуцкого:
4.06.1858.

ЗАВАЦКАЯ Ефросиния Кирилловна (мл.) – крепостная крестьянка Петра Шихуцкого: 4.06.1858.

ЗАВАЦКАЯ Ксения Кирилловна – крепостная крестьянка Петра Шихуцкого: 4.06.1858.

ЗАВАЦКИЙ Кирилл Петрович – крепостной крестьянин Петра Шихуцкого: 4.06.1858.

ЗАВАЦКИЙ Леонтий Кириллович – крепостной крестьянин Петра Шихуцкого: 4.06.1858.

ЗАВАЦКИЙ Филимон Петрович – крепостной крестьянин Петра Шихуцкого: 4.06.1858.

ЗАЛОЗКИЙ (Залужный) Иван Сидорович – 18.10.1733; 23.03.1734.

ЗАЛОЗКИЙ Григорий – казак: 23.03.1734.

ЗАЛУЗКИЙ Андрей – 1.06.1724.

ЗАПАЛЕЕВ Павел – 1.05.1748 (1.06.1739).

ЗВАРКОВСКИЙ Яким – коллежский асессор, судья Черниговской нижней расправы: 4.06.1787 (30.05.1787); 19.10.1787 (26.06.1787); 15.02.1793 (30.05.1787); 23.03.1792 (15.03.1792); 29.05.1795 (15.03.1792).

ЗВЕР Герасим – бурмистр: 18.09.1710.

ЗВЕРИХА Мойсеиха – 25.10.1774; 24.08.1787.

ЗЕВЧЕНКИ – казенные крестьяне: 15.03.1792.

ЗЕВЧЕНКО (Зенченко) Евсей – казак ройский: 10.03.1789 (л. 38, 41).

ЗЕВЧЕНКО (Зенченко?) Трофим – казак ройский: 10.03.1789 (л. 38; 41).

ЗЕВЧЕНКО Иван – житель с. Петрушина, бывший подданный магистрата черниговского: 12.06.1782.

ЗЕВЧЕНКО Купрей – житель с. Петрушина, бывший подданный магистрата черниговского: 12.06.1782.

ЗЕВЧЕНКО Отрох Иванович – казенный крестьянин: 12.11.1820.

ЗЕВЧЕНКО – казенный крестьянин: 23.05.1810.

ЗЕВЧЕНКО – казенный крестьянин: 4.06.1858.

ЗЕНИКОВ (Зенков зять) Герасим – 9.02.1718; 18.03.1718.

ЗЕНКО (Зенков) Андрей – житель петрушинский: 8.06.1736; 31.03.1745.

ЗЕНЧЕНКИ – казаки ройские: 15.03.1792.

ЗЕНЧЕНКО Андрей – 16.04.1726.

ЗЕНЧЕНКО Гришко – 16.04.1726.

ЗЕНЧЕНКО Павел Федоров – житель ройский: 1.06.1739.

ЗРАЖЕВЕЦ Данило – казак: 26.02.1719; 12.03.1719 (л. 25, 26).

ЗУБОК (Зубко) Мойсей – атаман халявинский: 18.06.1756; 20.02.1757.

ЗУБОК Никита – атаман сотенный: 26.06.1787.

Иван (Карпинский?) – возный земский: 23.05.1810.

Иван Самойлович [...] – губернский секретарь: 1.06.1810.

Иван – дьяк: 24.06.1712; 15.07.1712.

ИВАНОВ Онисим – писарь сотенный ройский: 23.05.1754 (1745–1754; 22.05.1749; 23.11.1749).

ИВАНОВ Тимофей (Тимох) – войт петрушинский: 25.06.1741; 4.01.1742; 13.03.1744; 30.11.1744; 2.12.1744; 25.10.1745; 22.05.1749.

ИЗМАЙЛОВ – полковник черниговский: 6.02.1739.

ИЛШКОВ зять Опанас – казак петрушинский: 05.1697.

Илья – 30.04.1716.

ИСАКОВ Павел – 19.04.1732.

ИСАКОВ Стефан – 19.04.1732.

ИСАЧЕНКО Павел (Парася?) – 22.12.1730.

ИСАЧИХА Парася, з сынами – 7.12.1717.
ИСАЧКОВ (Исаков) Василий Иванович – посполитый петрушинский: 22.05.1749.
ИСАЧКОВ (Исаков) Евфим Иванович – посполитый петрушинский: 22.05.1749.
ИСЕВИЙ (?) Павел – писарь магистратовый черниговский: 18.09.1710.
ЙОВЛЕВИЧ Йосиф – войт черниговский: 6.05.1697.

КАЗУБ Карп – 7.01.1729.
КАЛЕНИЧЕНКО Ефим – казенный крестьянин: 27.02.1827.
КАЛЕНИЧЕНКО Моисей – казенный крестьянин: 27.02.1827.
КАЛУНСКИЙ Дамиан – поручик: 22.09.1806.
КАМЕНЕЦКИЙ Петр – заседатель Черниговского уездного суда: 7.02.1788 (25.07.1783; 20.01.1785; 10.07.1786 (л. 7–8); 1.06.1787 (л. 14–15); 20.12.1787 (л. 28–29)).
КАМЕНСКИЙ Андрей – житель буровский: 16.04.1718.
КАМИНСКАЯ Ефросиния Васильевна – двоюродная сестра Григория и Федора Ивановичей Шихуцких: 1.10.1821; 3.10.1821; 20.05.1822.
КАРПЕНКО (Карпенков) Василий – хорунжий сотенный ройский: 1.02.1780.
КАРПЕНКО Есип – казак петрушинский: 14.03.1764; 19.09.1770.
КАРПЕНКО Купрей – 9.03.1740.
КАРПЕНКО Селивон – 12.12.1715.
КАРПИНСКАЯ – госпожа: 10.05.1864.
КАРПИНСКИЙ Василий Осипович – корнет: 30.05.1787; 13.06.1787; 26.06.1787; 31.05.1790; 15.03.1792; 4.01.1793; 4.02.1793; 3.06.1794; 15.07.1794; 6.09.1799.
КАРПИНСКИЙ Петр Евстафиевич – житель петрушинский, губернский секретарь: 18.10.1825 (27.07.1834 (л. 40); 7.04.1828 (27.07.1834 (л. 41)).
КАРПОВИЧИ – род: 22.09.1806.
КАШПУРА Иван – 1.09.1717.
КАШПУРА – казенный крестьянин: 4.06.1858.
КЕКУАТОВ – князь, капитан: 1778; 27.05.1778.
Кирила – поп звеничевский: 13.03.1744.
КИСЕЛЕВСКИЙ Иван – викарий(?) петрушинский: 25.10.1745.
КЛОНОВЕЦ – казенный крестьянин: 4.06.1858.
КНЯГОВСКИЙ Иван – советник: 1829.
КОВАЛЕНКО – казак халявинский: 4.05.1791; 15.03.1792.
КОВАЛЬ Матвей – обыватель: 24.06.1712; 19.07.1729; отец Матвеенка Тимофея: 15.06.1753.
КОВБУН Василь – казак: 14.09.1703; 15.07.1712; 18.12.1715; 1.12.1717; 17.03.1718; 18.03.1718; 18.04.1718; 16.08.1718; 26.02.1719.
КОЖОДУБ Лаврин – 10.07.1694.
КОЗАРЕЗ Михаил – крестьянин: 16.02.1831.
КОЗАЧИНСКИЙ Семен – коллежский канцелярист: 15.03.1792.
КОЗАЧОК Данило – казак куреня петрушинского: 16.04.1726; 23.03.1734; 29.02.1736.
КОЗЕЛ Кондрат – казак: 15.06.1753.
КОЛЕНИКОВ Евфим – посполитый петрушинский: 19.09.1770.
КОЛИСНЯЦКИЙ Петр – коллежский асессор: 25.08.1802.
КОЛОДКЕВИЧ Кирилл – судья земский: 28.10.1828 (28.10.1822).
КОНИКОВ зять Андрей – житель черниговский: 18.09.1710.
КОНСТАНТИНОВ Дмитрий – титулярный советник: 1.10.1821.
КОНСТАНТИНОВ Макар – подсудок: 21.12.1804.

КОНСТАНТИНОВИЧ Василий Тыхониевич – умерший: 1.10.1821; 3.10.1821.
КОНСТАНТИНОВИЧЕВА Параскевия Ивановна – умершая дворянка: 3.10.1821.
КОПЫЛ Агафия Петровна – крепостная крестьянка Петра Шихуцкого: 4.06.1858.
КОПЫЛ Иван Петрович – крепостной крестьянин Петра Шихуцкого: 4.06.1858.
КОПЫЛ Петр Павлович – крепостной крестьянин Петра Шихуцкого: 4.06.1858.
КОПЫЛ Степан Петрович – крепостной крестьянин Петра Шихуцкого: 4.06.1858.
КОПЫЛ Татьяна Филимоновна – крепостная крестьянка Петра Шихуцкого: 4.06.1858.
КОПЫЛ(?) Анастасия Павловна – крепостная крестьянка Петра Шихуцкого: 4.06.1858.
КОРОБКИН – коллежский советник и кавалер, экспедитор: 28.10.1822.
КОРОГОД Игнат – 15.04.1730.
КОРОГОДЕНКО Клим – житель петрушинский: 29.02.1736.
КОРОТКИЙ (Коротченко) Лаврин Алексеевич – житель петрушинский: 9.02.1718; 29.02.1736.
КОРЦЕВИЧ Иван – секретарь Черниговского уездного суда, титулярный советник: 7.02.1788 (17.05.1774); 7.02.1788 (20.11.1778).
КОСАЧ Николай – казак сотни ройской: 12.05.1758.
КОСТРИЦКОВ Демьян – 4.01.1793.
КОСТЮК (Костюков) Василий – казак петрушинский: 24.07.1736; 4.09.1741; 16.04.1749 (16.04.1726); 26.05.1752.
КОСТЮК Иван – казак петрушинский: 12.06.1782; 4.05.1791; 15.03.1792.
КОСТЮК Лаврентий – казак петрушинский: 12.06.1782; 4.05.1791; 15.03.1792.
КОСТЮКИ – 24.08.1787.
КОСТЮКИ – казацкий род: 12.11.1820.
КОСТЮКОВ Филипп – казак: 27.02.1827.
КОСТЮЧЕНКО Василий – 24.08.1787.
КОСТЮЧЕНКО Иван – обыватель петрушинский: 05.1708; 7.12.1717.
КОСТЮЧЕНКО Кирилл – 24.08.1787.
КОСТЮЧЕНКО Семен – 24.08.1787.
КОЧЕНОВСКИЙ Иван – за писаря земского возного: 21.12.1804.
КРАВЕЦ Мирон – житель черниговский: 30.04.1716.
КРАВЧЕНОК Василь – 23.11.1722; 16.04.1726.
КРАВЧЕНОК Супрун – 17.03.1718; 16.05.1718; 12.03.1719 (л. 25, 26).
КРАСОВСКИЙ Василий – судья Черниговского уездного суда: 7.02.1788 (17.05.1774; 20.11.1778; 25.07.1783; 20.01.1785; 10.07.1786 (л. 7–8); 1.06.1787 (л. 14–15); 20.12.1787 (л. 28–29); за писаря земского: 25.08.1802.
КРАСОВСКИЙ Гаврило – земский писарь: 3.06.1798 (31.05.1798); 3.06.1798.
КРАСОВСКИЙ Петр – поручик: 10.03.1789 (арк. 35-36); 10.03.1789 (арк. 38, 41).
КРЕК (?) Кондрат – житель петрушинский: 6.02.1735.
КРЕК (?) Юрко – житель петрушинский: 6.02.1735.
КРЕСТОВСКИЙ Андрей – канцелярист гродский: 19.09.1770.
КРИВЕЦ Михайло – казак: 2.04.1788; 28.11.1795.
КРИВКОВИЧ Петр – полковой канцелярист: 07.1763.
КРИВЦЫ – 1745–1754.
КРУГЛИН В. – значковый товарищ: 15.06.1753.
КУБАРЬ Павел – муж: 6.01.1724.
КУБАРЬ Степан – посполитый петрушинский: 30.11.1744; 2.12.1744.
КУЖЕЛЬНИЙ Иван – войсковой товарищ: 26.06.1787.
КУЗЬМЕНКО Алексей Тимофеевич – казак: 10.05.1864.

КУЗЬМЕНКО Татьяна Федоровна – 10.05.1864.
КУЙДАН (?) Василь – казак петрушинский: 22.03.1751.
КУКАВСКИЙ Кирила – 24.06.1744.
КУЛАЖКА Василь – 9.02.1718.
КУЛГЕЙКО Иосиф – атаман постовбицкий: 14.05.1747.
КУЛИМОВ (Кулинов?) Н. – 3.08.1873.
КУЛИНИЧЕВ Григорий – коллежский секретарь: 3.08.1873.
КУЛОВСКИЙ Иван Васильевич – дворянин, коллежский секретарь: 1.08.1820.
КУРГЕЙКО (Кулгейко?) Есип – казак голубицкий: 8.07.1741.
КУЧМЕНКО Хведор – 20.05.1697.

ЛАВРЕНЕНКО Григорий – коллежский секретарь: 16.02.1831.
ЛАВРЕНЕНКО Федор – житель и казак черторейский*: 26.06.1787.
ЛАДНЕНКО Мирон – житель петрушинский: 24.06.1712.
ЛАДНЫЙ (Ладник, Ладненко) Селивон (Саливун) – житель петрушинский: 09.1715;
24.01.1717 (л. 12); 24.01.1717 (л. 12 об.); 1.09.1717; 18.03.1718; 16.04.1718; 18.04.1718;
16.08.1718; 23.11.1722; 6.01.1724; 1.06.1724; 9.05.1727; 7.01.1729; 7.01.1729.
ЛАДНЫЙ Григорий Саливович – 7.01.1729.
ЛАДНЫЙ (Ладненко) Семен – муж и обыватель петрушинский: 2.02.1711; 16.12.1716.
ЛАДОНКА Иван – хорунжий полковой черниговский: 20.11.1778.
ЛАПОТЬ – 26.05.1752.
ЛАПОТЬ – род: 22.09.1806.
ЛАПОТЬ – казак: 4.06.1858.
ЛАПОТЬ Алексей – казак: 12.06.1782.
ЛАПОТЬ Грицко – казак: 12.06.1782.
ЛАПОТЬ Данила Иванович – казак петрушинский: 22.05.1749; 1745–1754; 22.03.1751;
23.05.1754 (1745–1754).
ЛАПОТЬ Демьян – 12.03.1719 (л. 25, 26); 3.05.1721; 24.02.1730; 22.12.1730.
ЛАПОТЬ Елизавета Тимофеевна – крепостная крестьянка Петра Шихуцкого: 4.06.1858.
ЛАПОТЬ Игнат Максимович – крепостной крестьянин Федора Ивановича Шихуцкого:
9.02.1849.
ЛАПОТЬ Ирина – крепостная крестьянка Федора Ивановича Шихуцкого: 9.02.1849.
ЛАПОТЬ Максим Петрович – крепостной крестьянин Федора Ивановича Шихуцкого:
9.02.1849; 1858.
ЛАПОТЬ Мария Максимовна – крепостная крестьянка Федора Ивановича Шихуцкого:
9.02.1849.
ЛАПОТЬ Параскевия Максимовна – крепостная крестьянка Федора Ивановича Шихуцкого:
9.02.1849.
ЛАПОТЬ Петр Дмитриевич – крепостной крестьянин Федора Ивановича Шихуцкого:
9.02.1849.
ЛАПОТЬ Татьяна – крепостная крестьянка Федора Ивановича Шихуцкого: 9.02.1849.
ЛАПОТЬ Тимофей Дмитриевич – крепостной крестьянин Федора Ивановича Шихуцкого:
4.06.1858.
ЛАПОТЬ Федор – казак: 10.04.1774 (л. 103–104).
ЛАПОТЬ Яков – казак петрушинский: 22.05.1749; 1745–1754; 22.03.1751; 23.05.1754 (1745–
1754); 10.04.1774 (л. 103–104).
ЛАРКО Иван – казак: 28.11.1795.
ЛАСТОВЕЦКИЙ Георгий – экспедитор: 31.12.1828.

ЛЕВОНЕНКО Андрей – корнет: 2.04.1788.
ЛЕВОНЕНКО Григорий – казак: 1778.
ЛЕВОНЕНКО Денис – 4.01.1793; 22.09.1806.
ЛЕВОНЕНКО Николай Семенович – 13.06.1734.
ЛЕВОНЕНКО Николай – казак: 1778.
ЛЕВОНЕНКО Семен – атаман петрушинский: 13.06.1734; 25.06.1741; 25.10.1745; 13.10.1748; 16.04.1749 (16.04.1726); 22.05.1749; 23.11.1749; 1745–1754; 07.1763; 14.03.1764; казак сотни ройской: 15.05.1765; 5.06.1765; умерший сотенный атаман: 3.06.1794.
ЛЕВОНЕНКО Терентий (Терешко, Терех) – 19.07.1729; атаман петрушинский: 9.03.1740; ктитор: 24.06.1744; обыватель петрушинский: 30.11.1744; атаман петрушинский: 2.12.1744; 25.10.1745.
ЛЕНКА Максим – 25.10.1745.
ЛЕСОВАЯ Мария Семениха – казачка стасевская: 20.02.1757; 14.05.1758 (20.02.1757).
ЛЕСОВАЯ Параскевия Силовна – см. Федосова Параскевия Силовна.
ЛЕСОВОЙ Григорий Иванович – казак: 13.06.1734.
ЛЕСОВОЙ Иван – казак: 13.06.1734.
ЛЕСОВОЙ Михаил Иванович – казак: 13.06.1734.
ЛЕСОВЫЙ Гордей Тишкович – казак стасевский: 1.01.1775; 10.01.1781.
ЛЕСОВЫЙ Гришко (Григорий, Грицко) Матвеевич – казак стасевский: 18.06.1756; 20.02.1757; 7.05.1757; 24.01.1771; 25.07.1771; 27.02.1773; 19.10.1782.
ЛЕСОВЫЙ Михайло Матвеевич – казак куреня халявинского: 18.06.1756; 20.02.1757; 7.05.1757; 9.10.1770; казак стасевский: 24.01.1771; 25.07.1771; 27.02.1773; 19.10.1782; 30.01.1784.
ЛЕСОВЫЙ Семен Иванович – казак стасевский: 13.06.1734; 18.06.1756; 30.06.1756; умерший: 20.02.1757; 12.05.1758.
ЛЕСОВЫЙ Сила – казак стасевский, умерший: 18.06.1756.
ЛЕСОВЫЙ Устим (Устум) – казак стасевский: 13.06.1734; 20.02.1757; 12.05.1758; 9.10.1770; 24.01.1771; 25.07.1771; 27.02.1773; 1.01.1775; 10.01.1781; 19.10.1782; 30.01.1784.
ЛЕСОВЫЙ Харлампий (Харлан) Иванович – казак стасевский: 13.06.1734; 18.06.1756; 30.06.1756; 20.02.1757; 12.05.1758; 15.05.1758 (12.05.1758).
ЛИСЕНКО (Лисенок) Алексей – казак: 15.07.1712.
ЛОБАС Алексей Иванович – казак: 27.02.1827.
ЛОБАС Василий – казак: 27.02.1827.
ЛОБАС Иван – 18.10.1733.
ЛОБАС Иван Григорьевич – казак: 15.07.1794.
ЛОБАС Карп – 24.08.1787.
ЛОБАС Лукьян – казак петрушинский: 13.03.1744; 25.05.1746; 22.05.1749; 22.03.1751; 7.05.1757.
ЛОБАС Луцко – 6.01.1724; 8.06.1736.
ЛОБАС Мартын – казак: 13.06.1787.
ЛОБАС Михайло (Михаль) – казак петрушинский: 22.05.1749.
ЛОБАС Наум – казак: 13.06.1734.
ЛОБАС Наум – казак петрушинский 1.09.1766; 1.01.1775; атаман села Петрушина: 1.02.1780; 10.01.1781; казак сотни ройской 12.06.1782; сотский села Петрушина 19.10.1782; канцелярист: 13.06.1787; 26.06.1787; 2.04.1788; 24.05.1788; 15.07.1794; писарь части халявинской 28.11.1795.
ЛОБАС Федор – казак: 25.10.1774; 1.01.1775; 30.05.1787; 13.06.1787; 4.05.1791.
ЛОБАС Филипп – казак петрушинский: 12.02.1777; 15.07.1794.

ЛОБАСИКОВ (?) Василий – казенный крестьянин: 15.03.1792.
ЛОБАСИКОВ (?) Яков – казенный крестьянин: 15.03.1792 .
ЛОБАСЫ – казаки: 10.03.1789 (л. 35–36).
ЛОВУДА (?) Матвей – 24.06.1712.
ЛОЙКОВ пасынок (?) – 1.05.1748 (1.06.1739).
ЛОПАТА Феодор – войт черниговский: 18.09.1710.
ЛОПАТИН Михаил – регистратор, надсмотрщик Черниговской казенной палаты: 15.03.1792.
ЛОШАНЕЦ Нестер – житель роиский: 1.06.1739.
ЛОШКА Кирилло – казак петрушинский: 7.01.1729; 9.03.1758.
ЛУКЪЯНЕНКИ – 31.03.1745.
ЛУКЪЯНЕНКИ – казаки: 19.09.1770; 2.04.1788.
ЛУКЪЯНЕНКО Алексей – казак петрушинский: 05.1697; 2.02.1711.
ЛУКЪЯНЕНКО Даниил – казак: 1778; выборный села Петрушина: 12.06.1782.
ЛУКЪЯНЕНКО Игнат – 25.07.1737.
ЛУКЪЯНЕНКО Семен – 12.03.1719 (л. 25, 26).
ЛУКЪЯНЕНКО Яким – казак петрушинский: 12.02.1777.
ЛУКЪЯНЕНКО – казак: 4.06.1858.
ЛУЧЧЕНКО (Луччений Велиигоцкий) Роман – житель петрушинский: 18.09.1710.
ЛУЧЧЕНКО (Луччений Велиигоцкий) Федор – житель петрушинский: 18.09.1710.
ЛУЧЧИХА Ганна – 16.12.1716.
ЛУШАНИХА – 18.09.1710.
ЛЫСЕНКО Гаврило – 1699.
ЛЫСЕНКО Ермола – казак петрушинский: 05.1697.
ЛЮБЕЧАНИН Василь – 6.01.1724; 8.06.1736.
ЛЮБЕЧАНИН Никифор – войт петрушинский: 18.10.1733.

МАЗУР Стефан – войт петрушинский: 19.07.1729; 25.05.1746.
МАЗУРЫ – казенные крестьяне: 15.03.1792.
МАКАРОВ Феодор – дьячок ройский: 12.11.1758.
МАКСИМОВИЧ Андрей – пресвитер репкинский: 12.05.1758; священник репкинский: 19.10.1782.
МАКСИМОВИЧ Дмитрий Павлович – дворянин, губернский секретарь: 4.06.1858.
МАЛАХОВ Федор – заседатель Черниговской нижней расправы: 23.03.1792 (15.03.1792).
МАНЗУН Иван – 17.03.1718; 16.08.1718; 3.05.1721.
МАНЗУН Илья – 18.10.1734; 29.02.1736.
МАНЗУН Федор – обыватель петрушинский: 4.09.1741; 13.03.1744.
МАРКОВИЧ Мария Ивановна – см. Шихуцкая Мария Ивановна.
МАРКОВИЧ Роман Иванович – умерший помещик с. Сибереж, статский советник: 1.10.1821; 3.10.1821.
МАРКОВИЧ Роман – коллежский ассессор: 30.05.1787; 24.08.1787.
МАРКОВИЧЕВА – дворянка: 4.06.1858.
МАСЛАКОВЕЦ Мартиниан (Мартин) – писарь сотни ройской: 07.1763; 25.10.1774; 12.02.1777.
МАТВЕЕВИЧ Лукьян – подьячий: 19.04.1732.
МАТВЕЕНКО Тимофей Матвеевич – мещанин черниговский, сын Коваля Матвея: 15.06.1753.
МАТУСЕВИЧ – бухгалтер, титулярный советник: 31.12.1828.

МАТЮШЧИЧ Лаврен – казак петрушинский: 30.03.1669; 20.05.1699.
МЕХЕЗЧИН Костя (?) – 10.07.1694.
МИЛОРАДОВИЧ Петр Степанович – бригадир, черниговский полковник: 17.05.1774; 27.05.1778; 1778; 25.07.1783.
МИЛОРАДОВИЧ – господин: 10.05.1864.
МИЛОРАДОВИЧЕВА Елена Лаврентьевна – помещица, вдова статского советника: 7.05.1823.
МИНЕНКО Трофим – 4.01.1793; 22.09.1806.
МИНИН (?) зять Федор – 18.10.1734.
МИРОНЬКО – род: 22.09.1806.
МИХАЙЛОВ Иван – 4.01.1742.
МИХАЛЕНКО Давид – житель ройский: 1.06.1739.
МИХАЛЕНКО Иван – 15.04.1730.
МИХНО (?) Михаил – комиссар: 19.01.1798.
МИШАСТЫЙ Иван – казенный крестьянин: 26.06.1787; 2.04.1788; 15.03.1792.
МИШАСТЫЙ Исаак – посполитый петрушинский: 19.09.1770.
МОЙСЕЕНКО Семен Андреевич – коллежский секретарь: 7.05.1723.
МОКИЕВСКИЙ-ЗУБОК – земский писарь: 28.10.1828 (28.10.1822).
МОКИЕВСКИЙ-ЗУБОК Г. – канцелярист: 28.10.1828 (28.10.1822).
МОКРИЕВИЧ-ДЕБОГОРИЙ Иосиф – судья земский: 3.06.1798.
МОЛЧАНОВСКИЙ Иван – войсковой товарищ, заседатель Черниговской нижней расправы: 4.06.1787 (30.05.1787); 19.10.1787 (26.06.1787).
МОЛЧАНОВСКИЙ Петр – бухгалтер: 28.10.1822; помощник: 31.12.1828.
МОНГЕРКА Евфим Федорович – мещанин черниговский: 18.09.1710.
МОСКАЛЕНКО Василь – 7.02.1717; 25.07.1737.
МОСКАЛЕНКО Иван – 7.01.1729; 7.01.1729; 23.03.1734; 29.02.1736.
МОСКАЛЕНКО Иов – казак петрушинский: 31.03.1745; 12.02.1777.
МОСКАЛЕНКО Мина Иванович – племянник Москаленковой Олены Ващиhi: 31.03.1745.
МОСКАЛЕНКО Омелян – казак петрушинский: 31.03.1745.
МОСКАЛЕНКО Опанас – 1.05.1748 (1.06.1739).
МОСКАЛЕНКО Харитон Иванович – племянник Москаленковой Олены Ващиhi: 31.03.1745.
МОСКАЛЕНКОВА Мария Мартыниха – казачка петрушинская: 31.03.1745.
МОСКАЛЕНКОВА Олена Ващиha – казачка петрушинская: 31.03.1745.
МОСКАЛЬ Федор – казак: 13.04.1717; 16.08.1718; 12.03.1719 (л. 25, 26); 1.06.1724; 24.02.1730.
МОТУЗ Кондрат – посполитый петрушинский: 19.09.1770.
МОТУЗ Лаврин – 17.03.1718; 18.03.1718; 16.05.1718.
МОЦКО Федор – судья земский: 18.09.1811 (1.06.1810).
МУШИНСКИЙ Василий – дворянин: 3.06.1794.
МУШИНСКИЙ Иван Степанович (Стефанов Иван) – дьячок петрушинский: 9.03.1758; 14.03.1764; 15.05.1765; 5.06.1765; 14.06.1766; 1.09.1766; 1.05.1770; 9.10.1770; 25.07.1771; 12.02.1777; 30.01.1784.
МУШИНСКИЙ Моисей Степанович – житель петрушинский: 24.01.1771; 27.02.1773; корнет: 4.02.1793.
МУШИНСКИЙ Степан Федорович – дьячок петрушинский: 23.03.1734; 6.02.1735; 25.06.1741; 13.03.1744; 30.11.1744; 2.12.1744; 31.03.1745; 25.05.1746; 16.04.1749 (16.04.1726); 22.05.1749; 23.11.1749; 1745–1754; 22.03.1751; 7.05.1757.

МЯКОТИН Андрей Трофимович – войсковой товарищ: 15.03.1792.

НАЗАРЕНКО (Назарович) Иван – 16.04.1726; 16.04.1749 (16.04.1726).

НАЗАРОВ Демьян – 16.04.1726.

НАЗАРОВИЧ Данило – дьяк петрушинский: 09.1715; 12.12.1715; 30.04.1716; 16.12.1716; 24.01.1717 (л. 12); 24.01.1717 (л. 12 об.); 13.04.1717; 1.09.1717; 1.12.1717; 7.12.1717; 9.02.1718; 1.03.1718; 17.03.1718; 18.03.1718; 16.05.1718; 16.08.1718; 26.02.1719; 12.03.1719 (л. 25, 26); 23.11.1722; 6.01.1724.

НЕГОВСКИЙ Яков – священник с. Роища: 19.09.1770.

НЕЛИХЕНКИЙ Петро – 30.03.1669.

НИЗКИЙ Герасим – бывший подданный магистрата черниговского: 12.06.1782.

НИЗКИЙ Осип (Есиф) Евфименко – обыватель петрушинский: 8.06.1736; 8.06.1736; 30.11.1744; 2.12.1744.

НИЗКИЙ – казенный крестьянин: 4.06.1858.

НИКИФОРОВ Иван – писарь сотни ройской: 19.04.1738 (24.04.1730); 16.05.1738 (15.04.1730; 6.02.1735; 29.02.1736); 30.08.1738 (24.07.1736); 16.05.1742 (8.07.1741; 4.01.1742); 15.05.1745 (2.12.1744); 16.05.1745 (24.06.1744); 1746 (31.03.1745); 14.05.1747; 16.05.1747 (9.03.1740; 25.05.1746).

НИКОЛАЕНКО Тимох – 05.1708.

Николай Родионович – отец Ульяны Прежевской: 21.06.1799; 25.06.1799.

НИНКИ – казаки: 2.04.1788; 15.07.1794.

НИНКО (Нинков, Нинченко) Иван Андреевич – казак петрушинский: 22.05.1749; 23.11.1749; 23.05.1754 (23.11.1749).

НИНКО Андрей – казак петрушинский: 25.06.1741; 25.06.1741; 4.01.1742; 25.05.1746; 22.05.1749; 1745–1754; 22.03.1751; 9.03.1758.

НИНКО Антон – казак: 15.03.1792.

НИНКОВА Хима – казачка петрушинская: 23.11.1749.

НИТЧЕНКО Данил – 05.1708.

НОВИК Василь – 3.12.1711.

ОБОЛЕНСКИЙ Василий – секретарь: 15.03.1792.

ОКОМЕЛИХА(?) Кулина Стефаниха – жителька стасевская: 13.04.1717.

ОКОМЕЛИХА Петр – сын Кулины Окомелихи, житель стасевский: 13.04.1717.

ОКОМЕЛИХА Стефан – сын Кулины Окомелихи, житель стасевский: 13.04.1717.

ОКУЛЕНКО Ефрем Карпович – 1778.

ОКУЛЕНКО Карп – войт халявинский: 1778.

ОЛОВИК(?) Ярмола – обыватель петрушинский: 13.03.1744.

ОЛХОВИК Гришко – 16.04.1726.

ОСТРОГРИДСКАЯ Татьяна – см. Шихуцкая Татьяна.

ОСТРОГРИДСКИЙ Василий – поручик: 1876.

ОСТРОГРИДСКИЙ Николай – коллежский регистратор: 1876.

ПАПИРИМСКИЙ Петр – есаул полковой: 25.07.1783.

ПАРХОМЕНКИ – 1745–1754.

ПАРХОМЕНКО Грицко – казак сотни ройской: 1.09.1766.

ПАРХОМЕНКО Данило – атаман петрушинский: 9.05.1727; казак: 12.12.1715; 30.04.1716; 19.07.1729.

ПАРХОМЕНКО Ефим Каленикович – 24.08.1787.

ПАРХОМЕНКО Иван – войт петрушинский: 3.05.1721.
ПАРХОМЕНКО Иван – 24.08.1787.
ПАРХОМЕНКО Иван Довбненко – 24.08.1787.
ПАРХОМЕНКО Илья Отрохович – казак: 15.03.1792; 3.06.1794.
ПАРХОМЕНКО Михайло – обыватель: 1.09.1717.
ПАРХОМЕНКО Моисей – атаман петрушинский: 8.06.1736; 18.10.1737; казак: 15.06.1753.
ПАРХОМЕНКО Остап – 24.08.1787.
ПАРХОМЕНКО Савва – 13.06.1787; 26.06.1787.
ПАРХОМЕНКО Семен Колеников – казак петрушинский: 1.09.1766.
ПАРХОМЕНКОВА Отрошиха – казачка: 15.05.1765.
ПАСЕВИЧ Иоанн – священник репкинский: 12.05.1758.
ПАСЕВИЧ Петро – канцелярист сотни ройской: 12.05.1758.
ПАЦ Иван – коллежский канцелярист, заседатель Черниговской нижней расправы: 1.06.1787 (л. 14–15); 29.05.1795 (15.03.1792).
ПЕДУЛЕВСКИЙ Яков – дьяк: 18.10.1733.
ПЕКУР Тимофей Андреевич – коллежский регистратор: 27.03.1864.
ПЕКУР Флегонт Иванович – коллежский регистратор: 27.03.1864.
Петр – заседатель Черниговского нижнего земского суда: 21.12.1804.
Петр – коллежский регистратор: 18.09.1811 (1.06.1810); 1.08.1820.
Петр Андреевич – 24.02.1730.
Петр Федорович [...] – коллежский ассессор, помещик: 1.06.1810.
ПЕТРАШЕВИЧ Василий – хорунжий полковой черниговский: 17.05.1774.
ПЕТРОВИЧ Пантелей – житель ройский: 9.02.1718.
ПЕТРУ [...] Константин Иосифович – штабс-капитан: 7.02.1862.
ПЕТРУНКЕВИЧ Григорий – полковой канцелярист: 17.05.1774.
ПЕТРУША Никита Иванович – 12.03.1719 (л. 25, 26); 14.05.1747.
ПЕТРУШИНЕЦ Иван Якимович – казак и житель халявинский: 26.06.1787 (19.10.1787; 15.02.1793).
ПЕТРУШИНЕЦ Степан Силич – казак и житель халявинский: 26.06.1787 (19.10.1787; 15.02.1793); 10.03.1789 (л. 35–36); 10.03.1789 (л. 38, 41).
ПЕТРУШИНЕЦ Федор Иванович – казак и житель халявинский: 26.06.1787 (19.10.1787; 15.02.1793).
ПЕТРУШИНЕЦ Филипп Иванович – казак и житель халявинский: 30.01.1784; 26.06.1787 (19.10.1787; 15.02.1793).
ПЕТРУШИНКА Анна Андреевна – жителька петрушинская: 6.05.1697.
ПЕТРУШИНЦЫ – казаки халявинские: 24.08.1787.
ПЛОХУТИН Василий – титулярный советник: 30.05.1787.
ПОДОРВАН Матвей Игнатов – 13.06.1734.
ПОДОРВАНОВ Игнат Тихонович – подьячий петрушинский: 18.10.1737; дьяк петрушинский: 9.03.1740.
ПОДОРВАНОВ Михаил Тихонович – подьячий петрушинский: 24.06.1744.
ПОКОТИЛОВ Семен – коллежский протоколист: 2.04.1788.
ПОЛЕГЕНЬКО Дмитрий – казак и житель черторейский: 18.09.1799.
ПОЛИТКОВСКИЙ Николай – вице-губернатор: 28.10.1822; гражданский губернатор: 31.12.1828; 1829.
ПОНАДА Игнат – казак петрушинский: 9.05.1727; 6.02.1735; 8.06.1736.
ПОПЛАВСКИЙ Федор Карпович – житель халявинский, крестьянин черниговского полковника: 1.05.1770.

ПОСПЕЛОВ Михаил – священник с. Петрушина: 4.06.1858.
ПОТЕМКИН Григорий Александрович – князь, вице-президент военной коллегии: 20.01.1785.
ПОЧЕПНЯ Ермолай – выборный казак: 23.05.1810.
ПРЕЖЕВСКАЯ Ульяна Николаевна – 21.06.1799; 25.06.1799; 28.07.1799.
ПРИГАРА Григорий – коллежский протоколист: 2.04.1788; подсудок земский: 3.06.1798; 25.08.1801.
ПРОГАРОВСКИЙ Яков Захарьевич – губернский секретарь: 9.02.1849.
ПРОКОПОВИЧ Афанасий – 24.02.1730.
ПУСЕНКО (Пусленко) Кондрат – 24.01.1717 (л. 12); 24.01.1717 (л. 12 об.).
ПУСЕНКО Лаврин – 1.12.1717.
ПУСЬ Семен – житель халявинский, крестьянин Максима Бутовича: 6.09.1799.
ПЯРЕЦКИЙ Федор – атаман сотни белоусской: 17.05.1774.

РАГАЗА Андрей – 20.05.1697.
РАГИЗУД Иван – казак петрушинский: 05.1697.
РАДОШЕВСКИЙ Фома – дворянин, полковой канцелярист, заседатель Черниговской нижней расправы: 4.06.1787 (20.05.1787); 19.10.1787 (26.06.1787).
РАКОВСКИЙ – поп масановский: 1.06.1810.
РАШЕВСКИЙ Иван Павлович – помещик, коллежский асессор: 1.06.1810.
РАШЕВСКИЙ Иван – бунчуковый товарищ: 20.01.1785.
РАШЕВСКИЙ Иосиф – губернский секретарь: 1.10.1821.
РАШЕВСКИЙ Степан – полковой хорунжий: 10.03.1789 (л. 35–36); 10.03.1789 (л. 38, 41).
РАШЕВСКИЙ Яков – писарь полковой черниговский: 17.05.1774.
РАШКО Василь – атаман сотенный ройский: 07.1763; 15.05.1765; 1.09.1766; 25.10.1774; умерший: 26.06.1787.
РАШКО (ур. Федосова) Ульяна Ивановна – 07.1763.
РЕБЕНКО (?) Агафия Евтихиевна – крепостная крестьянка Федора Ивановича Шихуцкого: 9.02.1849.
РЕБЕНКО (Рябый) Алексей – 15.04.1730; 18.10.1737.
РЕБЕНКО Евтихий Петрович – крепостной крестьянин Федора Ивановича Шихуцкого: 9.02.1849.
РЕБЕНКО (?) Зеновия – крепостная крестьянка Федора Ивановича Шихуцкого: 9.02.1849.
РЕБЕНКО Ирина Евтихиевна – крепостная крестьянка Федора Ивановича Шихуцкого: 9.02.1849.
РЕБЕНКО (Рабенко, Рабого?) Исак – казак петрушинский: 18.10.1737; 24.06.1744; 30.11.1744; 2.12.1744.
РЕБЕНКО (?) Ксенофонтий – крепостной крестьянин Федора Ивановича Шихуцкого: 9.02.1849.
РЕБЕНКО Мария – крепостная крестьянка Федора Ивановича Шихуцкого: 9.02.1849.
РЕБЕНКО Никита Евтихиевич – крепостной крестьянин Федора Ивановича Шихуцкого: 9.02.1849.
РЕБЕНКОВА Ефросиния Корнеиха (Ребая Корнеиха) – 7.01.1729; 18.10.1737.
РЕБЫЙ Васко – житель с. Звеничева: 10.07.1694.
РЕБЫЙ (Рябый) Максим – житель с. Петрушина: 7.01.1729; 7.01.1729.
РЕКУНЕНКО Герасим – 19.07.1929.
РЕЧИЦКАЯ Мария Ивановна – дочь дворянина: 1.10.1821; 3.10.1821.
РЕЧИЦКИЙ Иван Семенович – дворянин: 1.06.1810.

РОГАЧ Аврам – 10.07.1694.
РОСИНОВСКИЙ Петр – значковый товарищ: 18.09.1710.
РОСОХА Максим – казак товстолесский: 1745–1754.
РУБАН Отрушко – 1.06.1724.
РУБАХА Евфим Калеников – подданный магистрата черниговского: 07.1763.
РУМЯНЦОВ – генерал и кавалер: 6.02.1739.
РУСОВ А. – 13.12.1901.
РЯБОЙ Корней – 12.03.1719 (л. 25, 26).
РЯБЦОВ Андрей Яковлевич – коллежский регистратор: 23.05.1810.
РЯБЫЙ (Рябой) Гаврило – казак: 15.07.1712; 13.04.1717.

САВА – пресвитер: 09.1715.
САВЕНКО (Савин сын) Мина – казак: 26.02.1719.
САВИЧ (ур. Федосова) Анна Артемовна – попадья петрушинская: 12.11.1758.
САВИЧ Василий – прапорщик: 20.05.1822.
САВИЧ Георгий – священник петрушинский: 30.01.1784; иерей: 4.01.1793; священник: 4.02.1793; 3.06.1794.
САВИЧ Иван Семенович – священник петрушинский: 12.11.1758; 14.03.1764; 15.05.1765; 5.06.1765; 1.09.1766; 24.01.1771; 25.07.1771; 27.02.1773; 10.04.1774 (л. 103–104); 10.04.1774 (л. 105–106); 25.10.1774; 12.02.1777; 1.02.1780; 10.01.1781; 12.06.1782; 19.10.1782; 2.04.1788.
САВИЧ Иван – попович: 19.07.1729; священник: 13.06.1734.
САВИЧ Симеон – попович: 7.01.1729; 19.07.1729; 24.02.1730; 15.04.1730; поп петрушинский: 8.06.1736.
САДОВЫЕ – род: 18.10.1737.
САДОВЫЙ – 9.03.1740.
САДОВЫЙ (Садовенко) Захарий – 18.10.1733; 6.02.1735.
САДОВЫЙ Яким – муж и обыватель петрушинский: 1.03.1718; 23.03.1734.
САМБОРОВИЧ Семен Петрович – дьячок ройский: 1.06.1739; 1.05.1748 (1.06.1739); 10.06.1748 (18.10.1737).
САМОНЕНКО Гордей – 1.06.1724.
САПЕГА Федор – атаман артиллерийский: 24.01.1771.
САХНОВСКИЙ Михаил – надворный советник: 25.07.1783; коллежский советник: 1.06.1787 (л. 14–15).
СЕЛИВОН (Селивоненко) Роман – посполитый петрушинский: 19.09.1770; 12.02.1777; бывший подданный магистрата черниговского: 12.06.1782; 4.01.1793; 22.09.1806.
СЕЛИВОН Федор – казенный крестьянин: 15.07.1794; 28.11.1795.
СЕЛИВОНОВ (Селивонишин) Роман – посполитый петрушинский: 30.11.1744; 2.12.1744; 22.03.1751.
Семен – 30.04.1716.
СЕМЕНЕНКО Федор – житель д. Рыжики: 22.09.1806.
СЕМЕНЕНКОВА (ур. Шихуцкая) Параскевия Моисеевна – жителька д. Рыжики: 22.09.1806.
СЕРГЕЕНКИ – казаки: 15.07.1794.
СЕРГЕЕНКО – род: 22.09.1806.
СЕРГЕЕНКО Гаврило – казак: 12.06.1782.
СЕРГЕЕНКО Иван – казак: 12.06.1782.
Сергей – 17.02.1910.

Сидор – житель стасевский: 13.04.1717.
СИДОРА Иван – 25.07.1734.
СИЛБА (?) Андрей – казак гусинский: 8.07.1741.
СИЛИЧ Анна Васильевна – 16.02.1831.
СИЛИЧ Василий – умерший поручик: 16.02.1831.
СИЛИЧ Василий Иванович – советник гражданской палаты: 26.02.1787.
СИЛИЧ Гаврило Иванович – подпоручик: 3.10.1821; земский возный: 20.05.1822; подпоручик: 21.08.1824 (27.04.1839); 16.02.1831; 21.04.1831 (27.04.1839); 28.10.1835 (27.04.1839); 7.10.1837 (27.04.1839).
СИЛИЧ Евдокия Степановна – 21.08.1824 (27.04.1839); 21.04.1831 (27.04.1839); 28.10.1835 (27.04.1839); 7.10.1837 (27.04.1839).
СИЛИЧ Матвей – пан: 14.09.1703; 16.12.1716; 16.04.1718.
СИЛИЧ София Федоровна – см. Вальховская София Федоровна
СИЛИЧ Петр – умерший значковый товарищ: 15.03.1792.
СИМОНОВСКИЙ Федор – подканцелярист: 6.02.1739.
СИОНИЦКИЙ Стефан – ратман: 25.04.1839.
СКАКУН Кирило – дьяк: 14.09.1703; 26.05.1706; 2.02.1711.
СКАКУН Мартин – казак церковищенский*: 14.06.1766.
СКВАРСКАЯ Параскевия Ивановна – дворянка: 10.05.1864.
СКЕПЕНЕЦ Гаврил Павленко (Павленко Гаврило) – 19.04.1732.
СКЕПЕНЕЦ Мехид – атаман черторейский: 13.04.1717.
СКОВОРОДКА Антон – 24.07.1736.
СКОВОРОДКА Василий – казенный крестьянин: 28.11.1795.
СКОВОРОДКА Максим – казенный крестьянин: 23.05.1810.
СКОВОРОДКА Никифор (Ничипор) – 4.01.1793; 22.09.1806.
СКОВОРОДКА Роман – казенный крестьянин: 28.11.1795.
СКОВОРОДКА Степан – казенный крестьянин: 28.11.1795.
СМЕТНИК (Смет) Демьян – посполитый петрушинский: 24.07.1736.
СМЕТНИК Омельян – казенный крестьянин: 2.04.1788.
СОКОЛОВСКАЯ Анастасия Ивановна – умершая дворянка: 3.10.1821.
СОКОЦКИЙ Иван – есаул артиллерии полковой: 15.06.1753.
СОЛОШИН Николай – коллежский канцелярист: 29.05.1795 (15.03.1792).
СОРОКА Матвей – 25.10.1745.
СОРОКА Павел – казак халявинский: 20.02.1757.
СТАНЦКЕВИЧУК Григорий Васильевич – помещик, подпоручик: 1.06.1810.
СТЕГАЙЛО Николай Михайлович – дворянин: 1880–1881.
Степан Адольфович – 13.12.1901.
СТЕПАНОВ – помощник артиллерии, цехвартер 9 класса: 28.10.1822.
СТЕФАНОВ Иван – дьячок: 13.06.1734.
СТЕФАНОВСКИЙ Дмитрий – соборный ключарь, протоиерей: 27.04.1839.
Стеха, по мужу Андреиха – 30.04.1716.
СТОДОЛЕНСКИЙ Иван – возный сотни ройской: 19.09.1770; 10.04.1774 (л. 103–104); 10.04.1774 (л. 105–106).
СТРАХОВСКАЯ Ирина Михайловна – см. Шихуцкая Ирина Михайловна.
СТРИЖЕВСКИЙ Петр – коллежский канцелярист: 15.02.1793 (30.05.1787; 26.06.1787); 23.03.1792 (15.03.1792).
СУСЛА Григорий Тимофеевич – житель петрушинский: 8.06.1736.

ТАНЧИЛА Максим – 10.03.1789 (л. 35–36); 4.01.1793; 22.09.1806.
ТАРАСЕВИЧ Иван – бурмистр черниговский: 6.05.1697.
ТАРАСЕВИЧ – казак: 4.06.1858.
ТАРНАВСКИЙ Иван – канцелярист: 28.10.1822.
ТЕЛЕНИ – казенные крестьяне: 23.05.1810.
ТЕЛЕНЬ – казенный крестьянин: 4.06.1858.
ТЕРЕЙКОВСКИЙ Иван – губернский секретарь: 1.10.1821.
ТЕРЕХНЕНКО Стефан – житель роищенский: 30.06.1756.
ТЕТЕРЯ Ничипор – 26.05.1706.
ТЕТЕРЯ Ясько – обыватель: 26.05.1706.
ТИМОШЕНКО Василь – житель халявинский: 20.02.1757.
ТИМОШЕНКО Матвей – казенный крестьянин: 10.03.1789 (л. 35–36); 15.03.1792.
ТОВСТОЛЕС – войсковой товарищ: 27.05.1778.
ТОВСТОЛЕС Иван – житель д. Товстолес: 14.11.1795.
ТОВСТОЛЕС Иван Андреевич – коллежский регистратор: 3.10.1821.
ТОВСТОЛЕС Федор – ктитор халявинский: 18.06.1756; 20.02.1757.
ТОВСТОЛЕС Федор Андреевич – 21.04.1820; 28.01.1821.
ТОЛМАЧЕВ Савелий – губернский регистратор: 22.09.1806.
ТОШМАН Антон – 13.03.1744.
ТОШМАН Грицко – 13.03.1744.
ТОШМАН Захария – 13.03.1744.
ТОШМАН Кузьма – 05.1708.
ТОШМАН Павел Мартынов – посполитый петрушинский: 13.03.1744.
ТОШМАН Сезюн Мартынов – посполитый петрушинский: 13.03.1744.
ТОШМАНЫ – жители петрушинские: 1.06.1739.
ТРИЗНА Федор – заседатель Черниговского уездного суда: 7.02.1788 (17.05.1774; 20.11.1778; 25.07.1783; 20.01.1785; 10.07.1786 (л. 7–8); 1.06.1787 (л. 14–15); 20.12.1787 (л. 28–29).
ТРИЗНА – коллежский ассессор: 25.07.1783.
ТРИПОЛЬСКИЙ Василий – провинциальный секретарь: 24.08.1787.
ТУРАВСКИЙ Иван – дворянин: 4.01.1793; 3.06.1794.
ТУРЕНОК Антон – 6.01.1724.
ТУРЕНОК Мартын – казенный крестьянин: 15.03.1792.
ТУРЕНОК Михаил – войт петрушинский: 24.01.1717 (л. 12); 24.01.1717 (л. 12 об.); 17.03.1718; 6.01.1724.
ТУШМАН Мартин – 3.05.1721.
ТУШМАН Федор – 10.07.1694.
ТУШМАНЕНКО Петро – 16.12.1716.

УСТИМЕНКО – казак халявинский: 25.05.1746.

ФАСОВЕЦ Степан – атаман сотни ройской: 17.05.1774.
Федор [...] – подпоручик: 4.02.1793.
ФЕДОРЕНКО (Федорович) Тимофей – 16.04.1726; 16.04.1749 (16.04.1726).
ФЕДОРЕНКО Трофим – казак выбельский: 26.07.1799.
ФЕДОРЕНКО Филипп – крестьянин Ульяны Прежевской: 15.06.1799; 21.06.1799; 28.07.1799;
ФЕДОРЕНКО Филипп – казак выбельский: 26.07.1799.
ФЕДОРЕНКО – казак выбельский: 24.08.1787.

ФЕДОРОВ Артем – 31.05.1790.
ФЕДОРЧЕНКО Клим – есаул артиллерийский, житель осняковский: 17.03.1718.
ФЕДОСОВ (Феодосов, Феодосенко) Андрей Григорьевич – казак ройский: 30.06.1756.
ФЕДОСОВ Артем – наказной сотник ройский: 18.10.1737; 1.06.1739; значковый товарищ: 1.05.1748 (1.06.1739); 10.06.1748 (18.10.1737); 12.11.1758.
ФЕДОСОВ Иван (Артемович?) – полковой канцелярист: 30.06.1756; 12.11.1758; до 1789.
ФЕДОСОВ Яков – писарь сотни ройской: 8.07.1741; 28.07.1747; 23.03.1750.
ФЕДОСОВА Анна Артемовна – см. Савич Анна Артемовна.
ФЕДОСОВА (ур. Лесовая) Параскевия Силовна – 30.06.1756.
ФЕДОСОВА Татьяна Артемовна – см. Шихуцкая Татьяна Артемовна.
ФЕДОСОВА Ульяна Ивановна – см. Рашко Ульяна Ивановна.
ФИЛИПОВСКИЙ Евстафий – губернский регистратор: 22.09.1806.

ХАНСКИНСКИЙ – полицмейстер, частный пристав и кавалер: 25.04.1839.
ХАРИТОНИК Михайло – 1.06.1724.
ХАРЧЕНКОВ Иван – заседатель Черниговской нижней расправы: 29.05.1795 (15.03.1792).
ХАРЧЕНКОВИЧ Елена Никифоровна – см. Шихуцкая Елена Никифоровна.
ХВЕДОРЕНКО Роман – 1699.
ХВЕДОРЕНКО Тимох – 23.11.1749.
Хвеско [...] – житель петрушинский: 1699.
ХОМЕНКО Матвей – житель стасевский: 13.04.1717.
ХОПАН – казенный крестьянин: 4.01.1793; 22.09.1806.
ХОПАНИК (Хопанин) Ясько – 3.12.1711.
ХОПКА (?) Иван – обыватель петрушинский: 13.03.1744.
ХОРОШКЕВИЧ Иван – судья, коллежский советник: 21.12.1804.

[ЦЕВЕЛЬСКИЙ] Кузьма – ротмистр: 05.04.1766 (18.09.1710); корнет: 05.1767 (15.06.1753).
ЦИБКА (Цебка) Алексей – житель черторейский: 4.01.1793; 22.09.1806.
ЦИБКА Григорий – крестьянин Силичей: 16.02.1831.
ЦИМБАЛ Василь – житель петрушинский: 22.03.1751.
ЦИМБАЛ (Цинбал) Петро Васильевич – житель петрушинский: 22.03.1751; 10.04.1774 (л. 103–104); бывший подданный магистрата черниговского: 12.06.1782.
ЦИМБАЛ (Цинбал) Симон Васильевич – житель петрушинский: 22.03.1751; 10.04.1774 (л. 103–104).
ЦИНБАЛЫ – род: 22.09.1806.

ЧАПЛИНСКИЙ Яков – губернский секретарь: 31.05.1798; 3.06.1798.
ЧЕРТОРИЙ [...] Васильевич – корнет: 15.03.1792.
ЧОРМУСКОВ зять Герасим – 17.03.1718.
ЧУГАЕВСКИЙ Тимофей – губернский секретарь: 1.08.1820.

ШАДАЛАМАЙ Данило – 1.09.1717.
ШАПАРЕНКО Иван – 1.12.1717.
ШАПОВАЛ Семен – житель черниговский: 18.09.1710.
ШВЕДОК Иван – 1.06.1724.
ШЕРЕМЕТ Иван – дворянин, коллежский протоколист, секретарь Черниговской нижней расправы: 4.06.1787 (30.05.1787); 19.10.1787 (26.06.1787); 23.03.1792 (15.03.1792); 15.02.1793 (30.05.1787; 26.06.1787); 29.05.1795 (15.03.1792).

ШИЛА Яким – казак церковищенский: 14.06.1766.
ШИЛОВ Петр – протоиерей: 27.07.1834 (л. 40–41).
ШИНКАР Саливон – 3.12.1711.
ШИРОГРОЦКИЙ Афанасий – заседатель Черниговской нижней расправы: 15.02.1793 (30.05.1787; 26.06.1787).
ШИХУЦКАЯ Анастасия Григорьевна (род. 1831) – дочь Григория Ивановича Шихуцкого: 27.03.1839.
ШИХУЦКАЯ Анастасия Константиновна – дворянка, дочь Константина Васильевича(?) Шихуцкого: 10.05.1864.
ШИХУЦКАЯ Анна [Максимовна?] (1827–1900) – жена титулярного советника Григория Ивановича Шихуцкого: 10.05.1864.
ШИХУЦКАЯ Дарья Одинцовна – первая жена Степана Тимофеевича Шихуцкого: 25.10.1774.
ШИХУЦКАЯ Евдокия Григорьевна – вдова казака Якова Тимофеевича Шихуцкого: 14.03.1764; 5.06.1765; 10.04.1774 (л. 103–104); 10.04.1774 (л. 105–106).
ШИХУЦКАЯ Евдокия Федоровна (род. 1836) – дочь Федора Ивановича Шихуцкого: 25.04.1839; 9.02.1849.
ШИХУЦКАЯ (ур. Харченкович) Елена Никифоровна – дворянка, жена Григория Степановича Шихуцкого: 21.04.1820; 28.01.1821.
ШИХУЦКАЯ Елена Семеновна – см. Ерошиха Серапариха Елена Семеновна.
ШИХУЦКАЯ Елизавета Константиновна – дворянка, дочь Константина Васильевича(?) Шихуцкого: 10.05.1864.
ШИХУЦКАЯ Ирина Васильевна – дворянка, дочь Василия Самойловича(?) Шихуцкого: 4.08.1841; 4.06.1858.
ШИХУЦКАЯ (ур. Страховская) Ирина Михайловна – жена губернского секретаря Якова Васильевича(?) Шихуцкого: 3.09.1841; 4.06.1858.
ШИХУЦКАЯ (ур. Маркович) Мария Ивановна – умершая жена сотенного атамана Ивана Степановича Шихуцкого: 3.10.1821.
ШИХУЦКАЯ Мария Михайловна – дворянка, жена Петра Григорьевича Шихуцкого: 4.06.1858; 15.07.1858; 10.05.1864; 3.08.1873.
ШИХУЦКАЯ Мотрона Ивановна – дочь Ивана Степановича(?) Шихуцкого: 20.05.1822.
ШИХУЦКАЯ Мотрона Степановна – см. Дурская Мотрона Степановна.
ШИХУЦКАЯ Надежда Ивановна – жена Григория Ивановича Шихуцкого: 27.03.1839; вдова: 4.08.1841; 3.09.1841.
ШИХУЦКАЯ Наталья Григорьевна (род. 1824) – дочь Григория Ивановича Шихуцкого: 27.03.1839.
ШИХУЦКАЯ Параскевия – вдова: 12.06.1782.
ШИХУЦКАЯ Параскевия – казачка, жена Парфена Моисеевича(?) Шихуцкого: 2.04.1788; 10.03.1789 (л. 35–36); 15.03.1792; 4.01.1793; 22.09.1806.
ШИХУЦКАЯ Параскевия Александровна – жена губернского секретаря Федора Ивановича Шихуцкого: 1.08.1820; 28.01.1821; 18.10.1825 (27.07.1834 (л. 40); 27.02.1827; 7.04.1828 (27.07.1834 (л. 41); 16.02.1831; 3.09.1841).
ШИХУЦКАЯ Параскевия Григорьевна (род. 1835) – дочь Григория Ивановича Шихуцкого: 27.03.1839.
ШИХУЦКАЯ Параскевия Ивановна – жена Андрея Федоровича Шихуцкого: 7.02.1862 (10.02.1862); 27.03.1864; 3.08.1873.
ШИХУЦКАЯ Параскевия Моисеевна – см. Семененкова Параскевия Моисеевна.
ШИХУЦКАЯ София Федоровна (род. 1823) – дочь Федора Ивановича Шихуцкого:

25.04.1839; 9.02.1849.

ШИХУЦКАЯ (ур. Остроградская) Татьяна – вдова коллежского асессора: 1876.

ШИХУЦКАЯ (ур. Федосова) Татьяна Артемовна – вторая жена Степана Тимофеевича Шихуцкого: 12.11.1758; 25.10.1774; 24.08.1787; 10.03.1789 (л. 35–36); умершая: 31.05.1790.

ШИХУЦКИЕ Петренки – сыновья Петра Степановича Шихуцкого: 24.08.1787.

ШИХУЦКИЙ – губернский секретарь: 7.05.1823.

ШИХУЦКИЙ Алексей [Степанович] (род. 1817) – дворянин, сын Степана Самуиловича: 4.06.1858.

ШИХУЦКИЙ Андрей Иванович (род. 1772) – сын Ивана Степановича(?), дворянин, возный земский: 25.08.1802; писарь земский: 21.12.1804; губернский секретарь: 18.09.1811 (1.06.1810); 21.04.1820; 12.11.1820; 3.10.1821; 20.05.1822.

ШИХУЦКИЙ Андрей Федорович (род. 1825) – сын Федора Ивановича, надворный советник: 27.07.1834 (л. 40); 25.04.1839; 9.02.1849; 4.06.1858; 1858; коллежский секретарь: 27.03.1864; 10.05.1864; коллежский асессор: 3.08.1873; губернский секретарь: 11.1861; надворный советник: 1880–1881.

ШИХУЦКИЙ Василий – 13.06.1787.

ШИХУЦКИЙ Василий Васильевич (род. 1808) – сын Василия Самойловича, канцелярист: 1829; губернский секретарь: 4.08.1841; 3.09.1841; титулярный советник: 4.06.1858; 10.05.1864.

ШИХУЦКИЙ Василий Иванович – коллежский секретарь: 4.06.1858.

ШИХУЦКИЙ Василий Самойлович (род. 1785) – сын Самуила Ивановича: 28.10.1822.

ШИХУЦКИЙ Василий Степанович (1762–1813) – сын Степана Тимофеевича от второй жены: 25.10.1774; 15.02.1793 (30.05.1787; 26.06.1787); 24.08.1787; 2.04.1788; 10.03.1789 (л. 35–36); 31.05.1790; 4.01.1793; 4.02.1793; 3.06.1794; 28.11.1795; 31.05.1798; 3.06.1798; 22.09.1806.

ШИХУЦКИЙ Василий Якимович (род. 1757) – войсковой товарищ: 2.04.1788; 4.05.1791; 15.03.1792.

ШИХУЦКИЙ Георгий Андреевич (1804–1867) – губернский секретарь, служащий в Малороссийской черниговской строительной экспедиции: 31.12.1828.

ШИХУЦКИЙ Георгий Федорович (род. 1828) – сын Федора Ивановича, губернский секретарь: 27.07.1834 (л. 41); 25.04.1839; 9.02.1849; 11.1861; 7.02.1862 (10.02.1862).

ШИХУЦКИЙ Герасим Пантелеевич – обыватель петрушинский: 13.03.1744.

ШИХУЦКИЙ Григорий Иванович (род. 1796) – сын Ивана Степановича, коллежский регистратор: 21.04.1820; 12.11.1820; 28.01.1821; 1.10.1821; 3.10.1821; губернский секретарь: 20.05.1822; 27.02.1827; 1858; титулярный советник: 10.05.1864.

ШИХУЦКИЙ Григорий Степанович (1767 – до 1820) – сын Степана Тимофеевича от второй жены, дворянин: 25.10.1774; 15.02.1793 (30.05.1787; 26.06.1787); 24.08.1787; 2.04.1788; 10.03.1789 (л. 35–36); 31.05.1790; 4.01.1793; сержант: 4.02.1793; прапорщик: 3.06.1794; 31.05.1798; 3.06.1798; 6.09.1799; 17.12.1799; 22.09.1806; 1.06.1810; умерший: 21.04.1820.

ШИХУЦКИЙ Демьян Якович (род. 1758) – сын Якова Тимофеевича, казак петрушинский: 1.02.1780; 12.06.1782; 13.06.1787; 2.04.1788; 10.03.1789 (л. 35–36); 10.03.1789 (л. 38, 41); 4.05.1791; 15.03.1792; 4.01.1793; 22.09.1806; 31.05.1810.

ШИХУЦКИЙ Есип Федорович (род. 1777) – сын Федора Яковлевича: 31.05.1810.

ШИХУЦКИЙ Иван Васильевич (род. 1810) – сын Василия Самойловича, коллежский секретарь: 4.08.1841; 3.09.1841.

ШИХУЦКИЙ Иван Степанович (младший) – сын Степана Тимофеевича от второй жены, канцелярист Черниговского гродского суда, назначен атаманом сотенным ройским: 17.05.1774; атаман сотенный ройский: 25.10.1774; 25.10.1774; 12.02.1777; 20.11.1778;

7.02.1788 (17.05.1774); 7.02.1788 (20.11.1778); 25.07.1783; 20.01.1785; 10.07.1786 (л. 7–8); 1.06.1787 (л. 14–15); 24.08.1787; 20.12.1787 (л. 28–29); 2.04.1788; 10.03.1789 (л. 35–36); 10.03.1789 (л. 38, 41); 31.05.1790; 4.05.1791; из дворян 15.03.1792; 4.01.1793; 4.02.1793; 15.02.1793 (30.05.1787); 3.06.1794; 15.07.1794; 14.11.1795; 28.11.1795; 31.05.1798; 3.06.1798; 21.06.1799; 25.06.1799; 26.07.1799; 28.07.1799; 6.09.1799; 18.09.1799; 17.12.1799; 22.09.1806; 23.05.1810; 31.05.1810; 18.09.1811 (1.06.1810).

ШИХУЦКИЙ Иван Степанович (старший) – сын Степана Тимофеевича от первой жены, войсковой товарищ: 25.10.1774; полковой есаул: 3.01.1784; 13.06.1787; секунд-майор: 24.08.1787; 24.05.1788; 4.05.1791; 15.03.1792; 31.05.1798; 3.06.1798.

ШИХУЦКИЙ Иосиф Федорович – казак, сын Федора Яковлевича(?): 12.11.1820.

ШИХУЦКИЙ Карп Петрович (род. 1732) – сын Петра Степановича(?): 19.09.1770; 4.01.1793; 22.09.1806.

ШИХУЦКИЙ (Шипулинский?) Кирилл Яковлевич – губернский секретарь: 9.02.1849.

ШИХУЦКИЙ Константин Васильевич (род. 1798) – дворянин, сын Василия Степановича, канцелярист: 12.11.1820; коллежский секретарь: 27.02.1827.

ШИХУЦКИЙ Левон – 12.06.1782.

ШИХУЦКИЙ Леонтий Степанович (род. 1737) – сын Степана Тимофеевича от первой жены: 25.10.1774; 24.08.1787; 24.05.1788; 15.03.1792; 31.05.1798; 3.06.1798.

ШИХУЦКИЙ Михаил Симонович (род. 1756) – сын Симона Пархомовича, казак: 13.06.1787; 2.04.1788; 4.05.1791; 15.03.1792; 4.01.1793; 22.09.1806.

ШИХУЦКИЙ Моисей (Пархомович?) (род. 1717) – сын Пархома Семеновича(?): 24.08.1787; 22.09.1806.

ШИХУЦКИЙ Моисей Парфенович – казак: 15.05.1765; 25.10.1774.

ШИХУЦКИЙ Моисей Якович (род. 1761) – сын Якова Тимофеевича, казак петрушинский: 10.04.1774 (л. 103–104); 10.04.1774 (л. 105–106); 1.02.1780; 12.06.1782; 13.06.1787; 24.08.1787; 2.04.1788; 10.03.1789 (л. 35–36); 15.03.1792; 4.01.1793; умерший: 22.09.1806.

ШИХУЦКИЙ Николай Степанович – атаман: 05.1708; 2.02.1711; 09.1715; казак: 12.03.1719 (л. 25, 26); 3.05.1721; 19.07.1729; 15.04.1730; 22.12.1730; 23.03.1734; 4.09.1741; 24.06.1744; 25.10.1745; 19.09.1770.

ШИХУЦКИЙ Павел Васильевич (род. 1838) – губернский секретарь, сын Василия Самойловича, коллежский регистратор: 7.02.1862; 27.03.1864.

ШИХУЦКИЙ Пантелей Семенович – казак: 25.10.1745; 14.05.1747; 1745–1754.

ШИХУЦКИЙ Парфен Моисеевич (1759 – до 1808) – корнет: 4.05.1791; 15.03.1792.

ШИХУЦКИЙ Пархом Семенович – атаман петрушинский: 4.09.1741; 4.01.1742; 24.06.1744; 30.11.1744; 25.10.1745; 31.03.1745; 25.05.1746; казак: 14.05.1747; 1745–1754.

ШИХУЦКИЙ Петр (Андреевич?) – дворянин, умерший: 11.1861.

ШИХУЦКИЙ Петр Григорьевич (1837–1858) – дворянин, сын Григория Ивановича: 27.04.1839; умерший: 4.06.1858; 15.07.1858; 7.02.1862; 27.03.1864.

ШИХУЦКИЙ Петр Степанович – 09.1715; 25.10.1745.

ШИХУЦКИЙ Роман Петрович – сын Петра Степановича: 19.09.1770.

ШИХУЦКИЙ Самойло (Иванович) (род. 1757) – дворянин, сын Ивана Степановича, сотенный атаман: 23.05.1810; 31.05.1810.

ШИХУЦКИЙ Семен (Петрович?) (род. 1727) – сын Петра Степановича(?): 22.09.1806.

ШИХУЦКИЙ (Шихутченко) Семен Степанович – пан: 30.03.1669; товарищ полка черниговского: 6.05.1697; пан, атаман петрушинский: 05.1697; пан: 1699; 20.05.1699; 14.09.1703; атаман петрушинский: 26.05.1706; житель петрушинский: 18.09.1710; пан: 2.02.1711; 3.12.1711; 24.06.1712; 15.07.1712; 09.1715; 12.12.1715; казак: 30.04.1716; пан: 16.12.1716; 24.01.1717 (л. 12); казак: 24.01.1717 (л. 12 об.); 13.04.1717; атаман: 1.09.1717;

казак: 1.12.1717; 7.12.1717; 9.02.1718; 1.03.1718; 17.03.1718; 18.03.1718; 16.04.1718; атаман: 18.04.1718; казак: 16.05.1718; 16.08.1718; 26.02.1719; 12.03.1719 (л. 25, 26); 3.05.1721; 23.11.1722; 6.01.1724; 1.06.1724; ратный казак: 9.05.1727; пан, казак петрушинский: 7.01.1729; казак: 7.01.1729; 19.07.1729; 24.02.1730; 22.12.1730; 19.04.1732; 18.10.1733; хорунжий сотни ройской: 23.03.1734; 13.06.1734; казак и житель петрушинский: 6.02.1735; пан: 29.02.1736; 24.07.1736; 30.08.1738; 9.03.1740; 24.06.1744; тестамент: 25.10.1745; умерший: 25.05.1746; 14.05.1747.

ШИХУЦКИЙ Семен Петрович – сын Петра Степановича: 4.01.1793; 19.09.1770.

ШИХУЦКИЙ Сергей – дворянин: 4.06.1858.

ШИХУЦКИЙ Симон Парфенович – казак: 15.05.1765; 25.10.1774.

ШИХУЦКИЙ Симон Пархомович (род. 1720) – 24.08.1787.

ШИХУЦКИЙ Степан [Илларионович?] – 26.05.1706; тестамент: 09.1715.

ШИХУЦКИЙ Степан Самуилович (род. 1779) – сын Самуила Ивановича, коллежский регистратор: 23.05.1810; 31.05.1810.

ШИХУЦКИЙ Степан [Симонович?, род. 1767] – казак: 4.05.1791; 15.03.1792.

ШИХУЦКИЙ Степан Тимофеевич (ок. 1715 – 1789) – внук Семена Шихуцкого: 25.07.1737; 29.02.1736; 24.07.1736; 16.05.1738 (6.02.1735); 9.03.1740; казак и житель петрушинский: 25.06.1741; сотник наказной ройский: 8.07.1741; хорунжий сотни ройской: 4.09.1741; пан, казак петрушинский: 4.01.1742; 16.05.1742; 24.06.1744; 30.11.1744; 2.12.1744; 31.03.1745; хорунжий сотни ройской: 15.05.1745 (2.12.1744); 16.05.1745 (24.06.1744); казак петрушинский: 25.10.1745; сотник наказной ройский: 14.05.1745; казак и житель петрушинский: 25.05.1746; 1746 (31.03.1745); 16.05.1747 (9.03.1740); 16.05.1747 (25.05.1746); пан: 28.08.1747; зять Федосова Артема: 1.05.1748 (1.07.1739); хорунжий сотни ройской: 10.06.1748 (18.10.1737); 13.10.1748; казак петрушинский: 22.05.1749; хорунжий сотни ройской: 23.11.1749; 23.03.1750; 1745–1754; 1748–1762; 22.03.1751; 26.05.1752; 23.05.1754 (22.05.1749); 23.05.1754 (23.11.1749); 23.05.1754 (1745–1754); 18.06.1756; 30.06.1756; 20.02.1757; 7.05.1757; 9.03.1758; 12.05.1758; 14.05.1758 (20.02.1757); 15.05.1758 (12.05.1758); 12.11.1758; 07.1763; 14.03.1764; 15.05.1765; 5.06.1765; 14.06.1766; казак сотни ройской: 1.09.1766; аттестованный хорунжий сотни ройской: 05.1770; хорунжий сотни ройской: 19.09.1770; 9.10.1770; 24.01.1771; 25.07.1771; 27.02.1773; 10.04.1774 (л. 103–104); 10.04.1774 (л. 105–106); бывший хорунжий сотни ройской: 17.05.1774; хорунжий сотни ройской: 25.10.1774 (тестамент); 1.01.1775; 30.01.1780; 1.02.1780; 10.01.1781; 12.06.1782; 19.10.1782; пан: до 1789; 3.01.1784; абшитованный войсковой товарищ: 30.01.1784; войсковой товарищ: 30.05.1787; 13.06.1787; 26.06.1787; 24.08.1787; 2.03.1788; 24.05.1788; умерший войсковой товарищ: 10.03.1789 (л. 35–36); 10.03.1789 (л. 38, 41); 15.03.1792; 4.01.1793; 3.06.1794; 28.11.1795; 31.05.1798; 3.06.1798.

ШИХУЦКИЙ Степан Федорович – сын Федора Яковлевича (?), казак: 31.05.1810; 18.11.1820.

ШИХУЦКИЙ Степан Яковлевич – сын Якова Тимофеевича, житель петрушинский: 14.03.1764.

ШИХУЦКИЙ Тимофей Семенович – умерший: 25.10.1745.

ШИХУЦКИЙ Федор – 1.09.1766.

ШИХУЦКИЙ Федор – дворянин: 3.08.1873.

ШИХУЦКИЙ Федор – регистратор: 4.05.1791; 15.03.1792.

ШИХУЦКИЙ Федор Иванович (род. 1793) – сын Ивана Степановича, губернский секретарь: 21.04.1820; 1.08.1820; 12.11.1820; 28.01.1821; 1.10.1821; 3.10.1821; 20.05.1822; 28.10.1822; 16.02.1831; 27.07.1834 (л. 40–41); 25.04.1839 (6.03.1856); 4.08.1841; 9.02.1849 (27.05.1849); 4.06.1858; 16.06.1858 (27.04.1839); 1858; 15.07.1858; 11.1861; 29.05.1864; (27.03.1864).

ШИХУЦКИЙ Федор Моисеевич (род. 1761) – сын Моисея Пархомовича, коллежский регистратор: 23.05.1810; 31.05.1810.

ШИХУЦКИЙ Федор Петрович – сын Петра Степановича: 19.09.1770.

ШИХУЦКИЙ Федор Яковлевич (род. 1756) – сын Якова Тимофеевича, казак петрушинский: 10.04.1774 (л. 103–104); 10.04.1774 (л. 105–106); 1.02.1780; 12.06.1782; 13.06.1787; 2.04.1788; 10.03.1789 (л. 35–36); 10.03.1789 (л. 38, 41); 4.05.1791; 15.03.1792; 4.01.1793; 22.09.1806; переселяющийся в черноморские земли: 23.05.1810.

ШИХУЦКИЙ Флегонт Андреевич – 13.12.1901; 17.02.1910.

ШИХУЦКИЙ Яким Парфенович – атаман петрушинский: 25.07.1737; 1745–1754; 22.03.1751; 7.05.1757; 9.03.1758; атаман куреня петрушинского: 15.05.1765; 5.06.1765; казак сотни Ройской: 25.10.1774.

ШИХУЦКИЙ Яким Пархомович (род. 1713) – 24.08.1787.

ШИХУЦКИЙ Яков – атаман петрушинский: 1748–1762.

ШИХУЦКИЙ Яков – 13.06.1787; 22.09.1806.

ШИХУЦКИЙ Яков Васильевич – сын Василия Якимовича (?), губернский секретарь: 21.04.1820; 27.02.1827; 4.08.1841; 3.09.1841; 1858; умерший: 10.05.1864.

ШИХУЦКИЙ Яков Николаевич – сын Николая Степановича: 4.09.1741; пан, хорунжий полковой артиллерии: 25.10.1745; 15.06.1753; абшитованный есаул артиллерии полковой: 15.05.1765; 1.09.1766; 19.09.1770; 24.08.1787.

ШИХУЦКИЙ Яков Степанович (род. 1757) – сын Степана Шихуцкого от второй жены: 25.10.1774; 15.02.1793 (30.05.1787; 26.06.1787); 24.08.1787; 2.04.1788; 10.03.1789 (л. 35–36); 31.05.1790; 4.01.1793; 4.02.1793; 3.06.1794; 31.05.1798; 3.06.1798.

ШИХУЦКИЙ Яков Тимофеевич – казак и житель петрушинский: 29.02.1736; 24.07.1736; 9.03.1740; 25.10.1745; 25.05.1746; 16.05.1747 (9.03.1740; 25.05.1746); 26.05.1752; умерший: 14.03.1764; 5.06.1765; 10.04.1774 (л. 103–104); 10.04.1774 (л. 105–106); 1.02.1780; 2.04.1788; 4.01.1793.

ШИХУЦКИЙ Яков Якимович (род. 1752) – войсковой товарищ: 2.04.1788; 4.05.1791; 15.03.1792.

ШИХУЦКОГО Константина наследники – 3.08.1873.

ШКЛИРОВИЧ – 13.12.1901.

ШЛЯХ (Шляховый) Демян – казак куреня халявинского: 18.06.1756.

ШОТКА Семен – казак ройский: 30.06.1756.

ШТИХ Яцко – казак: 12.12.1715.

ШТЫШЕНКО (Штышенок) Евсей – 20.05.1697.

ШУБА Павел – земский подсудок: 3.06.1798.

ШУРУБЕНКИ – посполитые: 2.04.1788.

ЮДА (?) Евдокия – крепостная крестьянка Федора Ивановича Шихуцкого, с. Петрушин: 9.02.1849.

ЮДА Анастасия Михайловна – крепостная крестьянка Марковича, с. Сибереж: 3.10.1821.

ЮДА Андрей Михайлович – крепостной крестьянин Марковича, с. Сибереж: 3.10.1821.

ЮДА Вера Ивановна – крепостная крестьянка Марковича, с. Сибереж: 3.10.1821.

ЮДА Григорий Иванович – крепостной крестьянин Марковича, с. Сибереж: 3.10.1821.

ЮДА Домника Васильевна – крепостная крестьянка Марковича, с. Сибереж: 3.10.1821; крепостная Федора Ивановича Шихуцкого, с. Петрушин: 9.02.1849.

ЮДА Евдокия – крепостная крестьянка Марковича, с. Сибереж: 3.10.1821.

ЮДА Ефросиния – крепостная крестьянка Федора Ивановича Шихуцкого, с. Петрушин: 9.02.1849.

ЮДА Иван – крепостной крестьянин Марковича, с. Сибереж: 3.10.1821.
ЮДА Ирина – крепостная крестьянка Марковича, с. Сибереж: 3.10.1821.
ЮДА Михаил – крепостной крестьянин Марковича, с. Сибереж: 1.10.1821; 3.10.1821.
ЮДА Михаил Иванович – крепостной крестьянин Марковича, с. Сибереж: 3.10.1821.
ЮДА Наталья – жена Михаила Ивановича Юды, крепостная крестьянка Марковича, с. Сибереж: 3.10.1821.
ЮДА Наталья – вдова, крепостная крестьянка Марковича, с. Сибереж: 3.10.1821.
ЮДА Петр Михайлович – крепостной крестьянин Марковича, с. Сибереж: 3.10.1821.
ЮДА Роман – крепостной крестьянин Марковича, с. Сибереж: 1.10.1821; 3.10.1821.
ЮДА София Ивановна – крепостная крестьянка Марковича, с. Сибереж: 3.10.1821.
ЮДА Терентий – крепостной крестьянин Федора Ивановича Шихуцкого, с. Петрушин: 9.02.1849.
ЮДА Яков – крепостной крестьянин Марковича, с. Сибереж: 3.10.1821.
ЮЩЕНКО Иван – мещанин: 3.08.1873.
ЮЩЕНКО Лукьян – 1745–1754.

Яким – советник: 1829.
ЯКИМОВИЧ Федор – бурмистр: 18.09.1710.
Яков – секретарь Черниговской палаты гражданского суда: 27.05.1849 (9.02.1849).
Яков – сын Ганны Луччихи: 16.12.1716.
Яков Васильевич – дворянин: 31.05.1810.
ЯКУБОВСКИЙ Иван Павлович – коллежский секретарь: 9.02.1849.
ЯКУБЯНСКИЙ Федор – войсковой товарищ: 17.05.1774.
ЯНОВСКИЙ Петр – земский писарь: 18.09.1811 (1.06.1810).
ЯНЧЕВСКИЙ Иоанн Васильевич – священник петрушинский: 25.10.1745; 25.07.1771; 27.02.1773; 10.04.1774 (л. 103–104); 10.04.1774 (л. 105–106); 12.02.1777.
ЯРМОЛЕНКО Корний – 15.07.1712.
ЯРОШЕНКО Федор – казак: 15.06.1753.
ЯРОШЕНКОВА Грициха – 14.03.1764.
ЯСМЕНЕЦКИЙ Петр – заседатель Черниговского уездного суда: 7.02.1788 (17.05.1774); 7.02.1788 (20.11.1778).
ЯТЧЕНКО Федор – крестьянин: 16.02.1831.
ЯХИМОВИЧ Емельян Иванович – писарь меский черниговский: 6.05.1697.
ЯЧНЕНКО Яков – компанеец: 8.06.1736.
ЯЩЕНКО Нестор – казак: 9.05.1727.

* Чорторийка – сучасне с. Малинівка Чернігівського району.

** Церковище – сучасне с. Новоукраїнське Ріпкинського району.

А. КОЗЛОВ

Былая слава (Родословная Харитоненко)

Последнее десятилетие XX века возвратило в историю нашего края незаслуженно забытые имена представителей рода Харитоненко. Сейчас на Сумщине трудно найти краеведа, не подготовившего хотя бы одной публикации об этом роде. Однако они довольно похожи. На наш взгляд, это объясняется одной причиной – использованием узкого круга источников. В основном это газеты “Южный край”, “Харьковские ведомости”, “Сумской вестник”, частично фонды государственного архива Сумской области.

В “харитоненковских”, назовем их так, фондах госархива Сумской области хранятся в основном товарные книги, книги личных счетов и другие хозяйственные документы. На первый взгляд – сухие записи: “такого-то числа тому-то столько”. Но это только на первый взгляд. Изучив эти книги, мы узнаем довольно интересные сведения. Возьмём, к примеру, первую половину 1870-х годов. Из записей этого периода узнаем, что Иван Герасимович покупает сигары и уже пользуется очками, а сын Павел покупает папиросы. Вино и некоторые продукты питания Харитоненко поставляли из Петербурга братья Елисеевы, а вот наливку семья покупала в Сумах. Три–четыре раза в месяц на домашние расходы Наталия Максимовна получала по 100 рублей, изредка 200 рублей. Здесь же записи о стоимости ложи в театре, газет, получаемых семьей, фамилии портных и сапожников, выполняющих заказы Харитоненко, сведения о приезде французов в Сумы, а через пару недель – о получении заграничного паспорта Павлом Ивановичем (кстати, в дальнейшем отец и сын получали его довольно часто). К сожалению, не указаны фамилии иностранцев, а ведь возможно, среди них были и те, кто впоследствии работал над памятником своим сумским знакомым¹.

Большой интерес вызывает следующая запись: “10 мая 1875 г. за счет И.Г. Харитоненко переведено в Венецию Бакунину 5. 000 ф.”² (Видимо, сумма приведена в иностранной валюте – А.К.). Кто этот таинственный Бакунин? Ведь инициалов нет. Торговый представитель? Знакомый? Однофамилец того Бакунина? Или, может, тот самый Бакунин, о котором Советская историческая энциклопедия писала: “Бакунин, Михаил Александрович (1814–1876) – русский революционер; один из идеологов анархизма и народничества... После подавления польского восстания в 1864 г. переехал в Италию, где пробыл до 1867 г., затем жил в Швейцарии. В 1874 г. принимал участие в выступлении анархистов в Болонье (Италия)... Умер в Берне.”³ Как видим, история хранит ещё немало загадок.

Практически ничего неизвестно о предках Ивана Герасимовича. Что делали и где жили его братья и сестры? Кому принадлежала и чем занималась существовавшая в Глухове в 60-х – 70-х годах XIX века фирма “Харитоненко и Редькин”⁴?

Не так давно кипели бурные страсти вокруг вопроса: Слобожанщина – это Украина или Россия? Люди, живущие в этом крае, – украинцы или русские? Каждый отвечал на этот вопрос по-своему. Мы думаем, землякам Ивана Герасимовича будет небезынтересно узнать и его мнение по этому вопросу. Так, в декабре 1882 года в честь прибытия в Сумы недавно назначенного архиепископа Харьковского и Ахтырского Амвросия И.Г. Харитоненко устроил обед и, обращаясь к гостю, сказал: “... Ваше Преосвященство, Вы пришли из Великороссии, а мы – малороссы, у нас сложился какой-то особый характер вследствие особых условий жизни Малороссии, а потому будьте к нам снисходительны и терпеливы, если мы по своей натуре что-нибудь лишнее или некстати скажем...”.

И.Г. Харитоненко болезненно переживал любые неприятности, выпадавшие на долю его любимого града Сум. Такой неприятностью в середине 1880-х годов была попытка высшей власти закрыть работавший в Сумах окружной суд. Это грозило городу лишением значительной части его доходов. И. Харитоненко, стоявший у истоков открытия этого учреждения, не остался в стороне и сейчас. Об этом свидетельствует обнаруженный нами в Петербурге подлинник ранее неизвестного письма И.Г. Харитоненко от 12 октября 1886 года к одному из высших иерархов православной церкви с просьбой защитить Сумской окружной суд, дающего яркое представление о переживаниях Ивана Герасимовича о судьбе этого учреждения. В частности, он пишет: “При открытии судебных учреждений правительство признало возможным открыть в Сумах – суд IV разряда, в то время я был ещё молод, был преисполнен общественной энергии; бывши городским головой – устройством для суда удобного помещения хотел упрочить пребывание его в Сумах; купил дом, великолепно его отделал, что стоило тогда около ста тысяч рублей. Признаюсь Вам: сам тогда сравнительно человек небогатый, и в бедном городке нужно было много трудов добыть этот капитал, составилась он разными средствами. Но большею частью добровольной подпиской, в существе чуть не грабежом – цель была достигнута; с открытием окружного суда город начал оживляться, отстраиваться. Вы сами многое видели, многое знаете, – можете смело сказать: что царская милость, пала не на бесплодную почву... город готов принести всякие жертвы – чтобы суд остался в Сумах.

Ни одной минуты не скрою пред Вами, что это лично для меня, будет кровной обидой; Вы знаете мою любовь к тому городу, где меня Бог благословил; Вы знаете, что слово любовь у меня не есть пустая фраза...”⁵

Иван Герасимович обычно называл вещи своими именами и, употребляя слово “грабёж”, имел в виду то, что во времена советской действительности получило скромное название “добровольно-принудительное” участие.

В истории рода Харитоненко еще много “белых пятен”. В основу этой статьи легли малоизвестные материалы из Российского государственного исторического архива (г. Санкт-Петербург), частично проливающие свет на родословную и связи семьи Харитоненко. Но по-прежнему остается загадкой происхождение Герасима Емельяновича Харитоненко. В метрических книгах Архангело-Михайловской церкви слободы Нижней Сыроватки за 1780–1788 годы нет никаких сведений о семье Харитоненко⁶. Книги за 1789–1810 годы в архиве Сумской области отсутствуют. Первое упоминание о нём находим в церковных документах в 1812 году в связи с рождением у Герасима Харитоненко дочери. В хранящихся в архиве Харьковской области ревизских сказках жителей сл. Нижняя Сыроватка за 1811 год сведения о семействе Герасима Емельяновича отсутствуют. Там он впервые упоминается в возрасте 35 лет в марте 1816 года, причём здесь же стоит приписка “пропущен по последней ревизии”⁷ (т.е. по ревизии 1811 г. – А.К.). Мы можем только догадываться, действительно ли он был пропущен по ревизии или появился в слободе уже после ревизии и за определённую сумму получил разрешение на жительство в этом населённом пункте.

Это лишь немногие загадки и тайны рода Харитоненко, ждущие своих исследователей.

Думается, читателям будет интересно узнать малоизвестные факты биографии членов семьи Харитоненко. Для удобства восприятия информации подаём её в краткой форме, используя очень популярную до 1917 года поколенную роспись с нумерацией и разделением на поколения. Цифра справа – порядковый номер отца. Даты указаны по старому стилю.

I.

1. **Емельян Харитоненко**, жил в XVIII веке.

II.

2. **Герасим Емельянович**, родился около 1781 г. “Войсковой обыватель” слободы Низшей Сыроватки Сумского уезда Харьковской губернии (1811–1835); волостной голова в сл. Н. Сыроватка Сумского уезда (1839); Сумской 3-й гильдии купец (1849). Умер между октябрём 1849 г. – ноябрём 1855 г. Похоронен на Петропавловском кладбище города Сумы. Могила не сохранилась.

Портрет Г. Харитоненко работы Н. Неврёва (1892 г.) хранится в Музее изобразительных искусств Татарстана (г. Казань) (до 1932 г. хранился в Государственной Третьяковской галерее)⁸. _____ 1

Ж. – Варвара Ивановна ..., родилась около 1783 г.

III.

3. **Иван Герасимович** – старший. Родился 1 марта 1813 г. Крещён 2 марта 1813 г. в Архангело-Михайловской церкви сл. Н. Сыроватка Сумского уезда. Восприемники: помещик сл. Н. Сыроватка Николай Моисеевич Иванов и жена протоиерея Пелагия Степановна Томашевская. Умер 4 мая 1817 г.⁹ _____ 2

4. **Тимофей Герасимович**, умер ребенком в 1820 г.¹⁰ _____ 2

5. **Матвей Герасимович**, родился 9 августа 1814 г. Крещён 11 августа 1814 г. в Архангело-Михайловской церкви сл. Н. Сыроватка Сумского уезда. Восприемники: обыватель сл. Н. Сыроватка Иван Федорович Клименко и жена протоиерея Пелагия Степановна Томашевская. Сумской 3-й гильдии купец.¹¹ Похоронен на Петропавловском кладбище города Сумы. Могила не сохранилась. _____ 2

Ж. – ...

6. **Павел Герасимович**, умер ребенком в 1820 г.¹² _____ 2

7. **Демьян Герасимович**, родился 1 ноября 1818 г. Крещён 2 ноября 1818 г. в Архангело-Михайловской церкви с. Н. Сыроватка. Восприемники: казённый обыватель Иван Федорович Клименко и жена протоиерея Пелагия Степановна Томашевская¹³. В конце 60-х – начале 70-х гг. жил в г. Глухов Черниговской губернии, будучи, по всей видимости, торговым представителем И.Г. Харитоненко в этом регионе _____ 2

Ж. – ...

8. **Лев Герасимович**, родился 18 февраля 1820 г. Крещён 19 февраля 1820 г. в Архангело-Михайловской церкви сл. Н. Сыроватка. Восприемники: обыватель Иван Федорович Клименко и жена протоиерея Пелагия Степановна Томашевская¹⁴ _____ 2

Ж. – ...

9. **Иван Герасимович** – младший. Родился 25 сентября 1822 г. Крещён 26 сентября 1822 г. в Архангело-Михайловской церкви сл. Н. Сыроватка. Восприемники: обыватель Иван Федорович Клименко и жена протоиерея Пелагия Степановна Томашевская¹⁵. Сумской 3-й гильдии купеческий сын (1849); сумской 2-й гильдии купец (1862–1863); сумской 1-й гильдии купец (со второй половины 1863); 17 мая 1872 г. определением правительствующего Сената с женой и сыном возведён в потомственные почётные граждане (Указ по департаменту герольдии от 31 августа 1872 г. № 6895); 9 апреля 1876 г. Всемилостивейше пожалован званием коммерции советника; статский советник (1885); действительный статский советник (1886–1891). Городской голова г. Сумы (1872); губернский гласный (1865–1886). В 1880 г. построил каменную Тихоновскую церковь в сл. Нижняя Сыроватка Сумского уезда. В 1885 г. выстроил двухэтажный каменный дом в Харькове стоимостью 50 000 руб.

и пожертвовал его на нужды Харьковского университета. Взамен пожертвования 12 августа 1885 г. правительством учреждены при университете 18 стипендий им. И.Г. Харитоненко, одна им. императора Александра II и одна им. императора Александра III по 300 руб. каждая¹⁶. В 1882 г. устроил Александро-Невскую домовую церковь при Сумском реальном училище, почётным попечителем которого был долгие годы¹⁷. Основал торговый дом “И.Г. Харитоненко с Сыном”, занимавшийся торговлей сахаром. В 1874 г. его торговый оборот превысил 20 млн. руб. серебром в год. Семь “песочных” и один рафинадный заводы торгового дома получили следующие отличия: серебряную медаль на Всероссийской выставке 1870 г. в Санкт-Петербурге, медаль преуспевания на Международной выставке в Вене в 1873 г., медаль 1-го класса на Всемирной выставке в Филадельфии в 1876 г., золотую медаль на Всемирной выставке в Париже в 1878 г., изображение государственного орла на Всероссийской художественно-промышленной выставке в Москве в 1882 г., почётный диплом на Всемирной выставке в Ницце в 1884 г., золотую медаль на Всемирной выставке в Антверпене в 1885 г., высшую награду на Всемирной выставке в Париже в 1889 г., повторение изображения государственного герба на Всероссийской выставке в Нижнем Новгороде в 1896 г.¹⁸ 12 июня 1865 г. награждён золотой медалью на анненской ленте для ношения на шее за значительные пожертвования на устройство в г. Сумы общественной пожарной команды. 31 декабря 1871 г. получил орден св. Анны 3-й степени за отличное усердие на службе и значительные пожертвования при устройстве Сумской городской больницы. 26 июня 1874 г. – орден св. Станислава 2-й степени за особые труды по званию почётного попечителя Сумского реального училища. 15 ноября 1886 г. всемилостивейше объявлена высочайшая благодарность за пожертвование 30 тыс. руб. на устройство храма при Сумском реальном училище. 28 апреля 1890 г. награждён орденом св. Станислава 1-й степени за заслуги по духовному ведомству¹⁹. 10 ноября 1891 г. оставил нижеследующее духовное завещание:

“Во имя Отца и Сына, и Святого Духа, я, действительный статский советник сумской первой гильдии купец, Иван Герасимович Харитоненко, находясь в здоровом уме и твердой памяти и желая на случай моей смерти распорядиться моим благоприобретённым имуществом движимым и недвижимым и денежным капиталом и тем самым определить право каждого из наследников моих и близких мне людей, дабы после моей смерти сохранить в семействе моём и [между] моими родными добрые отношения, мир и согласие, настоящим моим духовным завещанием объявляю последнюю волю мою, которая состоит в следующем:

1. Благоприобретённое имение моё, состоящее в Харьковской губернии Сумского и Лебединского уездов, при деревнях Николаевке, и Аннинской, селах Ульяновке и Вирах, при хуторе Чёрном, Сумилине и др., доставшиеся мне от разных лиц по тридцати купчим крепостям, совершённым в Харьковской палате гражданского суда 1866 г. под № 126, по купчим, утверждённым старшим нотариусом Сумского окружного суда 1868 г. под № 42, 1875 г. под № 40, 43, 51, 37, 1876 г. под № 1 и 63, 1877 г. под № 56, 1878 г. под № 17, 1879 г. под № 5, 7, 8 и 12, 1881 г. под № 66, 101, и 105, 1882 г. под № 35, 74, 79, 102, 1883 г. под № 78 и 107, 1884 г. под № 5 и 81, 1885 г. под № 7 и 95, 1887 г. под № 59, 1889 г. под № 34 и 35 и по данной, совершённой в конторе сумского нотариуса Винницкого 1886 г. под № 37 с свёклосохарным при деревне Николаевке заводом, со всеми заведениями и со всей движимостью, всё без остатка, что по день моей смерти оказаться может, завещаю в полную собственность любезной моей жене Наталии Максимовне Харитоненко и сверх этого завещаю ей наличными деньгами или государственными бумагами один миллион руб.

2. Благоприобретённое имение моё, состоящее Харьковской губернии Сумского уезда, Кияницу, доставшееся мне от разных лиц по 8-ми купчим крепостям, совершённым

в Полтавской палате гражданского суда 1865 г. под № 361, в Харьковской палате уголовного и гражданского суда 1868 г. под № 220 и по утверждённому старшим нотариусом Сумского окружного суда 1873 г. под № 25, 1880 г. под № 30, 1882 г. под № 9 и 1883 г. под № 16 со всеми пахотными и сенокосными землями, со свёклосохарным заводом, со всеми заведениями, движимостью, что будет значиться в том имении по день окончания годовых отчётов, завещаю в полную собственность племяннице моей, жене сумского второй гильдии купца Марии Матвеевны Лещинской, за исключением лишь лесов, которые поступают в собственность Лещинской только тогда, когда последует соглашение, в чём я вполне уверен, с моим сыном, Павлом Ивановичем, с выплатой ему Лещинской по оценке за леса с землёю по их измерению и стоимости. Если же согласие между ними не последует, то леса с землёю в общей массе наследства поступают в собственность моему любезному сыну Павлу Ивановичу Харитоненко, т.к. я своих лесов не рубил, не продавал и не дарил.

3. Сумскому второй гильдии купцу Ивану Александровичу Асмолову завещаю пятьдесят тысяч рублей.

4. Прошу моего сына взамен разных пенсий моим родным выдать по его усмотрению капитал в пятьдесят или семьдесят тысяч рублей, разделивши его по собственному усмотрению.

5. Наградить всю мою домашнюю прислугу по усмотрению моего сына в размере на всех тринадцать тысяч рублей, из которых десять тысяч рублей выдать швейцарскому подданному Анри Блакману.

6. Наградить служащих в главной конторе представляю усмотрению моего сына.

7. Священникам: отцу Василию Никольскому, отцу Феокисту Лещенкову, отцу Димитрию Никулищеву и отцу Иоанну Максимовичу всем по одной тысяче рублей.

8. Задонскому и Керенскому монастырям и всем церквям в г. Сумах, не исключая и кладбищенской, по одной тысяче рублей.

9. Для расширения и улучшения богадельни при кладбищенской церкви назначаю десять тысяч рублей в распоряжение городской думы.

10. Прошу моего сына устроить в селе Нижняя Сыроватка Сумского уезда богадельню, обеспечив её капиталом по усмотрению в десять или двадцать тысяч рублей в Сумское земское собрание.

11. Все означенные выдачи [совершить] в течение трёх или четырёх лет со дня утверждения духовного завещания.

12. Моим добрым знакомым Козьме Григорьевичу Куровскому, Николаю Ивановичу Скубенко, Карлу Матвеевичу Кржбыльскому, Павлу Павловичу Фрею, Ивану Ильичу Коптеву прошу сына моего сделать всем им на память обо мне подарки, на что определяю капитал в десять тысяч рублей, предоставляю усмотрению сына выбор и назначение вещей каждому.

13. Прошу моего сына сохранить дружбу и оказать всякое содействие семейству графа Константина Петровича Клеймихеля и не оставлять своим вниманием и попечением крестника моего Владимира Константиновича графа Клеймихеля.

14. По мере сил и возможности, если мне лично не удастся устроить, возлагаю на моего сына:

Первую обязанность, просить Николая Алексеевича Суханова, дозволить реставрировать икону Знамения Божьей Матери, надеюсь, что это будет исполнено в том великолепии, в каком Милосердная Царица Небесная во всём мне помогала.

Вторая обязанность устроить в г. Сумах детскую больницу на двадцать кроватей со всеми удобствами и обеспечить капиталом в тридцать тысяч рублей, внося таковой в сумскую городскую думу.

Третья обязанность. При жизни покойного императора во мне возникла мысль устроить в г. Сумах кадетский корпус, и в Бозе почивший император одобрил эту мысль, но граф Лорис-Меликов отклонил её, не желая вовлекать меня в большие расходы. Мысль эта, происходящая из любви к моей Родине, никогда не оставляла меня, и в настоящее время желаю на моей даче Левицкая Стенка осуществить это предприятие, о чём следует ходатайствовать, предложив дачу и на постройки капитал в пятьсот тысяч рублей. Я вполне уверен, что ныне благополучно царствующий государь император удовлетворит твоё ходатайство.

15. Затем все остальные приобретённые имения, капиталы, товары, заводы, дома и всё вообще состояние моё движимое и недвижимое, в чём бы оно не заключалось и где бы оно не находилось в день моей смерти, завещаю в полную собственность моему любезному сыну Павлу Ивановичу Харитоненко, ему же предоставляю определить по совести и цену завещанному мною имуществу при утверждении сего завещания.

Наконец, завещаю всю мою любовь жене моей Наталье Максимовне, сыну Павлу Ивановичу, невестке Вере Андреевне и моим дорогим внукам и внучкам. Прошу их любить друг друга и любить город Сумы так, как я его любил. Призываю затем на оставшуюся после меня семью благословение Всевышнего. Молю Его да сохранит Он и в добром мире и согласии на веки. Аминь.

Духовное это завещание со слов завещателя действительного статского советника Ивана Герасимовича Харитоненко писал статский советник Дмитрий Федорович Ходонович, ноября, десятого дня 1891 г.

Действительный статский советник Иван Герасимович Харитоненко.

У сего духовного завещания и в том, что действительный статский советник Иван Герасимович Харитоненко находился в здравом уме и твёрдой памяти и собственноручно подписал это завещание, свидетелем был протоиерей Василий Васильевич Никольский.

У сего духовного завещания и в том, что завещатель действительный статский советник Иван Герасимович Харитоненко находился в здравом уме и твёрдой памяти, собственноручно подписал это завещание, свидетелем был духовник его протоиерей Иван Максимович.

У сего духовного завещания и в том, что завещатель действительный статский советник Иван Герасимович Харитоненко находился в здравом уме и твердой памяти и собственноручно подписал это завещание, свидетель был почетный гражданин Иван Никанорович Кириллов.²⁰

Умер 30 ноября 1891 г. в г. Сумы. Похоронен на Петро-Павловском кладбище г. Сумы²¹. _____ 2

Ж. – 1) дочь купца **Ф.И. Скубенко**, умерла до апреля 1852 г.

2) (с 13 апреля 1852 г.) **Наталья Максимовна Лещинская**, дочь сумского купца. Родилась 25 августа 1829 г. Крещена 26 августа 1829 г. в Покровской церкви г. Сумы. Восприемники: сумской купец Андрей Федорович Имунин и дочь купца девица Пелагия Максимовна Лещинская²². 31 августа 1872 г. вместе с мужем и сыном возведена в потомственные почётные граждане²³. В 1887 г. пожертвовала усадьбу и 312 500 руб. на устройство детского приюта в Сумах. Открыт 1 августа 1888 г.²⁴ По день смерти была попечительницей приюта. Умерла 21 мая 1904 г.

Портреты И.Г. Харитоненко и Н.М. Харитоненко работы Н. Неврёва (1892 г.) хранятся в Третьяковской галлерее²⁵.

– **Мария Герасимовна**, родилась около 1810 г. в сл. Нижней Сыроватке. Умерла 27 октября 1875 года в городе Сумы _____ 2

М. – (с 17 мая 1829 г.) обыватель сл. Нижней Сыроватки **Дмитрий Петрович**

Плачковский. Родился около 1806 г.²⁶

– **Домна Герасимовна**, родилась 8 января 1812 г. Крещена 9 января 1812 г. в Архангело-Михайловской церкви сл. Нижней Сыроватки. Восприемники: обыватель Иван Федорович Клименко и жена протоиерея Пелагия Степановна Томашевская²⁷. _____ **2**

М. – Дмитрий Афанасьевич Коротенко, обыватель сл. Нижней Сыроватки²⁸.

– **Анна Герасимовна**, родилась 3 февраля 1824 г. Крещена 4 февраля 1824 г. в Покровской церкви сл. Нижняя Сыроватка. Восприемники: обыватель Иван Федорович Клименко и жена протоиерея Пелагия Степановна Томашевская²⁹. Умерла 17 мая 1824 г. **2**

IV

– **Мария Матвеевна**, родилась около 1856 г. _____ **5**

М. – Николай Иосифович Лещинский, родился около 1846 г. Сумской купец 1-й гильдии (1895 г.). 12 июня 1895 г. пожалован за заслуги по духовному ведомству орденом Св. Станислава 3-й степени. Указом Правительствующего Сената № 2686 от 31 октября 1896 г. вместе с женою и детьми возведён в потомственные почётные граждане³⁰. Умер 8 июня 1914 г. в городе Сумы.

10. **Павел Иванович**, родился 5 января 1853 г. Крещён в Воскресенской церкви г. Сумы. Восприемники: сумской купец Василий Аввакумович Ткаченко и сумская мещанка Степанида Ивановна Лещинская³¹. Получил домашнее воспитание. Попечителем Харьковского учебного округа утверждён в должности почётного блюстителя Сумского городского приходского училища – 16 марта 1872 г.; харьковским епархиальным начальством утверждён в должности церковного старосты при Святодуховской церкви Александровской сумской гимназии – 25 января 1875 г. всемилостивейше пожалован, за примерное усердие в исполнении обязанностей почётного блюстителя и пожертвования, серебряною медалью с надписью “За усердие” для ношения на шее на станиславской ленте – 23 апреля 1876 г. и золотую медалью с надписью “За усердие” для ношения на шее на станиславской ленте – 28 декабря 1879 г.; по представлению Покровской общины сестёр милосердия награждён орденом св. Станислава 3-й степени – 15 мая 1883 г.; награждён орденом св. Анны 3-й степени – 21 мая 1886 г.; назначен директором Сумского детского приюта Н.М. Харитоненко, состоящего в ведомстве учреждений императрицы Марии и утверждён в этом звании – 9 июня 1888 г.; награждён орденом св. Станислава 2-й степени – 21 мая 1889 г.; избран членом попечительского совета Сумской женской гимназии, вместо умершего отца его, действительного статского советника И.Г. Харитоненко, и утверждён в этой должности – 18 января 1892 г.; харьковским епархиальным начальством утверждён в должности церковного старосты Александро-Невской церкви Сумского реального училища – 6 февраля 1892 г.; утверждён почётным членом Харьковского попечительства детских приютов – 13 февраля 1892 г.; единогласно избран почётным попечителем Сумского реального училища, вместо умершего отца, действительного статского советника И.Г. Харитоненко и утверждён в этой должности – 4 апреля 1892 г.; утверждён почётным попечителем богадельных заведений в Петергофе – 25 июня 1892 г.; утверждён (почётным попечителем) в звании директора Сумского уездного о тюрьмах отделения 16 июля 1892 г. и почётным смотрителем Владикавказского графа Лорис-Меликова ремесленного училища – 20 июля 1892 г.; награждён орденом св. Анны 2-й степени – 30 августа 1892 г.; согласно ходатайства Грайворонского городского общества утверждён в звании почётного гражданина г. Грайворона Курской губернии – 9 апреля 1893 г.; согласно постановления Комитета о службе лиц гражданского ведомства и о наградах всемилостивейше пожалован, за заслуги по высочайше утверждённому комитету для постройки храма и часовни на месте события 17 октября 1888 г. орденом св. Владимира 4-й степени – 3 октября 1895 г.; пожалован в коммерции советники – 13 апреля 1897 г.; за

заслуги по Харьковскому благотворительному обществу пожалован орденом св. Владимира 3-й степени – 14 ноября 1898 г.; высочайшим приказом по гражданскому ведомству от 29 января 1899 г. за № 6, назначен почётным членом императорского женского патриотического общества с 26 июня 1898 г.; имеет серебряные медали в память царствования императора Александра III и в память священного коронования Николая II; высочайшим приказом возведён в потомственное российское дворянство с распространением прав и на детей – 18 апреля 1899 г. Герб П.И. Харитоненко: в лазуревом щите серебряный столб, обременённый чёрным Меркуриевым жезлом и сопровождаемый на каждом боку пятью перевязанными червлёною лентою золотыми колосьями. Щит увенчан дворянским коронованным шлемом. Нашлемник: два чёрных орлиных крыла. Намет: лазуревый с серебром. Девиз: “Трудом возвышаюсь”, – серебряными буквами на лазуревой ленте. Гласный Сумской городской думы с 1881 г. Почётный гражданин г. Сумы – 8 июля 1899 г.³²

18 февраля 1892 г. утвёржден в правах наследства в 6/7 частях имений отца. 1 июля 1892 г. заключил договор с Н.М. Харитоненко о разделе имений, оставшихся после смерти И.Г. Харитоненко. Общая стоимость делимого имения – пять миллионов шестьсот семьдесят шесть тысяч восемьсот шестьдесят руб. серебром. Продолжил торговую деятельность дома “И.Г. Харитоненко с Сыном”. На 1 сентября 1909 г. личный капитал П.И. Харитоненко в делах торгового дома составил 15544710 руб. 09 коп. Родового имения у П.И. Харитоненко не было. Благоприобретённое: в Сумском и Лебединском уездах Харьковской губернии 8476 дес. земли и один свёклосохарный завод, в Ахтырском, Богодуховском и Валковском уездах 24926 дес. земли и один свёклосохарный завод; в Борзенском, Конотопском и Нежинском уездах Черниговской губернии 4687 дес. земли и один свёклосохарный завод; в Прилукском уезде Полтавской губернии 621 десятина земли и в г. Сумах Харьковской губернии два каменных и два смешанной постройки [дома] и один сахарорафинадный завод с усадьбами и в городе Москве один каменный дом с усадьбами (1890-е гг.)³³. В 1897 г. купил у В.В. Тарновского известную усадьбу в с. Качановка Черниговской губернии. В 1885–1897 гг. кандидат, а потом директор Московского отделения императорского Российского музыкального общества. Вместе с отцом построил роскошный особняк на Софиевской набережной в Москве³⁴. По завещанию отца пожертвовал землю и 500000 руб. на устройство кадетского корпуса в г. Сумы (1899–1900)³⁵. На свои средства построил Храм Спасителя в с. Натальевка Богодуховского уезда Харьковской губернии (1913)³⁶ и Троицкую церковь в г. Сумы (1901–1914)³⁷. Умер в звании тайного советника в с. Натальевка Богодуховского уезда Харьковской губернии 13 июня 1914 г. Похоронен на Петропавловском кладбище г. Сумы³⁸.

9

Парный портрет Павла Ивановича Харитоненко и Ивана Павловича Харитоненко работы П. Малявина (1911) хранится в Харьковском художественном музее.

Ж. – Вера Андреевна Бакеева, родилась 29 октября 1859 г. Крещена 5 ноября 1859 г. в Архангельской церкви с. Михальполя Тимского уезда Курской губ. Восприемники: Казанского драгунского его императорского высочества эрц-герцога австрийского Леопольда полка поручик Алексей Густавович Петтеш и помещица жена полковника Наталья Ивановна Петтеш³⁹. 26 октября 1900 г. определением правительствующего Сената вместе с детьми Еленой, Натальей, Иваном признана в потомственном дворянстве с правом на внесение в I часть родословной книги⁴⁰. Почётная попечительница детского приюта в г. Сумы с 5 августа 1904 г. После 1917 г. эмигрировала. Умерла около 1923 г. в Мюнхене.

Портреты В.А. Харитоненко работы Ф. Фламенга (1893 г.) хранятся в Эрмитаже, работы И. Репина в 1964 г. переданы в Пархомовский историко-художественный музей на Харьковщине⁴¹.

11. **Глеб Павлович**, родился 9 января 1889 г. Умер между декабрем 1893 г. и июнем 1899 г. _____ 10

12. **Иван Павлович**, родился 12 ноября 1893 г. Крещён 21 ноября 1893 г. в московской Софиевской на набережной церкви. Восприемники: действительный статский советник Василий Ильич Сафонов и вдова статского советника Наталья Максимовна Харитоненко⁴². Студент Московского университета (1914). На 1 сентября 1909 г. его личный капитал в делах торгового дома “И.Г. Харитоненко с Сыном” составлял 1066284 руб. 47 коп. Согласно 13 пункту отцовского завещания, получил все наследственные дела за некоторыми исключениями, указанными в завещании, и с обязательством уплатить все долги. Эмигрировал. Покончил с собой около 1926–1927 гг. _____ 10

– **Елена Павловна**, родилась 3 марта 1879 г. Крещена 15 марта 1879 г. в Воскресенской церкви г. Сумы. Восприемники: коммерции советник Иван Герасимович Харитоненко и жена поручика Елена Густавовна Бакеева⁴³. Окончила московский Екатерининский институт. Её личный капитал в делах торгового дома на 1 сентября 1909 г. составлял 754116 руб. 36 коп. По завещанию отца должна была получить имение Парафиевка и Еленовский завод вместе с долгом в 500 тыс. руб. 1064743 руб. 54 коп. долга должен был погасить и П.И. Харитоненко. Эмигрировала. _____ 10

Два её портрета работы К. Сомова (1914 г.) хранятся в Третьяковской галерее и Русском музее.

М. – 1) (с 29 января 1897 г.) князь **Михаил Александрович Урусов**, родился 28 мая 1872 г. в Брюсселе. Выпускник Пажеского корпуса. Корнет Кавалергардского полка – 7 августа 1893 г.; причислен к посольству в Риме без содержания – 22 января 1897 г.; сверхштатный обер-офицер при военном министре – 25 июня 1899 г.; адъютант с 1901 г.; 1904–1905 гг. – при главнокомандующем Маньчжурской армией. 13 августа 1914 г. переведен полковником в 9-й Бугский уланский полк. Владелец с. Савино Веневского уезда Тульской губернии и усадьбы Тарханово Сергачского уезда Нижегородской губернии. Убит 24 августа 1914 г.

2.) (между августом 1908 и августом 1909) **Михаил Сергеевич Олив**, родился 10 мая 1881 г. Окончил Николаевское кавалерийское училище, кавалергард. Участник русско-японской войны в составе 2-го Читинского казачьего полка. Гвардии поручик, камер-юнкер высочайшего двора (1913 г.) Эмигрировал. Умер в Мюнхене 4 апреля 1957 г.

– **Наталья Павловна**, родилась 13 октября 1880 г. Крещена 22 октября 1880 г. в Софийской церкви г. Москва. Восприемники: сумской первой гильдии купец Иван Герасимович Харитоненко и дворянка Елена Густавовна Бакеева⁴⁴. Окончила московский Екатерининский институт. Её личный капитал на 1 сентября 1909 г. составлял 583884 руб. 15 коп. По завещанию отца должна была получить 3 млн. руб. Эмигрировала. В 1939 г. жила во Франции _____ 10

М. – 1) (с 30 апреля 1899 г.) граф **Петр Михайлович Стенбок**, родился 11 апреля 1869 г. в г. Санкт-Петербурге. Вступил в службу юнкером в Николаевское кавалерийское училище – 1 октября 1889 г. Корнет 41-го Драгунского полка с прикомандированием к лейб-гвардии гусарскому полку – 15 августа 1891 г.; переведен – 27 августа 1892 г.; поручик – 6 декабря 1895 г.; 24 апреля – 3 июня 1896 г. – на коронации; штабс-ротмистр – 6 декабря 1896 г.; обер-офицер для поручений при военном министре – 14 марта 1900 г. Ротмистр – декабрь 1901 г. В распоряжении главнокомандующего Маньчжурской армией – 12 февраля 1904 г. Кавалер орденов св. Станислава и св. Анны 3-й степени. Владелец имения Колк в Эстляндской губернии (1910–1919 гг.). Генерал-майор. Вторая жена (с 14 марта 1913 г.) – Мадлен Гранье. Умер в имении Колк 31 июля 1931 г.

2.) (с 24 ноября 1907 г.) **Михаил Константинович Горчаков**, светлейший князь. Родился 5 сентября 1880 г. в Баден-Бадене⁴⁵.

– **Зинаида Павловна**, родилась около 1881 г. Умерла 7 мая 1889 г. от дифтерита в городе Сумы⁴⁶ ----- 10

- ¹ Государственный архив (ГА) Сумской области. – Ф. 235. – Оп. 1. – Д. 10. – Л. 93 об., 117, 122 об.
- ² ГА Сумской области. – Ф. 235. – Оп. 1. – Д. 17. – Л. 127.
- ³ Советская историческая энциклопедия. – Т. 2: Баал-Вашингтон. – М., 1962. – С. 66–67.
- ⁴ ГА Сумской области. – Ф. 235. – Оп. 1. – Д. 6. – Л. 81 об.
- ⁵ Российский государственный исторический архив (г. Санкт-Петербург) (РГИА). – Ф. 1405. – Оп. 89. – Д. 2330. – Л. 1–2.
- ⁶ ГА Сумской области. – Ф. 581. – Оп. 1. – Д. 1 (страницы не пронумерованы).
- ⁷ ГА Харьковской области. – Ф. 31. – Оп. 141. – Д. 201 (листы не указаны).
- ⁸ ГА Харьковской области. – Ф. 31. – Оп. 141. – Д. 283. – Л. 596 об.; ГА Сумской области. – Ф. 747. – Оп. 1. – Д. 347. – Л. 85–90; Петров Г.Т. Художня Харитоненкіана // Панорама Сумщини. – 1991. – 10 січня; 1992. – 27 лютого.
- ⁹ ГА Сумской области. – Ф. 387. – Оп. 1. – Д. 5. – Л. 128 об.
- ¹⁰ ГА Харьковской области. – Ф. 31. – Оп. 141. – Д. 283. – Л. 596 об.
- ¹¹ ГА Сумской области. – Ф. 387. – Оп. 1. – Д. 5. – Л. 200 об.; Ф. 151. – Оп. 1. – Д. 2. – Л. 192.
- ¹² ГА Харьковской области. – Ф. 31. – Оп. 141. – Д. 283. – Л. 596 об.
- ¹³ ГА Сумской области. – Ф. 387. – Оп. 1. – Д. 5. – Л. 412 об.
- ¹⁴ ГА Сумской области. – Ф. 387. – Оп. 1. – Д. 5. – Л. 542 об.
- ¹⁵ ГА Сумской области. – Ф. 387. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 47 об.; В словаре Брокгауза неправильно указана дата рождения – 1820 г. см.: Брокгауз и Эфрон. Энциклопедический словарь т. XXXVII (73). – СПб, 1903. – С. 76.
- ¹⁶ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – № 10. – 1885 г. – Отдел Высочайшие повеления. – С. 3.
- ¹⁷ Положение о стипендии им. И.Г. Харитоненко при Сумском реальном училище. См.: “Циркуляр по Харьковскому учебному округу”. – 1894. – № 1. – С. 8–10.
- ¹⁸ ГА Сумской области. – ФР-2362. – Оп. 1. – Д. 5. – Л. 10а.
- ¹⁹ ГА Харьковской области. – Ф. 3. – Оп. 260. – Д. 34. – Л. 1, 2, 3, 4, 8, 11, 12; РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 39. – Д. 5164. – Л. 1, 2.
- ²⁰ Рукопись (получена от краеведа Игоря Николаевича Скворцова).
- ²¹ ГА Сумской области. – Ф. 744. – Оп. 5. – Д. 12. – Л. 57 об – 58. Захоронения семьи Харитоненко с надгробными скульптурами работы французского скульптора Аристид Круази сохранились до нашего времени. С целью увековечения памяти И.Г. Харитоненко 1 октября 1899 г. на Покровской площади г. Сум был установлен памятник работы скульптора А. Опекушина. После 1917 г. скульптура Харитоненко была заменена скульптурой Ленина, которая находилась на старом постаменте до начала 1980-х годов. Новый памятник И.Г. Харитоненко установлен 23 июня 1996 года.
- ²² РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 39. – Д. 5164. – Л. 5, 6; ГА Сумской области. – Ф. 151. – Оп. 1. – Д. 2. – Л. 188, 189, 192.
- ²³ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 39. – Д. 5164. – Л. 1-17.
- ²⁴ ГА Сумской области. – Ф. 1197. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 1-16.
- ²⁵ Петров Г.Т. Указ. соч.
- ²⁶ ГА Сумской области. – Ф. 387. – Оп. 1. – Д. 7. – Л. 143; ГА Харьковской области. – Ф. 31. – Оп. 141. – Д. 283. – Л. 597 об. – 598.
- ²⁷ ГА Сумской области. – Ф. 387. – Оп. 1. – Д. 5. – Л. 65.
- ²⁸ ГА Харьковской области. – Ф. 31. – Оп. 141. – Д. 283. – Л. 418 об. – 419.
- ²⁹ ГА Сумской области. – Ф. 387. – Оп. 1. – Д. 1. – Л. 164.
- ³⁰ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 40. – Д. 2962 (страницы не пронумерованы).
- ³¹ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 39. – Д. 5164. – Л. 7.
- ³² РГИА. – Ф. 733. – Оп. 225. – Д. 527. – Д. 66-75; ГА Сумской области. – Ф. 354. – Оп. 1. – Д. 23. – Л. 15; ФР-2362. – Оп. 1. – Д. 4. – Л. 2-3.
- ³³ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 36. – Д. 26290. – Л. 33 об., 34 об.
- ³⁴ Архитекторы Василий Залеский и Федор Шехтель. С 1930 г. в особняке размещено посольство Великобритании. Об особняке см. роскошно иллюстрированную книгу Кетлин Маррелл “Посольство Великобритании в Москве. Особняк Харитоненко.” Лондон, 1992. – 76 с.
- ³⁵ ГА Сумской области. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 55. – Л. 1–4, 14. В советское время “Сумское высшее артиллерийское командное дважды Краснознаменное училище им. М. В. Фрунзе”.
- ³⁶ Автор проекта архитектор А. Щусев, роспись петербургского художника Александра Савинова.
- ³⁷ Архитектор Г. Шольц за образцами Исаакиевского собора и Троицкой церкви в Петербурге. Роспись сделали Михаил Нестеров и Кузьма Петров-Водкин.
- ³⁸ ГА Сумской области. – Ф. 744. – Оп. 5. – Д. 28. – Л. 77, 79. О похоронах П.И. Харитоненко см. “Сумской Вестник”. 16 июля 1914 г. Экстренный выпуск № 134.
- ³⁹ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 36. – Д. 26290. – Л. 50.
- ⁴⁰ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 49. – Д. 1840. – Л. 2 об.

⁴¹ Петров Г.Т. Указ. соч.

⁴² РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 36. – Д. 26290. – Л. 47.

⁴³ ГА Сумской области. – Ф. 744. – Оп. 1. – Д. 23. – Л. 149.

⁴⁴ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 36. – Д. 26290. – Л. 48.

⁴⁵ РГИА. – Ф. 1343. – Оп. 36. – Д. 26290. – Л. 20-21. Сведения о мужьях Е.П. и Н.П. Харитоненко получены нами от Андрея Александровича Шумкова, генеалога Санкт-Петербургского дворянского собрания.

До питання про місце П.О. Куліша в історії Кирило-Мефодіївського товариства

Історія заснування і діяльності “Слов’янського товариства св. Кирила і Мефодія”, більш відомого в історіографії як “Кирило-Мефодіївське товариство”, досліджувалася вже з другої половини XIX ст. В літературних часописах, наукових журналах з’явилися перші згадки про членів цієї організації, були оприлюднені деякі документи порушеної проти них слідчої справи. Серед таких видань можна назвати: “Правда. Письмо наукове і літературне”, 1868 р.; “Русская мысль”, 1885 р.; “Русская старина”, 1885, 1886 рр. і “Киевская старина”, 1883, 1894, 1897 рр.; “Русский архив”, 1892, 1893 рр. тощо.

На сьогодні тема Кирило-Мефодіївського товариства глибоко і всебічно висвітлена у наукових статтях, монографіях. З-поміж інших варто виділити працю П. Зайончковського “Кирилло-Мефодиевское общество (1846–1847)”, написану з використанням потужної джерельної бази. Автор монографії перш за все звернув увагу на рівень соціально-економічного розвитку України в 40-і роки XIX ст., який обумовив поширення нових прогресивних ідеологій і політичних думок. Хронологічно висвітлений процес утворення Товариства, наведені чільні програмні документи, надані характеристики головним учасникам подій.

На жаль, в 50-і роки XX ст. для історика було небезпечно проводити будь-які аналогії в історії України і західноєвропейських країн, П. Зайончковський на цьому увагу не концентрував. Але інший дослідник, І. Мазепа, перебуваючи в еміграції, наголошував на тому, що утворення в Україні першої політичної організації – Кирило-Мефодіївського товариства – мало прямий зв’язок із загальноєвропейським соціально-політичним рухом. Він писав, що товариство, яке “декларувало самодержавство Бога і народоправство, ідейно належить до тієї революційно-демократичної організації, що увійшла в історію під назвою “Молода Європа”, об’єднавши “Молоду Італію”, “Молоду Польщу”, “Молоду Францію”, “Молоду Німеччину”¹.

За оцінкою сучасних істориків друга половина XVIII – початок XIX ст. дійсно були добою великого революційного піднесення в усій Європі: “У цей час зміни охопили практично всі сфери матеріального та духовного життя людей. Здійснювався перерозподіл влади, привілеїв, багатства. Загальний характер історичного процесу європейських народів визначала ідеологія та культура Просвітництва. Його ключовими поняттями стали Розум, Природа, Прогрес в ім’я Свободи”².

Мабуть занадто слабкими в той час були офіційні кордони, щоб стати на заваді поширенню цих модерних ідей із Заходу на Схід Європи. Думки про конституцію – у політиці, про скасування станів і кріпацтва – в суспільному житті; визволення народів з-під чужої влади і створення власних держав – в національному, – поступово збуджували розум української інтелігенції. Це призвело до поширення опозиційних настроїв і утворення перших гуртків однодумців. Так, в 1840-і роки у Києві у літературний гурток “Київська молода” об’єдналися представники національно свідомої української інтелігенції. До нього увійшли, зокрема, професор Київського університету М. Максимович, учитель П. Куліш, поміщик В. Тарновський, учитель М. Костомаров, чиновник М. Гулак, студенти Київського університету В. Білозерський, О. Маркович та інші. Моральним авторитетом для них став вже відомий на той час поет Т. Шевченко. Молоді люди досліджували українську історію,

збирали етнографічні матеріали, у своїх творах з щирою любов'ю і великою шаную писали про Україну, про її героїчну козацьку минувшину. Одним із найдіяльніших серед них був молодий письменник П. Куліш. У 1842 році з-під його пера вийшов літературний твір про козаччину “Михайло Чернишенко”. У 1843 – з'являється поема “Україна”. В 1845 році на сторінках петербурзького журналу “Современник” публікуються перші глави роману “Чорна Рада”. Гурток кийвської молоді певною мірою сприяв зближенню прогресивних сил, гаслом яких було національне відродження і демократичний розвиток України. Поступово в їхньому середовищі викристалізувалась ідея про утворення єдиної слов'янської федерації – на демократичних засадах, з правом автономії кожного народу. У 1846 році ця ідея знайшла відображення у чільних документах організації “Слов'янське товариство святих Кирила і Мефодія”. За програмою Товариства, складеною М. Костомаровим, провідна роль в об'єднавчій справі слов'янських народів призначалася Україні³. У березні 1847 року члени Товариства та багато їхніх однодумців були заарештовані. У Києві і Петербурзі розпочалося слідство, яке прийшло до висновку: таємна організація, незважаючи на її невеликий кількісний склад, була небезпечною для існуючого ладу. За наказом Миколи І кирило-мефодіївців суворо покарали: М. Костомаров на рік ув'язнений у Петропавлівській, а М. Гулак – на три роки у Шліссельбурзькій фортецях, Т. Шевченко відданий у солдати і відправлений в Оренбурзький край, решту заслали у різні, віддалені від столиці, губернії Росії.

Серед висланих був і колишній вчитель петербурзької гімназії Пантелеймон Куліш. Беручи до уваги висновок слідства про те, що П. Куліш не брав участі в “Україно-слов'янському товаристві”⁴, цікаво простежити, яке місце він займав в історії цієї організації.

Деякі дослідники впевнено називають П. Куліша членом Товариства. Таку думку висловив І. Мазепа у вищезгаданій праці, ставлячи Т. Шевченка і П. Куліша в один ряд з М. Костомаровим⁵. В когорті найактивніших кирило-мефодіївців вписав Пантелеймона Куліша історик П. Гончарук⁶. П. Зайончковський також визнає його членом товариства, але із застереженням: якщо сприймати цю організацію остаточно не сформованою. Тобто, при відсутності списків, зборів, протоколів тощо, членом товариства можна вважати людину, яка визнавала його програмні положення, мала тісні стосунки із засновниками і про яку було свідчення бодай однієї особи щодо приналежності до організації. П. Зайончковський наводить факти, що дозволяють вважати П. Куліша членом Товариства у такому трактуванні.

Але як ми можемо говорити про визнання П. Кулішем програмних положень, якщо він, схоже, не був ознайомлений з самим документом? Відомо, що програму Товариства М. Костомаров написав у Києві у 1846 року⁷. П. Куліш у цей час перебував у Петербурзі. Туди він виїхав у листопаді 1845 р. на запрошення редактора журналу “Современник” П. Плетньова⁸. Пізніше, у 1867 році Пантелеймон Олександрович згадував, що, перебуваючи в Петербурзі, він часто листувався з М. Костомаровим і В. Білозерським, “піддержуючи їхнього духа”. Але в епістолярній спадщині письменника, оприлюдненій в наш час, у листах за 1846–1847 роки про Кирило-Мефодіївське Товариство мова не йде⁹.

Сам П. Куліш вважав, що кирило-мефодіївці навмисне не ознайомили його зі своєю програмою, маючи на це певні причини. Пізніше він писав: “Розуміючи, що Куліш туди ж манівцем простує, куди вони широкий шлях прокладають, і що діло їх, як уряд не зрозуміє його, станеться для них небезпечним, змовились вони не показувати Кулішеві устави і до братства його не зазивати. Так само і Шевченка держали вони оддалік щодо братства”¹⁰.

Але Т. Шевченко у 1846 році перебував у Києві і мав безпосереднє спілкування з автором чільного документа. Відомо, що Тарас Григорович навіть намагався залучити до

Товариства поляка Ю. Кенджинського¹¹. А от Пантелеймон Олександрович дізнався про Товариство, перебуваючи у Києві по дорозі у закордонне наукове відрядження. “Приїхавши на початку 1847-го в Київ, – згадував він – дочув я глухо, що о Христі браття зорганізувалось у якесь товариство Кирила та Мефодія, скомпанувало собі статут і навіть має свою цеху – з литого заліза персні, на котрих сяють літери К.М.”¹²

Приводом для арешту П. Куліша стали його листи, знайдені у затриманого М. Гулака, серед паперів якого був примірник програми Товариства. Сам П. Куліш сприйняв свій арешт як “загадкову пригоду”¹³.

Підтвердженням випадковості появи прізвища П. Куліша у слідчій справі Кирило-Мефодіївського товариства є слова засновника цієї організації М. Костомарова: “Пан Куліш правий, стверджуючи, що він не був ні членом, ні засновником такого товариства”¹⁴.

Та чи можна назвати П. Куліша постраждалим без вини? В жодному разі – ні. Літературний гурток київської молоді, одним із організаторів якого він був, без сумніву відігравав свою роль у формуванні світогляду майбутніх кирило-мефодіївців. Історичні твори П. Куліша, просякнуті духом українського патріотизму, так само, як і твори Т. Шевченка пробуджували волелюбну думку у сучасників. Можна сказати, що П. Куліш ідейно стояв на позиціях кирило-мефодіївців, а його діяльність безперечно відповідала чільним положенням програми Товариства. Якщо порівняти вислів П. Куліша в “Повісті про український народ”, надрукованій 1846 року у Петербурзі, з висловом М. Костомарова з програми Товариства, то, як влучно підмітив П. Гончарук, думки обох діячів неначе перегукуються і доповнюють одна одну.

“...В тому-то і є переваги цього народу, що в ньому ніколи не згасала іскра свободи... Чим несправедливіші і жорсткіші були утиски, тим більш необхідно було чекати при новому повстанні сили духу народного, який складає опору душі і всякої революції...”¹⁵ (П. Куліш).

“І встане Україна з своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх слов’ян і почують крик її, і встане Слов’янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя... ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа...”¹⁶ (М. Костомаров).

З програмою Товариства кирило-мефодіївці не ознайомили Пантелеймона Куліша вірогідно не з предостороги, як він сам вважав, а з причини його віддаленості від Києва, міста, де сформувалася думка про необхідність демократичного розвитку України і сусідніх з нею слов’янських народів. Був би П. Куліш поряд, можливо, і в нього лежав би в кишені трошки зім’ятий, потертий примірник документа, від якого здригнувся царський уряд. Але все сталося інакше, і в слідчих матеріалах Пантелеймон Олександрович зазначений як особа, винна за свої власні справи¹⁷. Ще б пак! Царський уряд вже тоді відчув потенціал цього велетня української культури і можливість його впливу на піднесення національної свідомості українського народу. В 1840-і роки П. Куліш був молодим письменником. Але попереду майорів переклад Біблії...

¹ Мазепа І. Підстави нашого відродження // Хроніка – 2000. – № 31–32. – С. 158.

² Історія Центрально-Східної Європи / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2001. – С. 206.

³ Кирилло-Мефодіевское общество: В 3-х тт. – К., 1990. – Т. 3. – С. 377.

⁴ Там само. – С. 67.

⁵ Мазепа І. Вказ. праця. – С. 159.

⁶ Гончарук П. Історичні погляди П.О. Куліша під час його перебування в Кирило-Мефодіївському товаристві // УІЖ. – 1969. – № 8. – С. 80.

⁷ Зайончковский П. Кирилло-Мефодіевское общество (1846–1847). – М., 1959. – С. 70.

⁸ Костомаров М.І. Автобіографія. – К., 1992. – С. 138.

⁹ Шандра В. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві про П.О. Куліша // Архіви України. – 1989. – № 5. – С. 21.

¹⁰ Куліш Пантелеймон. Повне зібрання творів. Листи. – К., 2005. – Т. 1. – С. 67–173.

¹¹ Цит. за: Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 121.

¹² Зайончковский П. Указ. соч. – С. 66.

¹³ Киевская старина. – 1883. – Февраль. – С. 226.

¹⁴ Спогади про Тараса Шевченка. – С. 128.

¹⁵ Кирилло-Мефодиевское общество. –Т. 1. – С. 59.

¹⁶ Гончарук П. Вказ.праця. – С. 80.

¹⁷ Там само. – С. 80.

Зі степів Оренбурзьких – на Україну

Чергова кругла дата, пов'язана з початком Української національно-демократичної революції, яка буде відзначатися наступного року, – непоганий привід для звернення до з'ясування її численних аспектів. Найпривабливішим і завжди актуальним є вивчення дійових осіб цієї грандіозної історичної драми. Указ Президента України від 16 травня 2005 р. націлює на пошук роботи в цьому напрямку¹. Далеко не всі постаті з тих, хто, засукавши рукава, долаючи всі труднощі, долучився до будівництва своєї держави, відомі поіменно, не кажучи вже про наукову розробку їхніх біографій.

Вивчаючи листи до відомого діяча національно-визвольного руху І. Шрага, зібрані в його особовому фонді в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського, автори даних рядків просто не могли не звернути увагу на підпис одного з адресантів – Яким Самотній. Надто літературно він виглядав, щоб бути справжнім прізвищем та й листи викликали інтерес, не в останню чергу, і гарною українською мовою. От тільки встановити, хто ховався за цим псевдонімом, довго не щастило. Тільки знайомство з публікацією Р. Танани у “Дзвоні” дало змогу виявити, що цікаві у багатьох відношеннях листи були написані Якимом Павловичем Єрмолаєвим – уродженцем Канева, “одним з улюблених учнів В. Гнилосирова”, самобутнім поетом, який багато записав у Книзі вражень, що зберігається у Музеї Кобзаря². Друкувався Я. Самотній у місцевій газеті “Каневская неделя”, “Раді”. Два його вірші були вміщені у “Літературно-науковому вістнику”³. Із статті п. Танани дізнаємося, що Я. Самотній дружив з братами Григорієм та Олексієм Вараввами⁴. Останній, до речі, відомий як Олексій Кобець – український письменник, автор одного з кращих творів про Першу світову війну: “Записки полоненого”.

Коли і за яких обставин Я. Самотній познайомився з І. Шрагом, сказати важко. Можна припустити, що це відбулося у 1913 р., бо у фонді Шрага зберігаються три числа “російсько-української щотижнєвої газети-журналу “Каневская неделя” за той рік: 22 березня, 29 березня і 28 квітня – у кожному з них є публікація Я. Самотнього. Це вірші і невідомо стаття, яка цілком може йому належати, бо й тематика його, і стиль досить схожий на стиль листів. Цікаво, що на двох примірниках є жартівливий напис: “Для XII тома моїх писаннів”. Ймовірно, його зробив Я. Самотній⁵. І. Шраг умів приваблювати людей, це відзначали всі, з ким він спілкувався, і опинившись далеко за межами України, канівчанин став слати йому листи.

Наявні листи не дають підстави твердити, що у 1915 р. він перебував під наглядом поліції. Можливо, Я. Єрмолаєва дійсно вислали з Київської губернії у 1913 р., але потім його статус змінився на краще. Причина полягала у тому, що Оренбург стрімко розвивався: якщо згідно з переписом 1897 р. у місті було 72,4 тис. мешканців, то на 1 січня 1914 р. воно здолало 100-тисячний рубіж⁶. Водночас тут постійно не вистачало кваліфікованих робітників⁷, відтак, можна припустити, що існував ще більший дефіцит освічених людей. Саме цією обставиною можна пояснити швидку кар'єру українця у віддаленій губернії. На початку 1917 р., як ми бачимо, він уже редагував міську газету. На жаль, у єдиному виявленому нами адміністративно-територіальному довіднику Оренбурзької області бракує покажчика дореволюційних назв населених пунктів, які свого часу були перейменовані у Первомайське, Октябрьське і тому подібні “оригінальні” назви. Відтак, простежити, де жив, про який повіт писав Я. Самотній у перших листах до І. Шрага не пощастило⁸.

Уже оприлюднені документи, які частково підтверджують інформацію автора листів про достатньо розвинуті українські настрої у військовому середовищі Оренбурзької губернії у 1917 р., зокрема, існування української громади у Троїцькому повіті⁹.

Прикро, але у статті Р. Танани відсутні дані про дату народження, а коли і де скінчив свій земний шлях автор даних листів, можна лише гадати. Із наукової статті ще радянських часів видно, що громадянська війна у цьому регіоні набрала особливо запеклих форм. Я. Єрмолаєв був відомою у місті особою, відігравав не останню роль у місцевому осередку партії есерів, і дуже, на жаль, ймовірно, що загинув ще в роки громадянської війни від рук або козаків отамана Дутова, або більшовиків¹⁰. В усякому разі, додому він так і не повернувся. Щоправда, ми знайшли у нещодавно виданому збірнику документів і матеріалів інформацію про віче у Каневі: “Вчора Генеральним Секретаріатом одержана з г. Каніва (Київської губ.) така телеграма: “Ми, мешканці г. Каніва, українці, росіяне, поляки і євреї на вічі 4 липня урочисто святкували оголошення другого Універсалу Центральної Української Ради і ухвалили:

1) Ми, українці, росіяне, поляки і євреї г. Каніва визнаємо Центральну Українську Раду, яко володаря, як вищу краєву владу, як тимчасове правительство на Україні.

2) Щиро вітаючи Центральну Українську Раду, ми радіємо здобутку революційним українським народом волі для себе і інших народів на Україні і певні, що загально-російські Установчі Збори затвердять демократичну федеративну республіку в Росії і широку національно-територіальну автономію на Україні.

Підписали виборні для підпису резолюції: від українців – Ярмолаїв, від росіян – Шемяков, від поляків – Рачинський, від євреїв – Рудяков.”, передруковану із газети “Народна воля” від 21 (08) липня 1917 р.¹¹, але ідентифікувати згаданого у документі Ярмолаїва з автором пропонуваніх листів важко. У Я. Єрмолаєва було декілька братів. Очевидно, із “Казахстану” до рідного Канева він так і не повернувся¹².

Листи цікаві своїми виразно українськими настроями, що співзвучні з відчуттями Т.Шевченка, який 20 грудня 1847 р. писав з Орської фортеці М. Лазаревському: “Так мені тепер тяжко, так тяжко, що якби не надія хоч коли-небудь побачить свою безталанну країну, то благав би господа о смерті”¹³. З іншого боку, вони відрізняються діловим характером і свідчать про востання молодого діяча у ґрунт далекого краю. Зацікавленість його тамтешнім земським життям, а особливо побутом земляків – українців непідробно щира. Він у принципі задоволений навіть матеріальними умовами, от тільки туга за рідним краєм... Як бути з нею?

Листи друкуються згідно з оригіналами, які зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського – Інв. № Ал – 603/176/1–5. Дати, за винятком одного листа, проставлені автором. Мова текстів збережена повністю, в окремих випадках замість літер російської абетки упорядники виставляли українські: наприклад, “е” замість “э”. Коли авторська пунктуація утруднювала розуміння змісту, виставлялися розділові знаки згідно з сучасними правилами.

¹ Указ Президента України “Про увічнення пам’яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки” // Українське слово. – 2005. – 25–31 травня. – С. 2.

² Танана Р. “І світ ясний, не вечірній тихенько засяє ...” // Дзвін. – 2001. – № 5–6. – С. 127.

³ Ясінський Б. Літературно-науковий Вістник: Показчик змісту: Т. 1 – 109 (1898–1932). – Київ. – Нью-Йорк, 2000. – С. 124.

⁴ Танана Р. Назв. праця. – С. 129.

⁵ Державний архів Чернігівської області. – Ф. 1081. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 5.

⁶ Рашин А.Г. Динамика численности и процессы формирования городского населения России в XIX – начале XX в. // Исторические записки. – М., 1950. – Вып. 34. – С. 50, 52.

⁷ Дудар Е.И. Борьба за установление и упрочение Советской власти в Оренбурге (Март 1917 – июль 1918 гг.).

– Оренбург, 1967. – С. 8.

⁸ См.: Оренбургская область. Административно-территориальное деление: по состоянию на 1 сентября 1960 г. – Оренбург, 1960. – 335 с.

⁹ Сергійчик В. Українська соборність: Відродження українства в 1917–1920 роках. – К., 1999. – С. 269–271.

¹⁰ Дудар Е.И. Указ. соч. – С. 50.

¹¹ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К., 2003. – С. 528.

¹² Танана Р. Назв. праця. – С. 133.

¹³ Шевченко Т. Твори в п'яти томах. – К., 1979. – Т. 5. – С. 257

Листи Якіма Самотнього до Іллі Шрага

№ 1

2 – IV – 1915 р.

*Христос Воскрес,
дорогий
Ілля Людвиговичу!*¹

Не знаю, як і дякувати Вам за Ваші пеклування про мене.

Справи кооперації – кредитової, позичково-ощадної, потребительної і сільсько-господарської – я знаю дуже добре. Доведеться хіба тільки витратити днів 2–3 на те, щоб продивитись, як вести книжки.

Коли є змога, то ради Бога допоможіть перейти в Чернигів – я не знаю, як буду радий і вдячний Вам до могили.

Тут за короткий час можна роз'учитись балакати по-людські. Повірите, як дістав оце сьогодні перше число “Теплої Роси”², то мало не скавав од радости.

Зараз я тут одержую 150 карб. на місяць, але, коли б місце було в Чернигові, то пішов би 125, бо певен, що та матерьяльна втрата, яку я понесу, вознаградилась би моральною заспокоєнністю і духовними придбаннями, яких, безперечно, знайду в Чернигові.

Тут є земське видання “Валуйський Земський Листок”³, де доводиться працювати і мені, як співробітників. В одному з останніх чисел була надрукована моя стаття: “Чем заменить для населения казенки?”⁴, в котрій я пропонував думку використовувати, до заведення сітки народних домів, помешкання земських шкіл. Ця стаття була передрукована багатьма земськими виданнями і між иншим “Листком объявлений Козелецкого Уездного Земства” (21 марта, ч. 12).

Наше земство на чергових зборах цього року буде розглядати матерьяльний бік моєї пропозиції, а надзвичайні збори 26 березня ухвалили її і поклали ввійти в зносини з Міністерством освіти про дозвіл одкривати в помешканнях шкіл “народні клуби”.

Міське земське видання – єдина світла пляма тутешнього мого життя – все таки відчуваєш себе живим і здатним до життя.

*З великим хвилюванням жду Вашої звістки.
З глибокою пошаною, безмірно вдячний Яким Самотній*

Інв. № АЛ – 603/176/4

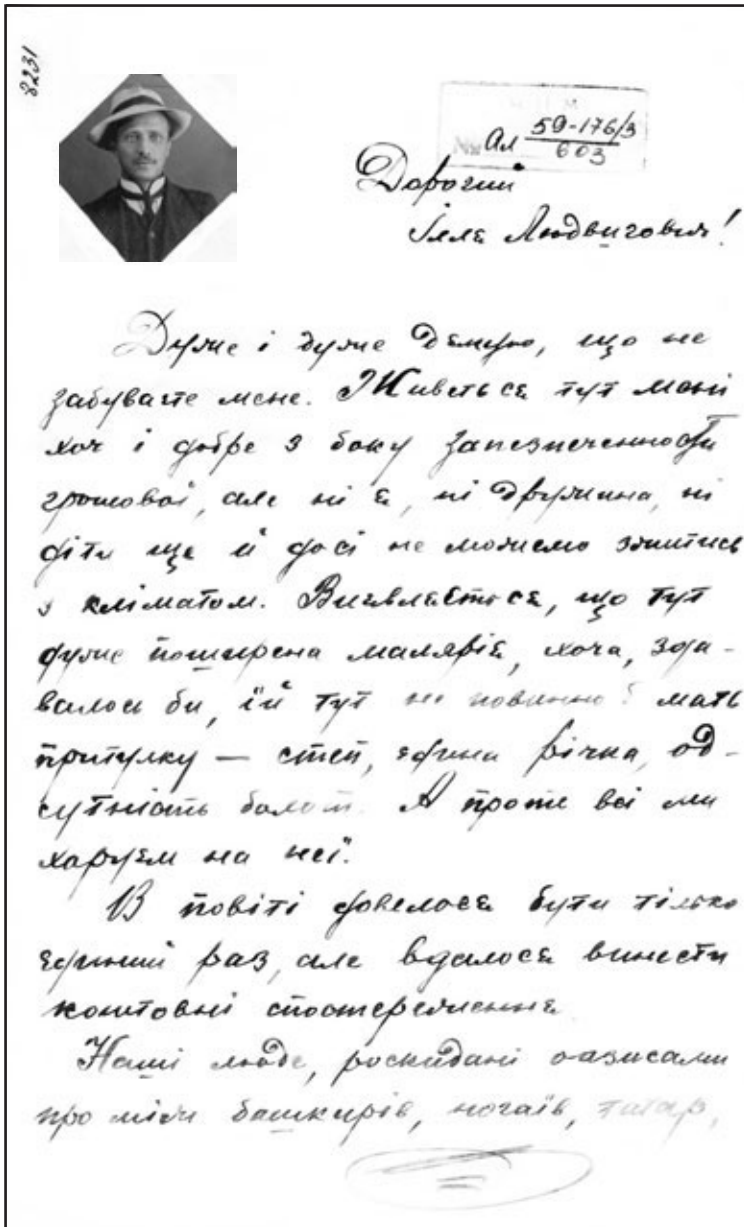
№ 2

*Дорогий Ілля Людвигович!*⁵

Дуже і дуже дякую, що не забуваєте мене. Живеться тут мені хоч і добре з боку забезпеченности грошової, але ні я, ні дружина, ні діти ще й досі не можемо зжитись з кліматом. Виявляється, що тут дуже поширена малярія, хоча, здавалось би, їй тут не повинно б мати притулку – степ, єдина річка, одсутність болот. А проте всі ми хоруєм на неї.

В повіті довелось бути тільки єдиний раз, але вдалось винести коштовні спостереження.

Наші люде, роскидані оазисами проміж башкирів, ногаїв, татар, киргизів та кацапів, все ж міцно зберігають свої етнографічні окремности: хатки білені, з молоденькими садками та городами, мова майже скрізь не попсована. Навіть одежа і та носить національні риси хоча по декуди попадаються городські вбрання і на дівчатах, і на парубках.

Доводиться частенько балакати в управі з тавричанами, херсонцями, киянами та полтавцями, були, правда, катеринославці і харківці. Всі вони, не дивлячись на добру земельну і скарбову забезпеченність, сумують за рідним краєм і я, наприклад, помітив, що майже всі вони лічать себе тут гостями, бо такі фрази, як: “Ех, коли б Бог дав війна вщухла, я б неодмінно поїхав би додому! Хоч на один день, а поїхав би подивитися, бо вже 12 років як виїхав, а й разу не був”, – можна почути од кожного.

Національна свідомість мало поширена, але посеред учительства маю двох знайомих, котрі працюють над собою в цім напрямі і заохочують і селянську молодь, котра відноситься до них за це з великою повагою. Говорили мені ці знайомі, що вони знають ще кілька учителів та учительок, котрі дуже цікавляться національною справою і знайомляться з рідною літературою, але, на превеликий жаль, мені не випало якось познайомитись з ними.

З літератури я поширив тут кілька примірників історії

Гр. Коваленка⁶ (були у мене зайві), головним же чином я старався, щоб земство виписало нашу літературу в свої бібліотеки в тих селах, де наші люде. Складаю вже катальога, куди ввійшло доволі багато наших книжок.

Дуже радісно констатувати велику жадобу до культури посеред наших людей – вона в кілька разів вище від руха в цім напрямі кацапів. Кожний хутір має хоч яку небудь школу і майже 9/10 прохань про відкриття шкіл та бібліотек подаються в земство нашими колоністами.

Дуже жалкую, що не маю часу попоїздити в повіті, бо мої колеги (завідуючі шкільною та позашкільною освітою) росіяне і ставляться до національних питань негативно, хоча другий з них і йде на деякі компроміси, щодо поширення по бібліотекам рідної літератури.

Я тут багато працюю в міській газеті (їх є 3), пишу по земським питанням та фельєтони на біжучі міські і загальнодержавні справи. Статті по земським питанням підписую власним прізвищем, а фельєтони – прибраним “Безнадежний”.

Разом з цим листом посилаю Вам число нашої газети “Ор[енбургская] Жизнь”⁷, де поміщена моя стаття про “Підготовку дошкільників в земствах”.

З Києва нічого не маю, хоча й писав туди. Ваші поради щодо літератури і підтримання

Петроградського Т-ва⁸ постараюсь виконати як найширше.

Роботи у нас тепер сила – крім бігунів⁹, ми дуже отягчені працею по “продовольственной” операції та постачі в військо скоту і мяса.

На днях ми (я, редактор “Ор[енбургской] Ж[изни]”, завід[уючий] позашкільною освітою і 2 співробітники) подали губернаторові устав “Общества друзей литературы і искусства”, щоб згуртувати коло себе весь живий елемент міста і [в] повітах.

Буду надсилати Вам, дорогий Ілля Людвигович, нашу газету. Ще раз дуже дякую, що не забуваєте мене!

Вітаю Вашу семью!

З глибокою повагою Ваш Яким Самотній

Інв. № АЛ – 603/176/3

№ 3¹⁰

8 – I – 1916 р.

*З Новим Роком,
Дорогий Ілля Людвигович!¹¹*

Пробачте, що довго мовчав – наприкінці листопада заслаб і пролежав щось з дві неділі, а до того весь час довелося готувати доклади черговому земському зібранню. Тепер йдуть роботи по виконанню постанов зібрання. Справа моя з мобілізацією стоїть кепсько – губернатор одповів, що мене не можна увільнити од військової служби ні як секретаря громадської прийомочної комісії, ні як діловода “воєнно-промисленного комітету”¹², бо це привилегія виключно технічних сил, котрі працюють на армію і не можуть бути заміненіми. Так, що тепер лишилась єдина надія на невроз сердечний, геморой та знаєство з лікарями. В березні певно потягнуть (я з 1902 р.). Не знаю, що буде, а поки що терпляче жду.

На святках, згуртувавши міську молодь, дав дві вистави п’єси “Мартин Боруля”¹³ – 26го в великій (щось за 25 мешканців¹⁴) слободі Уразово з чистим українським населенням, а 28го – у Валуїках.

Перша вистава давалась на користь незаможних вояк, діти котрих виховуються в Уразівськiм земськiм комерційним училищі (середня школа, преобразована з земської реальної), а друга теж дітям, [які] виховуються в міській жіночій гімназії.

Вистави пройшли з надзвичайним матеріальним і моральним успіхом. Потроху розворушуються тутешні “землячки” і гуртуються біля вистав. В склад їх входять: урядники міських інституцій, земські служачі, приказчики і ремісники. Спершу їх зацікавлює тільки участь в виставах, але вже й тепер деякі намагаються балакати про-між себе по-українськи і просять літературу. Мені удалось настояти, щоб в міську земську публичну книгозбірню було винесено всього Карпенка¹⁵, Кропивницького¹⁶ та дрібних видань ріжних драматичних творів. Учора одержав листа з Київa од Василя Пилиповича¹⁷, що книжки вислані.

Були в мене гості з Каніва – мати та сестра. Розказують, що Канів і весь правий беріг Дніпра окопано, а через Дніпр в Канів проложено два містки – перекидний та плавучий.

Дорогий Ілля Людвигович! Може якому-небудь земству треба інструктора позашкільної освіти – з цією справою я знайомий теоретично дуже добре, а практично ще краще, бо майже все своє свідоме життя отдавав цій справі в тій чи иншій формі. Особливо я дуже добре міг би поставити народні гуртки театральних вистав і самоосвіти. Будьте добрі, якщо буде треба, майте мене на увазі.

*Бажая Вам з семейством всього найкращого!
З глибокою пошаною, вічно вдячний Яким Самотній.*

Інв. № АЛ – 603/176/5

*Христос Воскрес!
Дорогий Ілля Людвигович!*

Ще з 15 січня с/р я перейшов на посаду секретаря оренбурзької повітової земської управи. Сім'я ж моя поки що живе у Валуйках. По недоумству почтарів, а найголовніше земських кур'єрів, дві повістки на Вашого заказного листа валялись чомусь в валуйській земській управі. Сьогодні я приїхав у Валуйки і випадково довідався на пошті, що мені є лист. Од всієї душі дякую Вас, дорогий Ілля Людвигович, за турботи. Посаду інструктора по кооперації я зайняв би з радістю, але зараз мушу вже служити в Оренбурзі.

Склад повітової управи тут випадковий, бо взагалі громадянство мало розуміло значінне земства, але для секретаря тут широке поле діяльності. Властиво секретарь тут керує всією справою, до його прислухаються, йому не перечать. На земських зборах він повинен обстоювати всі пропозиції управи і давати всі пояснення до докладів. Працювати тут дуже цікаво. 14 березня одбулися надзвичайні збори, котрі провів уже я. Головним питанням на зборах була шкільна сітка. Мій попередник ввів у сітку всі церковні школи повіту і крім того наробив багато помилок, і департамент народної освіти повернув сітку для того, щоб виправити помилку. Передивляючись сітку, я помітив, що всі церковні школи, без вийнятку, заведені в сітку. Довелося не тільки виправити помилки, а й виключити з сітки, на підстави анкетних відомостей, які збирались моїм попередником, аж 186 шкіл і лишити тільки 42, котрі більш-менш відповідають вимогам, які взагалі ставляться до правильно з'organizованих шкіл. Попи підняли такий гвалт, що Боже мій. Миський єпископ ударився до Синоду¹⁹ та до попів – членів державної думи²⁰ і наслідком його прохань була получена напередодні зборів телеграма, щоб не ставити сітки на розгляд. Мені довелося повернути справу трохи в інший бік – просити зібранне дати ассігновку на обслідування тих 42 шкіл, які лишаються в сітці і таким чином одкласти розгляд сітки надалі, але, я певен, що з цих 42 шкіл, після обслідування внесемо не більше 6–10. Так що попи тільки нашкодили собі.

Губернатор тут зовсім не знає своїх прав щодо земства і до мене чинив тут всякі беззаконства. Потроху я збиваю йому ходу і він мусить згожуватися з тим, проти чого перше палко протестував.

На цих зборах я провів доклад про увільнен[н]я од мобілізації управи секретаря, бухгалтера, повітового агронома, інженера та техника. Прохання вже пішло в головний комітет по одсрочкам. Хоча председатель обіцяв, коли прохання це лишиться без всяких наслідків, одвоювати все таки мене у миському комітеті. Тут дуже добре поставлена позашкільна освіта – в повіті ще з прошлого року одкрито 32 бібліотеки, котрі об'єднують всю працю земства в позашкільній освіті – тут і сцена, і зала для вечорниць, на котрих вчать дівчат вишивати, а хлопців плести з соломи і грати на гитарі, тут і школа для дорослих і читання. Справи йдуть дуже добре – народ задоволений.

Оазисами по повіту розкинуті села наших українців, переважно полтавців, херсонців та тавричан, хоча попадаються і села киян, катеринославців та харківців. В бібліотеки цих сіл я ввів нашу літературу, і оце на святках завідуючий шкільною (завідуючий позашкільною ще не прибув) освітою побуває у Києві і закупе книжки по моему спискові, а також закупе і "наглядні пособія" для шкіл в Лукьяновському народному домі²¹.

Все добре для мене, одно кепсько, що нема квартир. Сюди наїхала сила німців-колоністів, людей багатих, котрі забрали всі квартири. Тому сім'я моя мусить жити у Валуйках і хіба з кінця травня переїде до Оренбурга. Платять мені 2400 р. на рік і два рази (перед Різдом та Великоднем) по пів місячному окладові. Через кожні 5 років прибавка 16 % до

підвищення оклада в 1½ рази. За земські збори платять 25 рублів на день. З матеріального боку добре, хоча на все стоїть така дорожнеча, що на мою сімью це якраз щертъ.

Зараз тут організується кооператив “Самопомощь” і мене вибрали в агітаційну секцію, котра буде складати плакати, оголошення і агітувати в міській пресі. Тут є аж дві газети – “Ор[енбургское] Слово”²² і “Ор[енбургская] Жизнь”. Я також вхожу в склад редакції “Ор[енбургской] Жизни”. Людей тут дуже мало, котрі б могли приймати участь в громадському житті, а особливо в газетах. Кожна свіжа людина конче потрібна і за неї хвтаються.

Не знаю, чи удасться мені влаштувати справу з квартирою, а коли ні, то погано буде. Старший синок (8 років) готується вже до школи і лишати його далеко од себе не хотілося б.

Од всієї душі дякую Вас, дорогий Ілля Людвигович, за турботи. Всім своїм еством я рвуся на Україну, але поки що мушу попрацювати на татар та башкирів в далекому Оренбурзі, хоча і в цім закутку найшов своїх і що зможу зроблю для них, принаймні заведу по бібліотеках українську літературу.

Бажаю доброго здоровья і сил для праці на рідній ниві.

Не забувайте, дорогий Ілля Людвигович, мене, закинутого в далекий край.

Вічно вдячний Яким Самотній

Адреса: Оренбургъ, повітова земська управа, мені.

Інв. № АЛ – 603/176/2

№ 5

1917 року квітня 4 дня²³

Оренбург

Високоповажний і дорогий Ілля Людвигович!

Ви можете уявити собі, що зі мною діється в цей час. Настрій, не дивлячись на такі величні події, препоганий. Газети приносять звістки про кипучу працю на Україні, про заходи коло будівлі будучини нашого краю, а я, навкруги самотний, тільки здалека мушу переживати все це. Правда, я й тут не сижу згорнувши руки – з перших же днів революції я майже весь час отдаю громадській праці – од третього елементу²⁴ я вибраний за члена губернського харчового комітету, що виділився з громадського, од газети “Ор[енбургская] Жизнь”, де працюю як редактор, вибраний в члени городського громадського комітету, а од повіту мене вибрали в товариші голови повітового громадського комітету. Роботи, як і сами знаєте, дуже багато, особливо по складанню волостних комітетів. Доводиться щодня розбиратися в справах, що виникають на місцях. Земська праця, за винятком хиба тільки шкіл та лікарень, вся перейшла до нашого комітету. Українців дуже мало у нас в місті, та й тих доводиться розшукувати удень з ліхтарем. Посеред міського охвицерства є кілька чоловік, але вони розбились на різні партії і тим дуже надщербили свою цілість. На днях для них та салдат думаю прочитати в театрі реферата на тему: “Національна справа”, тільки за браком часу, повірите, не можу гаразд підготувитись і все одсовую надалі. Освітлювати буду це питанне, як соціаліст-революціонер. Наш програм щодо цього питаня ставить такі завдання: “демократическая республика с широкой автономией областей, общин, как городских, так и сельских; возможно более широкое применение федеративных отношений между отдельными национальностями, признание за ними безусловного права на самоопределение”. В міському комітетові с.-р., котрий звязав майже півтори губернії (частину Тургайської області²⁵), я вибраний в президіум товаришом голови. Головою вибрали старого лікаря, засланоного сюди, після тюрми, за севастопольське повстання чорноморців²⁶.

Повітовий комітет розіслав велику силу відозв до мешканців, але на жаль не всі зберіглись. Посилаю Вам те, що в мене задержалось.

Працюю багато, але... Думками і душею я на Україні. Прямо летів би туди, тільки не маю посади, на яку б перейти. Мене страшенно тягне до Києва. Сьогодні пишу листа Д. Степаненкові²⁷ (в книгарню) прошу його прислати мені адреси “Нової Ради”²⁸ та інших видань, що з’явилися в останній час. З Москви “Промінь”²⁹ чомусь дуже несправно виходе, і “Укр[аїнська] Жизнь”³⁰ не одержав ще в цьому році ні жодного числа. Сижу без літератури. З паски в міському театрі виставляє укр[аїнська] трупа Сагатовського³¹ (тип Гаркуна-Задунайського)³², але окремі сили є дуже добрі. Коли можна Вам, дорогий Ілля Людвигович, допомогти мені переїхати до Києва або в Чернігів, то будьте ласкаві допоможіть.

З глибокою повагою Яким Самотній.

Інв. № АЛ – 603/176/1

¹ Зверху на тексті рукою І. Шрага написано: “Одп. 20 квітня”.

² “Тепла Роса” – український хліборобський і спільно-товаристський (кооперативний) журнал, виходив у 1915 р. у Москві.

³ Як тепер називається населений пункт Валуйки встановити не вдалося.

⁴ У зв’язку із запровадженням у 1914 р. “сухого закону” в Росії земські діячі чимало зусиль доклали для пропаганди тверезості.

⁵ Лист не датований, зате у лівому верхньому кутку маленьке фото. Ймовірно, це і є Яким Самотній.

⁶ Коваленко Григорій Олексійович (1868–1937) – український письменник, етнограф, художник та історик.

⁷ Докладних відомостей про цю газету не вдалося відшукати.

⁸ Очевидно, йдеться про засноване у 1898 р. у Санкт-Петербурзі (з 1914 р. – Петроград) Благодійне Товариство видання загальнокорисних і дешевих книг на чолі з Д. Мордовцевим (Мордовцем).

⁹ Бігуни – очевидно, йдеться про дезертирів.

¹⁰ На листі помітка, зроблена рукою І. Шрага: “Одп. 9 березоля”.

¹¹ Так у тексті. У інших листах звернення – Ілля Людвигович.

¹² Військово-промислові комітети – громадські організації, засновані у Росії у 1915 р. з метою мобілізації промисловості для воєнних потреб.

¹³ “Мартин Боруля” – одна з найпопулярніших комедій І. Каренка-Карого.

¹⁴ Можливо, тут помилка, і в тексті листа має бути 250.

¹⁵ Йдеться, ймовірно, про Карпенка-Карого [справжнє прізвище – Тобілевич] Івана Карповича (1845–1907) – видатного українського драматурга, актора і режисера.

¹⁶ Кропивницький Марко Лукич (1840–1910) – видатний український драматург, актор, режисер, композитор.

¹⁷ Василь Пилипович – Степаненко. Див. примітку № 27.

¹⁸ Рукою І. Шрага зверху написано: “Одп. 15 серпня”.

¹⁹ Синод – Святійший синод. – у 1721–1917 рр. один з вищих державних органів Росії, який керував справами православної церкви.

²⁰ Державна дума – у 1906–1917 рр. законодавчий представницький орган Росії. У листі йдеться про IV Думу (15 листопада 1912 – 27 лютого 1917 рр.).

²¹ Лук’янівський народний дім – заснований у 1897 р. у Києві на Лук’янівці Товариством тверезості. У 1902 р. перебрався до нового приміщення.

²² Відомості про газету відсутні.

²³ Рукою І. Шрага написано: “Одп. 23 квітня”.

²⁴ Третім елементом називали земців.

²⁵ Тургайська область – адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії, її центр знаходився в Оренбурзі.

²⁶ Очевидно, йдеться про повстання у Севастополі 11–15 листопада 1905 р., яке очолив лейтенант П. Шмідт.

²⁷ Степаненко Василь Пилипович – завідувач “Українською книгарнею” у Києві.

²⁸ “Нова Рада” – щоденна газета, офіційний орган Української партії соціалістів-федералістів, виходила у Києві з березня 1917 по січень 1919 р. як продовження забороненої у 1914 р. газети “Рада”.

²⁹ “Промінь” – тижневик літератури, мистецтва і громадського життя, який виходив у Москві (1916–1917 рр.).

³⁰ “Украинская Жизнь” – журнал, який виходив у Москві російською мовою. Його редагував С. Петлюра.

³¹ Сагатовський Іван Лукич (1882–1951) – український актор, режисер і театральний діяч.

³² Гаркун-Задунайський – герой однойменного оповідання В. Винниченка.

Варлаам Денисов – архієпископ Чернігівський

На території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря і в наш час можна знайти доволі скромно оформлену могилу – місце поховання архієпископа Варлаама Денисова, останні роки життя якого були пов'язані з нашим краєм: кілька років він присвятив керуванню Чернігівською єпархією, очоливши її після трагічної смерті свого відомого попередника – архієпископа Філарета Гумілевського. Порівняно невеликий період часу, що його провів Варлаам Денисов як правлячий архієрей на Чернігівщині (1867–1871 рр.), був позначений плідними заходами з боку владики, і саме тому, вивчаючи історію Чернігівської єпархії другої половини ХІХ ст., не можна обійти увагою цю неординарну особистість та її результативну діяльність.

Народився Василь Порфирович Денисов (саме так звали майбутнього преосвященного в миру) 3 квітня 1804 р. у Новгородській губернії у родині диякона. Після здобуття духовної освіти (В. Денисов закінчив семінарію у Новгороді), а згодом і прийняття чернечого постригу, тривалий час він працює в різних духовних навчальних закладах: Новгородській, Олонецькій, В'ятській та Иркутській семінаріях (у двох останніх Варлаам Денисов обіймав посади ректора). Зауважимо, що серед рукописів фундаментальної бібліотеки Чернігівської семінарії (куди увійшла і власна бібліотека Варлаама Денисова¹), свого часу зберігалися кілька лекцій, що були написані майбутнім Чернігівським преосвященим в означений період викладацької діяльності. Це – “Рассуждение о воскресении мертвых”, написане 1826 р. в час, коли Денисов був лектором Новгородської семінарії, “Записки по классу философских наук, читанные архим[андритом] Варлаамом в Вятской духовной семинарии в 1834–1838 г.” та “Записки по классу Богословских наук, читанные ректором и профессором Богословия, архимандритом Варлаамом в Вятской и Иркутской семинариях в 1838–1843 г.”² Цікавим є той факт, що сам Варлаам Денисов займався викладанням

*Варлаам Денисов –
архієпископ Чернігівський*

різних навчальних дисциплін і обіймав вказані вище посади, не маючи вищої богословської освіти: духовної академії він не закінчував. Тим не менш це не завадило ані його духовно-просвітницькій, ані науково-дослідницькій діяльності. В “Енциклопедичному словнику” Денисов названий духовним письменником³. Його власні твори і дослідження неодноразово публікувалися. Так, ще у 1850 р. Денисов видає у Санкт-Петербурзі свої “Беседы и слова”⁴. З’являються і його дослідження, присвячені історії Кирило-Білозерської обителі, що

було зовсім не випадковим: свого часу Варлаам Денисов призначався настоятелем різних монастирів (зокрема Кирило-Білозерського та Новгородського Юр'єва); в роки перебування у Білозерській обителі він бере участь в роботі з опису монастирської бібліотеки та архіву. Згодом виходять статті “О Пребывании патриарха Никона в заточении в Ферапонтовом и Кирилловом монастырях”, “Историко-археологическое описание древностей и редких вещей, находящихся в Кирилло-Белозерском монастыре”, “Обозрение рукописей собственной библиотеки препод[обного] Кирилла Белозерского”⁵. Твори Денисова публікувалися і в роки його архіпастирського служіння (зокрема кілька статей в журналі “Домашняя беседа” тощо).

У 1860 р. відбувається архіерейська хіротонія Варлаама Денисова на єпископа Єкатеринбурзького, вікарія Пермської єпархії, а вже через два роки (у 1862 р.) він отримує самостійну кафедру – стає єпископом Оренбурзьким та Уральським. Нарешті, 9 листопада 1866 р. владика було призначено на Чернігівську кафедру⁶, якою йому судилося керувати протягом кількох років (з 31 березня 1868 вже в сані архієпископа).

Звертає на себе увагу той факт, що час, на який значною мірою припадає єпископське служіння Варлаама Денисова – 60–70-ті рр. XIX ст. – був особливим для всієї Російської імперії. То була епоха перетворень, які, як відомо, охопили різні сфери суспільного життя, зокрема і життя церковне. Свій посильний внесок у вдосконалення останнього, принаймні, у межах доручених його керуванню єпархій, зробив і сам владика: його діяльність ознаменувалася низкою заходів, що відповідали важливим змінам епохи реформ, і чернігівський період його служіння не був у цьому відношенні винятком. Деяким аспектам діяльності Варлаама Денисова на Чернігівській кафедрі доцільно приділити увагу.

У першу чергу слід зупинитися на заходах, проведених Варлаамом Денисовим як дуже суворим та вимогливим адміністратором, який чимало зробив для боротьби з різного роду негараздами, які існували в релігійно-церковному середовищі Чернігівщини. В роки керування єпархією попередника владика простежується неабиякий розвиток певних негативних явищ у консисторії, монастирях та ін. Залишала бажати кращого і поведінка окремих представників оточення Філарета Гумілевського. Доволі м'який характер, довірливість, а також постійна напружена наукова праця останнього не давали йому, гідному ініціатору багатьох корисних перетворень, змоги покласти край подібним недолікам у церковному житті і навіть навести лад у власному оточенні (хоча кроки в цьому напрямку таки робилися). Такий стан речей навіть дав підставу одному із сучасників Філарета Гумілевського, характеризуючи преосвященного, висловити наступну думку: “Хороший... владыка, очень; да народ-то возле него плохой”⁷.

На відміну від попередника Варлааму Денисову були притаманні інші внутрішні якості. Дослідник адміністраторської діяльності преосвященного М. Лісовський характеризує його як людину сильної волі та владного характеру – вимогливу, діловиту, здатну змусити боятися своїх підлеглих, чому сприяли хоча б суворі догани, що їх могли отримати за хибні дії навіть найбільш впливові особи: “уважение к закону, всецелое подчинение его требованиям было его [Варлаама Денисова – А.Ц.] неизменным правилом”⁸.

Спочатку новий преосвящений приділив увагу життю монастирів єпархії, результатом чого стало звільнення з посад кількох настоятелів, зокрема архімандрита Глухівської Петропавлівської обителі Леонтія, з ім'ям якого були пов'язані дуже неприємні події. Свого часу цей настоятель займався власним збагаченням, для чого навіть користувався послугами одягнених ним у чернечий одяг відставних солдат, яких (разом із необхідними “сборными книгами”) кілька разів відряджав для збору пожертв. Врешті-решт збирачів заарештувала поліція. Згодом відповідна справа була передана до консисторії, однак настоятель так і не був покараний⁹. Та за Варлаама Денисова спеціально створена

слідча комісія порушила вісімнадцять карних справ проти архімандрита Леонтія і після тривалої процедури згідно з указом Св.Синоду його було заслано до арештантського відділу Суздальського Спасо-Євфимієвого монастиря¹⁰.

Внаслідок тиску з боку єпархіального керівництва довелося залишити свої посади і настоятеля Домницького, Рихлівського та Батуринського Крупицького монастирів¹¹. Показовою у цьому відношенні є справа архімандрита Домницького монастиря Різдва Богородиці Пармена, в якій у черговий раз виявилася, можливо, вже надмірна суворість преосвященного Варлаама. Пармен Мягков належав до числа наближених до Філарета Гумілевського осіб: він був знайомий із владикою ще з часів його ректорства у Московській духовній академії. В роки перебування Філарета Гумілевського на Чернігівській кафедрі Пармен Мягков займав посаду економа архієрейського дому. Перебуваючи на цій посаді, він одночасно був настоятелем спочатку Глухівського Петропавлівського, а потім Домницького монастирів. Він був людиною простою, грубою, однак функції свої виконував добре, і кероване ним господарство архієрейського дому розвивалося зразково¹². Втім на момент приїзду нового архієрея архієрейський дім долав не кращі часи свого буття. Варлаам Денисов звільнив архімандрита з усіх посад: вже 18 березня 1867 р. той залишає посаду економа архієрейського дому¹³, а згодом перестає бути і домницьким настоятелем. Крім того, Пармен Мягков був притягнений до суду через нестачу воску на свічковому заводі архієрейського дому, однак Чернігівська кримінальна палата виправдала колишнього економа. Зазначимо, що свій життєвий шлях архімандрит Пармен завершив за межами Чернігівської єпархії – за власним бажанням був переведений до Донського архієрейського дому¹⁴.

Суворістю відзначалося й ставлення владики Варлаама до представників білого духовенства, якщо мова йшла про тих, чия провина була доведена; в той же час безвинних архієрей навіть намагався захистити. У питаннях щодо призначення на парафії він, як стверджує Лісовський, “преследовал идеальную справедливость”, вдаючись, якщо цього вимагала ситуація, до екзаменування кандидатів¹⁵.

З першого дня свого вступу в управління єпархією Варлаам Денисов щоденно отримував багато прохань про переміщення на інші парафії. Мотивація при цьому була різною, однак, як виявлялося, більшість прохачів ще не прослужили на своїх місцях двох-трьох, а деякі – й одного року¹⁶. Враховуючи, що часта зміна священників і членів причту не йшла на користь життю храмів та парафій, що допущення згаданих прохань без певного обмеження могло розвивати у середовищі духовенства небажані якості (користолюбство тощо) і, зрештою, що такі питання дуже обтяжували єпархіальне керівництво, Варлаам Денисов забороняє усім священно- та церковнослужителям єпархії, які не прослужили на останньому місці п'яти років, звертатися до нього з проханням про переміщення (втім, за певних обставин могли робитися винятки)¹⁷.

Згодом владики забороняє подавати на розгляд ще й прохання про повернення на колишні місця служіння, що були зайняті іншими особами (іноді вже протягом двох і більше років)¹⁸.

Не обійшов увагою Варлаам Денисов і іншої проблеми. Йдеться про звичай своєрідного “закріплення” згідно з архієрейськими резолюціями священницьких і причетницьких посад за доньками священно- та церковнослужителів. У Чернігівській єпархії ще за часів архієпископа Павла Подліпського¹⁹ було введено у звичай залишати парафію за донькою померлого священника: місце отримував той, хто одружувався із сиротою. Таким чином шлюби могли укладатися за розрахунком, а “закріплені” парафії – тривалий час – поки дівчина не досягла повноліття – залишатися вакантними. Ця тенденція, в якій виявлялася певна спадковість у духовному середовищі, була шкідливою не лише для церковного життя, але для держави, адже кількість вихованців духовних навчальних

закладів значно збільшилася, і багато з них могли залишитися не лише без відповідних посад, а й взагалі без якоїсь справи²⁰. Проте, потік клопотань не припинявся. Більш того, інколи йшлося про парафії, до яких прохачі не мали жодного відношення, про продовження терміну пошуку нареченого тощо. Нерідко до таких прохань приєднувалися і парафіяни. З цим звичаєм боровся ще Філарет Гумілевський, який вже на першому проханні вдови священика залишити парафію за її донькою та “пожаловать” сироті нареченого наклав недвозначну резолюцію: “архиерей не сват и приход не приданое”²¹.

Новий влади́ка не забарився із висловленням власного погляду на ситуацію, яка склалася: “Хотя попечение о вдовах и сиротах дух[овного] звания я считаю одною из важнейших моих обязанностей, – зазначав Варлаам Денисов у спеціальній пропозиції до Чернігівської консисторії, – но раздачу сиротам девицам священнических мест, в видах пристроения их и обеспечения семейств, к коим они принадлежат, нахожу делом, не говорю уже не каноническим, но и очень не полезным для Св. Церкви”²². Далі влади́ка звертав увагу на різні негативні наслідки, до яких призводила практика застосування цього звичаю, і, врешті-решт, пропонував наступний варіант вирішення проблеми: вдовам та сиротам священно- та церковнослужителів слід було клопотатися не про “закріплення” місць, а про призначення їм пенсій чи одноразової матеріальної допомоги з казни (відповідні кошти в той час надавалися урядом), якщо мали на це право, або грошових окладів з місцевого попечительства про бідних духовного стану, якщо дійсно мали у цьому потребу²³. Таким чином згаданий звичай в єпархії нарешті скасовується. Слід зазначити, що згодом відповідне розпорядження про його скасування було видане і Св. Синодом²⁴.

Із діяльністю Варлаама Денисова на чернігівській кафедрі пов’язані і структурні перетворення у консисторії. Чернігівська консисторія 1860-х рр. “не содействовала своему архипастырю в укреплении нравственных начал среди духовенства и сама нуждалась в крепкой узде, которая бы сдерживала её в пределах законности и справедливости”²⁵. Одним з суттєвих недоліків було хабарництво, якого не могла виправдати навіть дуже невелика заробітна платня консисторських службовців. Варлаамом Денисовим вживалися різні заходи для викорінення хабарництва. Він створює у консисторії спеціальні відділи (“стоły”) – судовий, адміністративний, господарчий та ін.²⁶ Раніше всі справи були розподілені таким чином, що духовенство кожного повіту з усіх питань мало звертатися лише до “своего патрона в лице столоначальника” і “считало себя данником его”²⁷. Це лише сприяло розвитку зловживань. Тому означені перетворення мали на меті послабити подібні негативні явища. Стримували зловживання і особисті якості архієпископа, про які вже йшлося вище: суворого архієрея підлеглі дійсно боялися. На думку Лісовського, саме така система управління єпархією була необхідною в той час²⁸.

Завдяки клопотанню Варлаама Денисова перед Св. Синодом до Чернігівської єпархії почали призначати вікаріїв²⁹. Ще 1865 р. було дозволено засновувати вікаріатства там, де в них відчувалася потреба. Похилий вік Варлаама та погіршення стану здоров’я заважали йому займатися вирішенням всіх питань, тому виникла необхідність у призначенні до єпархії вікарного єпископа – помічника правлячого архієрея. За клопотанням Варлаама Денисова 21 серпня 1868 р. до Чернігівської єпархії було призначено вікарія³⁰. Він носив титул єпископа Новгород-Сіверського, мав мешкати у Слеській обителі та бути її настоятелем. Першими вікаріями, яким судилося допомагати Варлааму Денисову в роки його перебування на Чернігівській кафедрі, стали Феофілакт Праведніков (1811–1869) та Серапіон Маєвський (1827–1891): перший з них, на жаль, помер невдовзі після свого призначення³¹, а другий у майбутньому став правлячим чернігівським архієреєм³².

За Варлаама Денисова була остаточно оздоблена церква Чернігівської семінарії³³, відбулося освячення її бічного вівтаря на честь святих Кирила та Мефодія (плани щодо

його влаштування схвалив ще Філарет Гумілевський)³⁴, а також Трьохсвятительського храму в училищі дівчат духовного стану³⁵. В цей час (1867–1869 рр.) система духовно-навчальних закладів Російської імперії зазнає суттєвих перетворень. Звісно, вони не обминули й Чернігівської єпархії. Так, Варлаам Денисов 1869 р. затверджує новий статут згаданого жіночого училища³⁶: за нього цей заклад отримує особливу (враховуючи нестачу коштів) організацію трикласного училища з дворічним курсом³⁷ (при цьому нова програма навчання мала виконуватися належним чином). Цікаво, що свого часу у розвитку жіночого училища відіграв позитивну роль схвальний відгук Варлаама Денисова про успіхи його вихованок: це сприяло швидкому збільшенню бажаючих вступити до тоді ще нового освітнього закладу³⁸. Таким чином, владику продовжив справу Філарета Гумілевського, який, як відомо, доклав чимало зусиль для створення Чернігівського жіночого єпархіального училища.

Не знайшла за Варлаама Денисова свого продовження інша справа, започаткована його попередником: йдеться про створення благодійної емеритальної каси для духовенства. Заснована Гумілевським ще 1864 р. “как дело новое и редкое в то время, она затормозилась”³⁹. Після смерті архієпископа Філарета з боку духовенства почали лунати заяви проти емеритури. Збір коштів проводився з труднощами. Спочатку Варлаам Денисов відкладав створення емеритального капіталу на невизначений термін⁴⁰. Дещо пізніше, коли з’являються наполегливі прохання про повернення внесків, архієрей наказує припинити збір коштів, але вже зібрані гроші “духовенству не возвращать в ожидании решения от Св. Синода на представление покойного Преосвященного об учреждении здесь эмеритуры, или до того времени, когда сделается очевидным, что представление то оставлено Св. Синодом без последствий”⁴¹. Але, зрештою, з жовтня 1867 р. повернення внесків таки починається, і “предприятие рухнуло”⁴². Зауважимо, що згадане “представление” Гумілевського Синоду так і було залишене без відповіді і затвердження, причина чого, можливо, полягала у певних слабких сторонах проекту. Відновлення ж благодійної емеритарної каси, якій судилося зіграти вагому роль у наданні соціальної допомоги, відбулося лише у 1875 р.

Не можна не згадати про значну роль, що її відіграв Варлаам Денисов у запровадженні на Чернігівщині парафіяльного літописання. Ще 1865 р., під час перебування преосвященного в Оренбурзькій єпархії, він робить розпорядження, щоб причти всіх парафіяльних та соборних церков заводили власні літописи та навіть розробляє план їхнього ведення. У відповідній пропозиції оренбурзькій консисторії Варлаам Денисов, наводячи чимало прикладів та аргументів на користь справи, наголошував на значенні таких літописів як історичних джерел. Згідно з розробленим планом літопис повинен був мати загальний вступ, в якому б коротко викладалася історія храму та парафії (зокрема увага мала приділятися чудотворним іконам, цінним старовинним речам, що могли знаходитися в храмі), а також певні статистичні відомості. Власне літопис, який слід було починати з січня того ж 1865 р. мав містити інформацію про особливі події в житті храму, про його причт, парафію та парафіян, про різні природні явища, дива та ін. Наприкінці кожного року ті, хто вели літописи, повинні були робити певні підсумки, використовуючи дані метричних книг тощо. Потенційне історичне джерело необхідно вести простою, зрозумілою мовою, вказувати “одни только факты, а где возможно и прилично, то и причины оных”, але “пишущий не должен присовокуплять к тому собственных размышлений и чувствований по поводу излагаемого им”⁴³.

Цікаво, що Св. Синод, дізнавшись про ініціативу Варлаама Денисова, циркулярним указом від 12 жовтня 1866 р. рекомендував усім єпархіальним архієреям запровадити літописання у довірених їм єпархіях⁴⁴.

Невдовзі після призначення на Чернігівську кафедру (вже 23 березня 1867 р.) Варлаам Денисов пропонує і чернігівській консисторії наказати духовенству з того ж року

вести парафіяльні літописи в усіх міських та сільських храмах⁴⁵. Це мало велике значення для розвитку краєзнавчих студій.

Гідними уваги виглядають і заходи владики з охорони однієї з пам'яток церковної старовини, про що ми знаходимо згадку в життєписі архієрея, створеному його сучасником – істориком о. А. Страдомським. Відвідавши 1867 р. церкву с. Старогородка поблизу Остра, Варлаам Денисов побачив залишки напівзруйнованого кам'яного храму давньоруської доби – т. зв. Юр'євої Божниці (вівтарна частина із зображеннями святих). Згодом архієрей пропонує консисторії наказати місцевому причту й церковному старості закликати мешканців Остра до пожертвувань на зведення огорожі навколо архітектурної пам'ятки, а також у майбутньому вживати заходів для її збереження⁴⁶.

Перебування Варлаама Денисова на Чернігівській архієрейській кафедрі тривало всього кілька років: 1871 р. через погіршення стану здоров'я він залишає управління єпархією та переїжджає до Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, де подвижницьки проводить решту свого життя. Вже у 1873 р. “Черниговские епархиальные известия” сповістили про смерть колишнього правлячого архієрея: Варлаам Денисов помер 18 січня і був похований у склепі бічного вівтаря Іллінського храму обителі⁴⁷ (сам храм до нашого часу не зберігся).

Огляд діяльності Варлаама Денисова, навіть попри свою поверховість, дає підставу розглядати той невеликий проміжок часу, що його провів архієрей на Чернігівщині, як період важливих змін і звершень. Похилий вік та неміч не завадили наступнику Філарета Гумілевського чимало зробити для вдосконалення церковного життя краю. Його, спрямовані на викорінення різних негараздів дії, ініціативи, адміністраторський хист тощо мали неабияке значення для єпархії особливо в той час – час перетворень загальнодержавного масштабу. Уникаючи ідеалізації діяльності преосвященного Варлаама Денисова, все ж варто зазначити, що в цілому роки його перебування на Чернігівській архієрейській кафедрі стали періодом суттєвих досягнень, безперечно цікавою сторінкою в історії Чернігівщини XIX ст.

¹ Лилеев М. Предисловие к издаваемому каталогу книг Преосвященного Филарета, поступивших в Черниговскую семинарскую библиотеку // Черниговские епархиальные известия (Далі – ЧЕИ). – 1875. – № 6. – Часть неофиц. – С. 179.

² Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове. Чернигов, 1908. – Отдел рукописей. – С. 29, 36.

³ Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб, 1905. – Дополнительный том I. – С. 368.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ До Чернігова Варлаам Денисов зміг дістатися лише 26 січня 1867 р. (Див.: ЧЕИ. – 1867. – № 3. – Приложение).

⁷ Преосвященный Филарет, архиепископ Черниговский // Жизнеописания отечественных подвижников благочестия 18 и 19 веков. – Декабрь. – Ч. I. – 1994. – С. 79.

⁸ Лисовский Н. Черниговское епархиальное управление 1866–1871 гг. // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 220. – С. 2–3.

⁹ Там само. – С. 2.

¹⁰ Там само. – С. 3.

¹¹ Там само.

¹² Преосвященный Филарет... – С. 91.

¹³ ЧЕИ. – 1867. – № 8. – С. 268.

¹⁴ Домницкий Рождество-Богородицкий монастырь. – Чернигов, 1895. – С. 51–52; Некролог (Архимандрит Пармен) // ЧЕИ. – 1875. – № 13. – Прибавление. – С. 419–420.

¹⁵ Лисовский Н. Указ. соч. – С. 3.

¹⁶ ЧЕИ. – 1867. – № 5. – С. 125–126.

¹⁷ Там само. – С. 126; Лисовский Н. Указ. соч. – С. 3.

¹⁸ ЧЕИ. – 1867. – № 9. – С. 298.

¹⁹ Архієпископ Павло Подліпський керував Чернігівською єпархією у 1836–1859 рр.

²⁰ Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб., 1893. – Т. 11. – С. 262.

- ²¹ Преосвященный Филарет... – С. 93.
- ²² ЧЕИ. – 1867. – № 5. – С. 127.
- ²³ Там само. – С. 128–129.
- ²⁴ Лисовский Н. Указ. соч. – С. 3.
- ²⁵ Там само. – С. 2.
- ²⁶ Там само. – С. 3.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Стефановский Т., прот. О Черниговском Троицком монастыре – нынешнем Архиерейском доме // ЧЕИ. – 1893. – № 3. – Прибавление. – С. 93.
- ³⁰ Об учреждении Рязанского, Вологодского и Черниговского Викарианств // ЧЕИ. – 1868. – № 18. – С. 711–713; Назначение на Новгородсеверскую Епископскую кафедру // ЧЕИ. – 1868. – № 18. – С. 713–714.
- ³¹ Некролог // ЧЕИ. – 1869. – № 2. – Прибавление. – С. 37–38.
- ³² Русский биографический словарь. – СПб., 1904. – С. 342.
- ³³ Окончательная отделка семинарской церкви и освящение в ней придела во имя св.равноапостольных Мефодия и Кирилла // ЧЕИ. – 1867. – № 23. – Прибавление. – С. 787–790.
- ³⁴ Там само. – С. 788.
- ³⁵ Освящение новоустроенного храма в училище девиц духовного звания в г.Чернигове // ЧЕИ. – 1867. – № 13. – С. 447–448.
- ³⁶ Тупатилов А. Краткая историческая записка о состоянии Черниговского епархиального женского училища за двадцатипятилетний период его существования, читанная на торжественном акте по случаю исполнившегося двадцатипятилетия онаго училища // ЧЕИ. – 1891. – № 9. – Прибавление. – С. 316.
- ³⁷ Винницкая Ф. Речь, сказанная на акте 30-го января 1891 года в епархиальном женском училище // ЧЕИ. – 1891. – № 10. – Прибавление. – С. 346.
- ³⁸ Тупатилов А. Указ. соч. – С. 311–312.
- ³⁹ Сахновский Ф., свящ. Об эмеритуре Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1881. – № 19. – Прибавление. – С. 410.
- ⁴⁰ ЧЕИ. – 1867. – № 10. – С. 329–330.
- ⁴¹ Пучковский Е., прот. О составлении эмеритальной кассы для духовенства Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1875. – № 13. – Прибавление. – С. 389.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ О заведении при церквях Оренбургской епархии приходских летописей // ЧЕИ. – 1867. – № 2. – С. 43.
- ⁴⁴ Предложение его Преосвященства Варлаама Епископа Черниговского Консистории, от 23 марта за № 2303, о заведении по всем церквам епархии приходских летописей // ЧЕИ. – 1867. – № 10. – С. 323–324.
- ⁴⁵ Там само. – С. 324. Означений план ведення літописів був надрукований у епархіальному періодичному виданні ще до приїзду Варлаама Денисова до епархії.
- ⁴⁶ Страдомский А., прот. Архиепископ Варлаам Черниговский // Жизнеописания отечественных подвижников благочестия 18 и 19 веков. – Ноябрь. – 1994 г. – С. 536–537.
- ⁴⁷ ЧЕИ. – 1873. – № 3. Приложение.

**До історії чернігівської періодики 60-х рр. XIX ст.:
Лист Леоніда Глібова до архієпископа Філарета (Гумілевського)
з приводу видання “Черниговского листка”**

У біографії Леоніда Івановича Глібова, укладеній Борисом Грінченком і Марією Загірнею, є згадка про те, що поет і редактор-видавець звертався до чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського) “с просьбой сделать распоряжение о выписке “Черниговского листка” для церквей, получаемых Епархиальные Ведомости. Преосвященный Филарет отнесся сочувственно к просьбе Глебова и изъявил свое согласие на его предложение. Однако Глебову, кажется, не пришлось воспользоваться им, так как вскоре “Черниговский листок” был приостановлен, а его редактор очутился не у дел в Нежине в очень стеснённом ... положении”¹.

У рукописному фонді Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського зберігається документ (“Докладная записка”, інвентарний № Ад – 1933/28), який і є тією самою “просьбою”, і який, вірогідно, використали автори нарису про Л.І. Глібова. Ось дослівно цей документ:

18 февраля 1863 г.

Его Высокопреосвященству

Преосвященнейшему Филарету, архиепископу Черниговскому и Нежинскому.

Редактора Черниговского Листка Леонида Глебова –

Докладная записка.

С согласия Вашего Высокопреосвященства я отнесся к Благочинным Черниговской Епархии, прося сделать распоряжение о выписке “Черниговского Листка” для церквей, получающих “Епархиальные Известия”, при чём уведомил их о пожертвовании, назначенном в пользу приюта.

Благочинные и священники, от которых я имею сведения, с сочувствием встретили это дело и готовы приступить к его осуществлению, но по моему письму, как частному², некоторые Благочинные не осмеливаются распорядиться с высылкою подписной суммы от всех церквей, без прямого на это предписания Вашего Высокопреосвященства.

Представляя это на благоусмотрение Ваше, осмеливаюсь, для скорейшего хода дела, покорнейше просить Вашей Архипастырской резолюции о предоставлении секретарю редакции г. Дмитриевскому отправить таковое предписание Благочинным, и назначить высылку подписной суммы прямо в редакцию “Епархиальных Известий”, объяснив благотворительную цель подписки.

В таком случае, испрашиваю также благословения Вашего Высокопреосвященства – печатать “Черниговский Листок” в типографии Ильинского монастыря, что доставит означенной типографии доходу, определяя по 10 руб. за наш небольшой номер, – 470 руб. сер. С Вашего благословения я на сей же неделе приступил бы к напечатанию, отчисливши из присланной подписной суммы всю следующую плату наперёд – или за полгода или за весь год.

*Редактор Черниговского Листка, Учитель Гимназии
Леонид Глебов.*

Легенда цього документа достеменно не відома. В рукописному фонді ЧІМ знаходяться матеріали і з архіву Філарета (Гумілевського), і з архіву Л.І. Глібова. Як вони потрапили до музею – більш-менш відомо. Чи була відправлена ця “Докладная записка” редактора-видавця владиці-видавцю, наразі важко стверджувати. Відмітки на документі про його отримання адресатом немає, як немає і конверта, в якому він міг бути надісланий архієрею. (Хоча, швидше за все, документ був переданий просто в консисторію). Якщо Б. Грінченко і М. Загірня спиралися на цей документ, то він мав перебувати в тій частині архіву Л.І. Глібова, яка була передана його сином ще наприкінці ХІХ ст. Рештки архіву Філарета (Гумілевського) цілеспрямовано почали збиратися лише на початку ХХ ст., до того ж Чернігівською губернською архівною комісією та Чернігівським древлесховищем.

Доповідна записка засвідчує, що контакти між двома інтелектуалами відбувалися неодноразово. Документ свідчить, що вони вже вели переговори з приводу видавничої справи, і Л.І. Глібов раніше отримував “согласие” від архієпископа Філарета “отнести” до благочинних Чернігівської єпархії. Цілком справедливе зауваження Б. Грінченка і М. Загірньої, що архієпископ Філарет прийняв пропозицію Леоніда Івановича. Підтвердженням цьому є повідомлення, які одразу почали з’являтися на сторінках “Черниговских епархиальных известий” про те, що “желающие получить Черниговский листок могут адресоваться в редакцию Черниговских епархиальных известий”³.

Друге прохання Л.І. Глібова до Філарета (Гумілевського), про дозвіл видавати “Черниговский листок” у друкарні Чернігівського Іллінського монастиря, залишилося без наслідків. Протягом весни – літа 1863 р. газета, як відомо, виходила вкрай нерегулярно і друкувалася вона у друкарні губернського правління. Наступні два роки життя обох письменників – і Філарета (Гумілевського), і Л.І. Глібова – були складними, критичними і, навіть, трагічними, в результаті чого перший пішов у інший світ, а другий залишився до кінця своїх днів інвалідом.

В документі надibuємо фразу, де Л.І. Глібов згадує благочинних і священників, які “с сочувствием встретили это дело”, тобто справу поширення газети на теренах єпархії. Тут варто пригадати історію, котра прямо не стосується того, чим займався тоді Л.І. Глібов, але яку слід розглядати в контексті реформ і ліберальних віянь в Російській імперії 1860-х рр., що на українських землях вилилося в активні спроби, так би мовити, українізувати гуманітарний простір. Мова йде, в даному випадку, про шкільну справу на Чернігівщині. Не пізніше ніж у 1862 р. духовенство Чернігівської єпархії рапортом звернулося до владики з ініціативою викладання у школах українською мовою. Рішення архієпископа Філарета було таким: “Так как в епархии Черниговской народное наречие – малорусское, а великорусское особенно детям мало понятно, то для успешнейшего обучения детей грамоте и Закону Божию необходимо, дабы наставники школ объясняли уроки не иначе, как на местном наречии малорусском”⁴. А ще у 1861 р. він давав розпорядження консисторії *на 25 р. Букварей на Малороссийском наречии* [курсив наш. – О.Т.] и на столько же книжек “Училище благочестия” и иные 172 экземпляра разного наименования книг разослать к благочинным для раздачи лучшим ученикам и ученицам приходских церквей”⁵. Духовенство Чернігівщини брало участь також у діяльності недільних шкіл, і тут знов архіпастир, як годиться, був на сторожі свого “стада”. В Ніжині, наприклад, поширювали чутки про те, що учнів недільних шкіл, як грамотних людей, буцімто записуватимуть у рекрути. Архієпископ Філарет відреагував негайно – розпорядився проводити роз’яснювальну роботу, а щоб не залишилося сумнівів у потенційних учнів, “запропонував священникам оголосити відкриття недільної школи по всіх церквах міста Ніжина”⁶, відкривши при цьому недільну школу в Чернігівській духовній семінарії⁷.

Таким чином, взаємопов’язаність подій в культурному житті очевидна, і, як у

даному випадку, джерела, що стосуються начебто лише вузького питання функціонування періодичної преси, можуть стати у нагоді при дослідженні інших питань історії. Взагалі, участь духовенства в українському національному русі і, навпаки, національна ідея у свідомості духовенства “українських єпархій” Російської імперії в ХІХ ст. залишаються малодослідженими проблемами. Подальше їх студіювання мусить (як будь-який крок науки) принести нові цікаві, а можливо й несподівані результати.

Наразі підсумуємо, що відомі нині джерела, в тому числі опублікований тут документ, характеризують владика Філарета (Гумілевського) прихильником тих ініціатив кінця 50-х – початку 60-х рр. ХІХ ст., які в імперських масштабах називають ліберальними, а в масштабах України наповнюють змістом процес національного відродження.

¹ Гринченко Б., Загирня М. Леонид Иванович Глебов. Биографический очерк // Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – № 3. – С. 144.

² Тут і далі підкреслено в тексті оригіналу.

³ Черниговские епархиальные известия. – 1863. – № 2. – Часть официальная. – С. 16.

⁴ Черниговские епархиальные известия. – 1863. – № 3. – Часть официальная. – С. 20.

⁵ Черниговские епархиальные известия. – 1861. – № 10. – Часть официальная. – С. 120. В даному випадку, найімовірніше мався на увазі “Буквар” Т.Г. Шевченка.

⁶ Миловидов Л. Недільні школи на Чернігівщині в 1860-х рр. // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М. Грушевського. – К., 1928. – С. 435.

⁷ Дмитриевский Ф. Воскресная школа при Черниговской семинарии: Краткий очерк прошлого // Черниговские епархиальные известия. – 1871. – № 21. – Часть неофициальная. – С. 585–590.

Реліквії Леоніда Глібова в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського.

Каталог

(підготовка до друку Арендар Г.П., Ситий І.М.)

У другій половині 1920-х – на початку 1930-х років у Чернігівському державному музеї існував відділ українських письменників, де серед інших був “куточок” (за тодішньою термінологією) Л.І. Глібова¹. Значна кількість меморіальних пам’яток надійшла від сина письменника О.Л. Глібова².

Протягом 1926–1927 рр. О. Глібов передав до музею рукописні (38 од.) та друковані твори байкаря, документи, кілька оригінальних фотографій, привітання (29 од.) з нагоди 50-річчя літературної діяльності, що урочисто відзначалось у Чернігові 29 вересня (ст.ст.) 1891 р.³, подарунки, піднесені ювіляру, особисті речі, серед них кишеньковий годинник, яким він користувався з юнацьких років і до кінця життя, гітара, подарована О.І. Ханенком, рогова порохівниця, яку він брав на полювання, кришталевий бокал Параски Федорівни, першої дружини тощо⁴.

Деякі друковані твори поета, підшивка газети “Черниговский листок”, редакційної Л. Глібовим, книги з його бібліотеки, фото, пов’язані з життям і творчістю байкаря, стали надбанням колекціонера В.В. Тарновського, а відтак увійшли до зібрання Чернігівського історичного музею.

Окремі пам’ятки потрапили до музею від приватних осіб та установ.

У 1949 р. за розпорядженням Комітету у справах культурно-освітніх закладів УРСР всі рукописні твори поета, значна частина документального фонду, альбом з його малюнком були передані до Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М.М. Коцюбинського.

Нині в Чернігівському історичному музеї зберігається 58 реліквій Л. Глібова.

Пам’ятки в каталозі згруповані за такими розділами: документи, листування, твори Л. Глібова, газета “Черниговский листок”, книги з бібліотеки Л. Глібова, фотографії (упорядник Ситий І.М.), особисті речі (упорядник Арендар Г.П.), розміщені за хронологією в межах кожної групи, нумерація – за розділами.

Схема опису пам’яток наступна: назва, дата, місце виготовлення, автор, розміри, матеріал, техніка, анотація або опис предмета, написи, позначки, тавра, походження, інвентарні номери, старі музейні інвентарні номери, публікації. Походження (джерело надходження до музею або приналежність до певної збірки) визначене за старими інвентарними номерами і описами, складеними у перші повоєнні роки, коли ще були живі довоєнні співробітники музею, адже довоєнна облікова документація музею не збереглась. Ймовірніше за все, пам’ятки, що походять з бібліотеки письменника, були передані О. Глібовим.

Список скорочень:

М.Ф. – Музейний фонд. Шифр, яким позначались предмети Чернігівського історичного музею у 1920-і-1930-і рр.

М.Ф.У. – Музейний фонд України. Шифр, яким позначались музейні предмети України, що перебували в евакуації у роки Другої світової війни.

Кн. Актів – книги актів, у яких реєструвалися нові надходження до Чернігівського історичного музею у 1920-і-1930-і рр.

Ч.Г.З. – Чернігівське губернське земство.

Ч.Д.М. – Чернігівський державний музей.

¹ Арендар Г., Лихачова С. Чернігівський історичний музей у 20-90-ті роки // Родовід. – 1996. – № 2 (14). – С. 47.

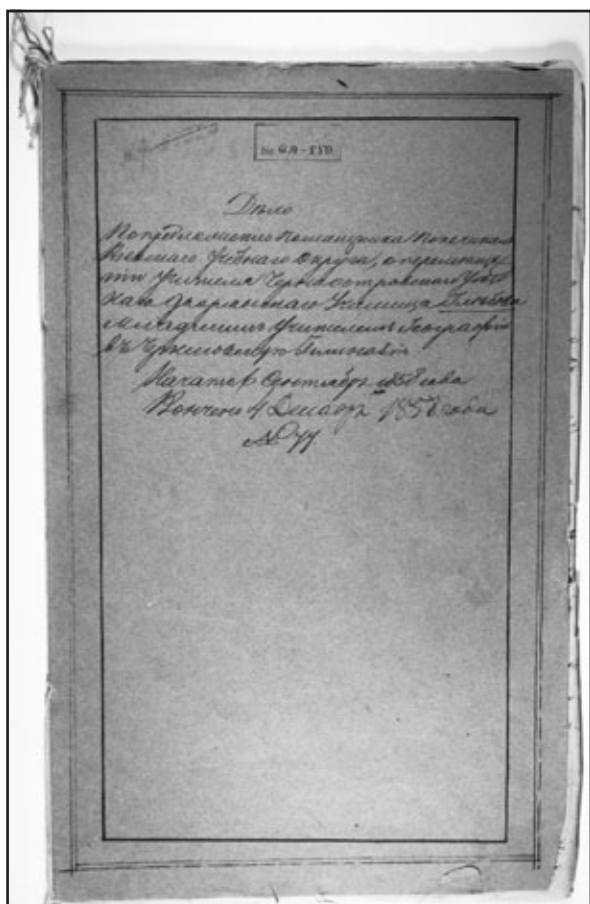
² Арендар Г. До історії надходження реліквій Леоніда Глібова в Чернігівський історичний музей. Листи Олександра Глібова до Марка Вайнштейна // Скарбниця української культури: Зб. наук.праць. – Вип. 6. – Чернігів, 2005. – С. 90-101.

³ Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1891. – 3 октября.

⁴ Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.М. Коцюбинського. – Інв. № А-4712. – Арк. 31–32.

Документи

1. Справа про призначення Л. Глібова вчителем географії Чернігівської гімназії. “Дѣло по предложенію помощника попечителя Київскаго учебнаго округа о перемѣщеніи учителя Черноостровскаго уѣзднаго дворянскаго училища Глѣбова младшимъ учителемъ географіи въ Черниговскою гимназію. Начато в сентябрѣ 1858 года. Кончено 4 декабря 1858 года. № 74”.

1 вересня – 4 грудня 1858 р.

15 арк.; 35,5 × 22,2 см; рос.; чорнило, простий олівець; друк, рукопис.

Склад:

– лист помічника попечителя Київського навчального округу до директора училищ Чернігівської губернії від 1.09.1858 р. про призначення Л. Глібова молодшим учителем географії та надсилання його службового формуляру. 2 арк., 22 × 17,3 см. На с. 1 позначка: “6 сентября. Къ свѣдѣнію”;

– чернетка листа [директора училищ Чернігівської губернії] до директора училищ Подільської губернії від 9.10.1858 р. з проханням пришвидшити прибуття Л. Глібова до Чернігівської гімназії. 1 арк., 35,5 × 22,2 см;

– чернетка листа [директора училищ Чернігівської губернії] до попечителя Київського навчального округу від 26.10.1858 р. з повідомленням, що Глібов не прибув до нового місця роботи, і тому уроки географії розподілені між вчителями гімназії. 1 арк., 35,5 × 22,2 см.

На полях стисло викладений зміст попередніх листів (ймовірно, письмоводителем);

– лист директора училищ Подільської губернії до директора училищ Чернігівської губернії від 21.10.1858 р. з повідомленням, що вжиті заходи до термінового відправлення Глібова до нового місця роботи. 2 арк., 35,5 × 22,2 см. На с. 1 позначка: “30 октябр. Къ свѣдѣнію”. На с. 4 – адреса одержувача та залишки коричневої сургучевої печатки діаметром 28 мм: в центрі – двоголовий орел, на грудях якого у щиті – герб Подільської губернії, по колу – напис: “ПЕЧ. ДИРЕКЦИИ УЧИЛИЩЪ ПОДОЛЬ. ГУБЕРНИИ”;

– лист директора училищ Подільської губернії до директора училищ Чернігівської губернії від 28.10.1858 р. з повідомленням, що Глібов виїхав до нового місця роботи, а затримка обумовлена браком коштів на проїзд, та про отримання документів Глібова – метричного свідоцтва, атестата про закінчення ліцею кн. Безбородька. 2 арк., 35,5 × 22,2 см.

На с. 1 угорі позначка: “7 ноября. Къ свѣдѣнію”;

– формулярний список “О службѣ учителя исторіи и географіи Черноостровскаго уѣзднаго дворянскаго училища Леонида Глѣбова. Составленъ 21 октября 1858 года”. 2 арк., 35,5 × 22,2 см. На бланку встановленого зразка;

– білет на проїзд Л. Глібова з родиною до нового місця роботи у Чернігівську гімназію, виданий у м. Чорний Острів Подільської губернії 25.10.1858 р. Засвідчений підписом штатного наглядача, надвірного радника Кунашевського та чорною сажевою печаткою діаметром 27 мм, у верхній частині якої – герб Російської імперії, а під ним напис: “ПІ ЧЕРНООСТРОВСКА//ГО ДВОРЯНСКАГО// УѢЗДНАГО УЧИ//ЛИЩА”. 2 арк., 35,5 × 22,2 см. На с. 1 угорі позначка “14 ноября. Къ дѣлу”;

– лист попечителя Київського навчального округу до директора училищ Чернігівської губернії від 18.11.1858 р. з повідомленням, що Глібову видані підйомні на проїзд 150 рублів. 2 арк., 22 × 17,3 см. На с. 1 позначка “4 декабря. Къ свѣдѣнію”.

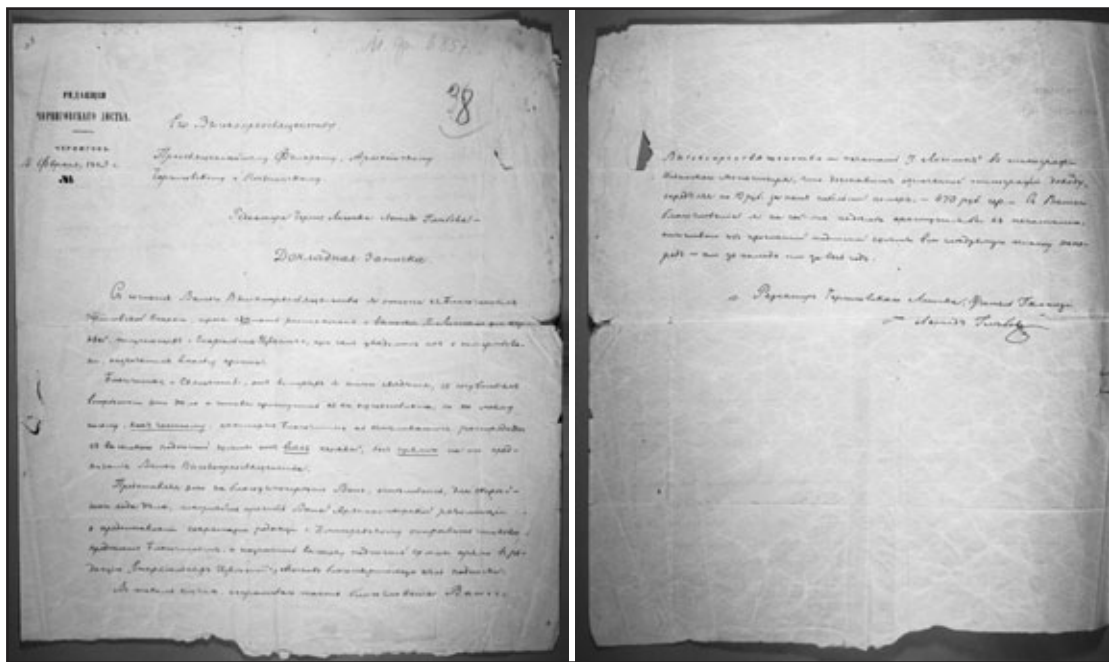
Через всі аркуші – напис чорнилом: “Письмоводитель дирекціи училищъ Веніаминъ Вакуло[вс]кий”. На арк. 15 зв. напис: “Въ семь дѣлѣ скрѣпленныхъ и перенумерованныхъ пятнадцать листовъ. Вакуловский.”

Документи прошиті білою суровою ниткою і вміщені у сіру паперову обкладинку.

З архіву Дирекції шкіл Чернігівської губернії.

Старі номери: М.Ф. № 5529.

Інв. № Ал 550.

2. Доповідна записка редактора “Черниговского листка” Л. Глібова архієпископу Чернігівському і Ніжинському Філарету. Чернігів. 18 лютого 1863 р.

2 арк. (3-а сторінка – порожня), 24 × 21 см; рос.; чорнило, олівець.

Зміст: просить допомоги у передплаті на газету серед церков та дозволу друкувати газету у друкарні Іллїнського монастиря.

На с. 1 позначка простим олівцем – “38”. На с. 4 – залишки червоної сургучевої печатки восьмикутної форми 14 × 13 мм із зображенням двох літер (нерозбірливі).

Старі номери: М.Ф. 6857; Ал 1165/27.

Інв. № Ад 1933/28.

4 И М
37-1
№ 91 524

Многоблагослови Александров Уланович!

Не сбито ступица на Ваши сапоги, потому-
что судья в допросном вопросе не находит,
что непереносимая обидная угроза, когда
можно будет перестать через носить (в 12^м
расовою оубудити неграбленю). Оуб-ка-
но, что дайте непередити неграбленю
рагити Ваши мои покорнейшего просьбу.
Не можете ли Вы, добрый Александр
Уланович, судити мне 15 рублей, кото-
рые я пишу члену ревизию оудит
Трофимову для передат Ваши забвпа.
Мне судити доносити ему сумму
на меня выдаваеица мне за компроме-
сно на Станислав Косовичу. Я не как
не могу отбитаи моего ревизию, кото-
рую попросити дебри А. Д. р. ит Кант-ит.
Моментальн и приобщиенно скоро, а мо-
ментальн и усит, потому что наградити,
но охраняи приобщиенно, отъ отлученно, а
я хочу выдати забвпа ранеице. Если Вы
каждие благоумиенно не откажати мое-просьбу,
то приимте чрез подарити сери негра, а при-
ложению записки при мне на себе тогда брати
Трофимову, чтобы он лично оудит награду.

Всерядушно преданно Ваши
А. Трепович.

13 Января.
1877.

3. Справа про звільнення Л. Глібова з Чернігівської гімназії. “Дѣло объ увольнении отъ службы по ученому вѣдомству учителя Черниговской гимназии Леоніда Глѣбова. Начато 7 октября 1863 г. Кончено 8 октября 1863 г. № 69.”

Київ–Чернігів. 1–8 жовтня 1863 р.

4 арк., 36 × 22,5 см; рос.; синій і простий олівець, чорнило; друк, рукопис.

Склад:

– лист попечителя Київського навчального округу до директора училищ Чернігівської губернії від 1.10.1863 р. про рішення міністра народної освіти щодо звільнення Глібова з гімназії. 2 арк., 21,7 × 17,6 см. На с. 1 написи: “7 октября Объявить и выдать аттестать!”, “Объявлено лично 7 октября. Е. Гуди[...]”;

– “Аттестать” про службу кар’єру учителя географії Л. Глібова, з відомостями про походження і сім’ю від 8.10.1863 р. № 1895. 2 арк., 36 × 22,5 см. Текст редагований простим і синім олівцем (судячи по почерку – Е. Гуди [...]).

Документи прошиті білою суровою ниткою і вміщені у сіру паперову обкладинку з написом на с. 3: “Въ семь дѣлѣ скрѣпленныхъ и перенумерованныхъ четыре листа”, підпис. На с. 1 фіолетовим чорнилом – “16 листов”.

3 архіву Дирекції шкіл Чернігівської губернії.

Старі номери: М.Ф. № 5531.

Інв. № Ал 549.

4. Меню обіду на честь 50-річчя літературної діяльності Л. Глібова. Чернігів. 1891 р.

Кольорова літографія, друкарня Чернігівського губернського правління, гравер Т. Гринч [...]. 16,6 × 11,3 см.

На лицевому боці зображені сільська хата, колодязь-“журавель”, бандура на тлі тину; текст: “Шаноба 50 литнѣго письменства Л.И. Глибова. 1841–1891.” Угорі наклеєний оригінальний фотопортрет Л. Глібова, овальної форми 3 × 4 см: погрудний, у профіль вправо, одягнений у сюртук, світлу сорочку з краваткою. На звороті – меню обіду, позначка простим олівцем – “28”.

Старі номери: М.Ф. 6869.

Інв. № Ад 1933/29. Фотокопія портрету див.: інв. № ВСП 1120, 1296/1–2.

Листування

Перелічені у цьому розділі документи походять з колекції І радянського музею (назва Музею В.В. Тарновського з 1919 р.).

Відомий лише один адресант – О.І. Ханенко¹.

1. Лист Л. Глібова до Ханенка Олександра Івановича.

“Многоуважаемый Александръ Ивановичъ! Не смѣю явиться къ Вамъ самъ...”

13 квітня 1867 р., Чернігів; 2 арк.: 21,3 × 13,2 см; рос.; коричневе чорнило.

Повідомляє про від’їзд і просить 15 рублів.

Інв. № Ал 524/1.

Першодрук: Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов. Дослідження і матеріали. – К.: Дніпро, 1969. – С. 82–83.

2. Лист Л. Глібова до Ханенка Олександра Івановича.

“Милостивый государь, многоуважаемый Александръ Ивановичъ! Домашніе дѣла и нездоровье жены приковали меня къ Нѣжину...”

11 травня 1867 р., Ніжин; 2 арк.: 21,3 × 13,3 см; рос.; коричневе чорнило.

Просить працевлаштувати на одну з посад, які займає О.М. Лазаревський, у зв'язку з наміром останнього залишити Чернігів.

Інв. № Ал 524/2.

Першодрук: Сиваченко М., Деко О. – С. 83–85.

3. Лист Л. Глібова до Ханенка Олександра Івановича.

“Милостивый государь, незабвенный Александръ Ивановичъ! Не заставъ Васъ в Черниговѣ и не зная кому поручить передачу прилагаемого Вамъ письма...”

15 липня 1867 р., Чернігів; 2 арк.: 20,7 × 13,5 см; рос.; коричневе чорнило.

Просить посприяти працевлаштуванню у Катеринославі, прислати з Петербурга гомепатичну аптечку для свого тестя отця Федора, повідомляє про справи Олексія Олександровича у Ніжині.

Інв. Ал 524/3.

Першодрук: Сиваченко М., Деко О. – С. 85–86.

4. Лист Л. Глібова до Олександра Івановича Ханенка.

“Достойнѣйшій и многоуважаемый Александръ Ивановичъ! Статистическій комитетъ поставилъ меня на нѣсколько дней въ затруднительное положеніе.”

15 серпня 1867 р. будинок Степана Беляєва, Чернігів; 2 арк.: 21,4 × 13,3 см; рос.; коричневе чорнило.

Просить позичити 50 рублів, посприяти працевлаштуванню через катеринославського губернатора.

Інв. Ал 524/4.

Першодрук: Сиваченко М., Деко О. – С. 87–88.

5. Лист Л. Глібова до Олександра Івановича Ханенка.

“Милостивый государь, многоуважаемый Александръ Ивановичъ! Перед отъездом из Чернигова я узналъ...”

15 вересня 1867 р., Ніжин; 2 арк.: 21,3 × 13,1 см; рос.; коричневе чорнило.

Просить працевлаштувати на посаду завідуючого друкарнею Чернігівської земської управи.

Інв. Ал 524/5.

Першодрук: Сиваченко М., Деко О. – С. 89–90.

6. Лист Л. Глібова до Олександра Івановича Ханенка.

“Многоуважаемый Александръ Ивановичъ! Наступающая гроза меня смущает и – чего добраго – лишитъ меня удовольствія быть у Васъ сегодня.”

1 липня 1871 р., Чернігів; 2 арк.: 21,3 × 13,3 см; рос.; коричневе чорнило.

Просить передати через слугу 372 рублі для друкарні.

Інв. Ал 524/6.

Першодрук: Сиваченко М., Деко О. – С. 90.

7. Лист Л. Глібова до Олександра Івановича Ханенка.

“Достоинуважаемый, дорогой нашъ Александръ Ивановичъ! Къ сожалѣнію табаку нѣтъ у меня въ запасѣ...”

2 березня 1882 р., Чернігів; 2 арк.: 21,2 × 13,1 см; рос.; коричневе чорнило.

Повідомляє про смерть сина Сергія і неприємності на службі.

Інв. Ал 524/7.

Першодрук: Сиваченко М., Деко О. – С. 93–94.

8. Лист Л. Глібова до невідомого.

“Иного объявленія, похожего на таксу, я не нахожу удобнымъ для помѣщенія в “Сборникѣ”.

27 лютого?; 1 арк.: 21,2 × 13 см; рос.; коричневе чорнило.

Повідомляє про готовність набору січної книжки “Сборника”, просить прислати для друку оголошення.

Інв. № Ал. 524/8.

Першодрук: Сиваченко М., Деко О. – С. 91.

9. Лист Л. Глібова до Олександра Івановича Ханенка.

“Достоинствуважаемый Александръ Ивановичъ! Неумолимая зубная боль лишаетъ меня удовольствия... явится къ Вамъ...”

Без дати; 1 арк.: 21,4 × 13,2 см; рос.; коричневе чорнило.

Йдеться про гастролі в Чернігові трупи Мерца з 22 лютого по 1 травня і оренди для цього сцени.

Інв. № Ал 524/9.

Першодрук: Сиваченко М., Деко О. – С. 91–92.

10. Лист Л. Глібова до Олександра Івановича Ханенка.

“Незабвенный дорогой Александръ Ивановичъ! Июльскую книгу “Зем. Сборн.” препровождаю...”

Без дати; 2 арк.: 21,5 × 13,2 см; рос.; коричневе чорнило.

Повідомляє про підготовку для друку липневої, грудневої, січної книжок “Земского сборника”. на арк. 2 зв. напис: “Его Высокоблагородію Александру Ивановичу Ханенко от Л.И. Глѣбова”. Поруч червона сургучева печатка, діаметром 8 мм, поле якої вкрите ромбоподібною сіткою.

Інв. № Ал 524/10.

Першодрук: Сиваченко М., Деко О. – С. 92.

11. Лист Л. Глібова до Олександра Івановича Ханенка.

“Многоуважаемый Александръ Ивановичъ! Препровождаю къ Вамъ 3 экз. доклада и 2 сборника...”

Без дати; 2 арк.: 21,3 × 13,3 см; рос.; коричневе чорнило.

Повідомляє про друк “доклада” і “Земського сборника”, останні аркуші якого ще не пройшли цензури.

На арк. 2 зв. напис: Мглинский – 0, Суражский – 0, Стародубский – 1, Новозыбковский – 5, Новгородсѣвер. – 3, Глуховский – 2, Городницкий – 3, Черниговский – 3 – 1, Сосницкий – 3, Нѣжинский – 0, Кролевецкій – 0, Коропскій – 1– 1?, Борзенскій – 4, Козелецкій – 1, Остерскій – 1” (автограф Л. Глібова про розсилку вказаних видань).

Інв. № Ал 524/11.

Першодрук: Сиваченко М., Деко О. – С. 92.

12. Записка Л. Глібова до невідомого.

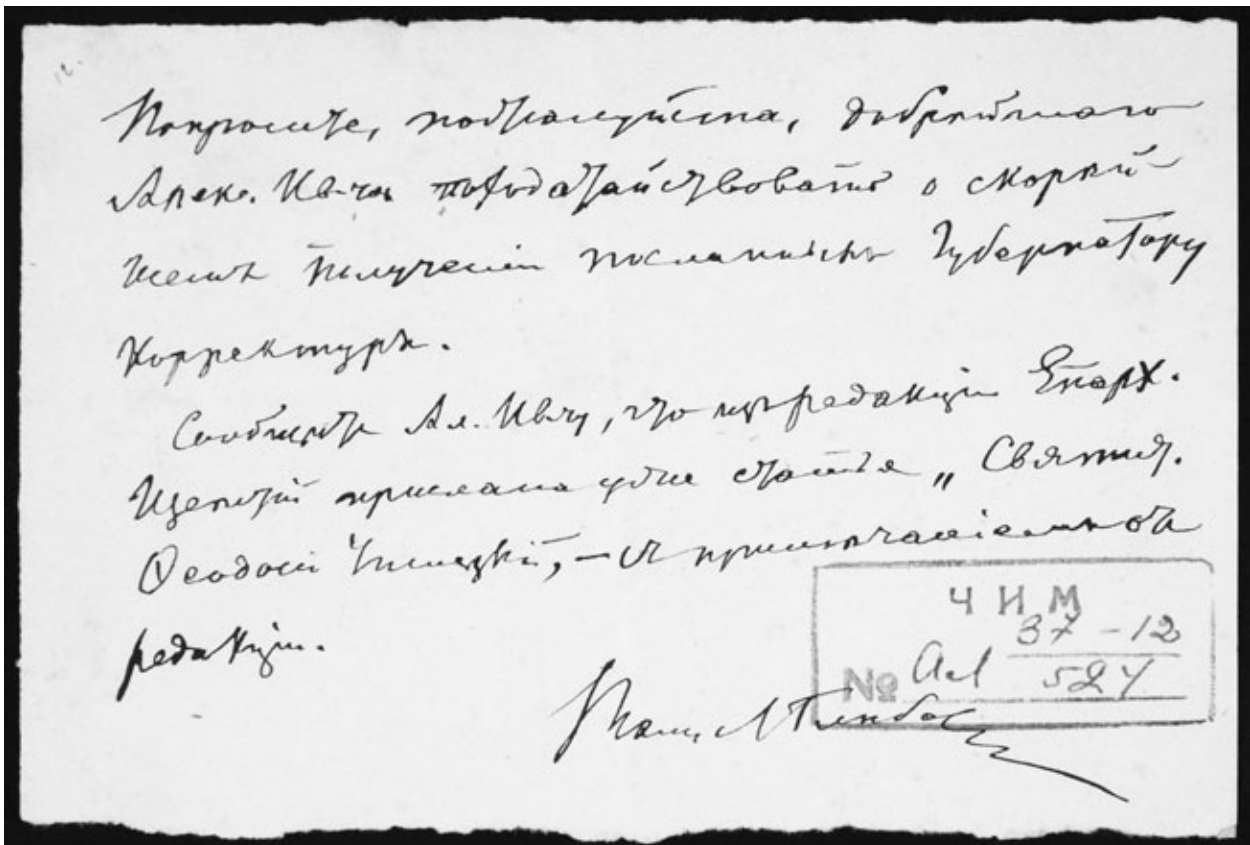
“Попросите, пожалуйста, добрѣйшого Алекс. Ив-ча походатайствовать...”

Без дати; 1 арк.: 7,3 × 11 см; рос.; коричневе чорнило.

Просить щоб Ханенко посприяв якомога швидшому отриманню коректур і повідомляє про статтю “Святитель Феодосій Углицкій”, що надала редакція “Спархимальных известий”.

Інв. № Ал 524/12.

Першодрук: Сиваченко М., Деко О. – С. 92.

13. Записка Л. Глібова до невідомого.

“Передь Вами первый отгискъ семинарскаго свидѣтельства.”

Без дати; 1 арк.: 11,8 × 15,1 см; рос.; коричневе чорнило.

Йдеться про друк семінарських посвідчень.

Інв. № Ал 524/13.

Першодрук: Сиваченко М., Деко О. – С. 93.

Твори Л.І. Глібова.

1. Для народнёго читання. II. Байки Леонида Глібова. – Київ: Видав Ол. Стояновъ, у друкарні Федорова и Мин, грав. А. Васильев, 1863. – 56 с.

21,2 × 13,2 см.

У картонній зеленій, “під мармур”, палітурці зі шкіряним корінцем.

Написи чорнилом на форзацах і титулі – “925”, “інв. № 1504”, “285”, “XX/7”, “інв. № 258. 1504” (бібліотечні позначки). На титулі і с. 5 – кругла синя печатка, діаметром 33 мм, із зображенням зірки на тлі променів і написом: “ТОВАРИСТВО ПРОСВІТА В ЧЕРНИГОВІ”. На верхній кришці палітурки – бирка з друкованим номером: “2[7]64”.

З чернігівського товариства “Просвіта”.

Старі номери: Ал 520/17.

Інв. № Ал 739.

2. Кто блаженъ? (Извлечено изъ № 4 Черн. епарх. изв. 1868 года). – Чернигов: Ильинская типография, 1868. – 7 с.

21 × 13,6 см.

У світло-коричневій паперовій обкладинці.

Напис на с. 1 обкладинки (чорнилом) – “А. [Л.]Глебов”, олівцем: “До Чернігівського музею”.

025
ДЛЯ НАРОДНѢГО ЧИТАННЯ

БАЙКИ

Леонидъ Тучова.

КИВЪ
1863.

Передав О.Л. Глібов у 1926 р.
Старі номери: М-Ф № 6484; Ал 520/16.
Інв. № Ал 738.

3. Байки Леонида Глібова. Видання друге уповнене. – Чернигов, земская типографія, 1872. – 124 с. + 4 с.

17,2 × 12 см.

У картонній палітурці зі шкіряним корінцем.

Написи на с. 12 – “В.Григоренко. 16 вересня 1916 року” (олівцем), “Черн. лист.” № 1 мая 7-го 1863 р.” (чорнилом); на с. 15 – “Черн. лист.” № 5 – іюня 4 – 1863 р.” (чорнилом). На форзаці та с. 39 овальний фіолетовий штамп розміром 33 × 54 мм: “ЧЕРНИГОВСКАЯ ГОРОДСКАЯ ОБЩЕСТВЕННАЯ БИБЛИОТЕКА ІЮНЬ 1919”; на титулі – кругла фіолетова печатка діаметром 34 мм з написом: по колу – “ЧЕРНИГІВСЬКА ГУБ. ЦЕНТР... ..ЕКА”, по центру – “ІМЕНИ В.Г.КОРОЛЕНКА”; на с. 1 – прямокутний фіолетовий штамп розміром 27 × 52 мм: “НЕБРЕЖНОЕ ОБРАЩЕНИЕ С КНИГАМИ ПРИЗНАК ВЕЛИЧАЙШЕЙ НЕКУЛЬТУРНОСТИ”. Бібліотечні позначки чорнилом: “891.79 Г. 53 б.”, “356 б”, “С. 3717 м. 6726”, “№ 2”, “ин. 3160”.

З Чернігівської губернської центральної бібліотеки ім. В.Г. Короленка.

Старі номери: бирка з написами “М-Ф 5533”; Ал 520/18.

Інв. № Ал 735.

4. Говорунъ. Колыбельная пѣсня капитана Бонвиванъ. – Чернигов: “Издание Л.И. Глѣбова”, земская типографія, 1878. – 16 с.

7 × 5,6 см.

У сірій паперовій обкладинці. Ціна 10 коп.

З бібліотеки Л.І. Глібова.

Старі номери: “кн. актов № 17757”.

Інв. № Ад 1933/27.

5. Раекъ. Театральное фру-фру капитана Бонвиванъ. – Чернигов: “Издание Л.И. Глѣбова”, земская типографія, 1880. – 15 с.

9 × 6,5 см.

У рожевій паперовій обкладинці. Ціна 15 коп.

Написи чорнилом: на с. 2 обкладинки – “А[Н] Ка”, на титулі – “А.Н. Калкин” (автограф власника).

З бібліотеки Л.І. Глібова.

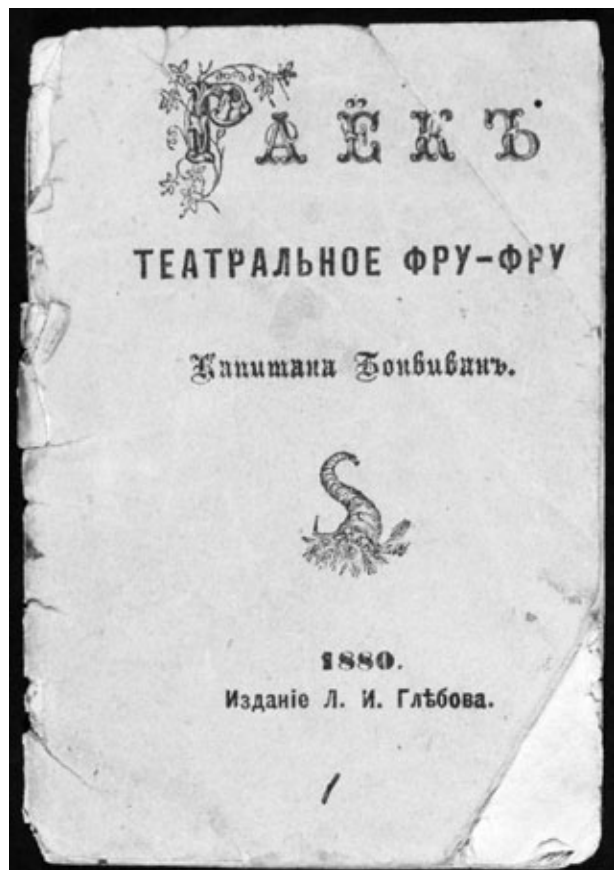
Старі номери: М-Ф № 9452; Ал 520/21; Ал 1165/24.

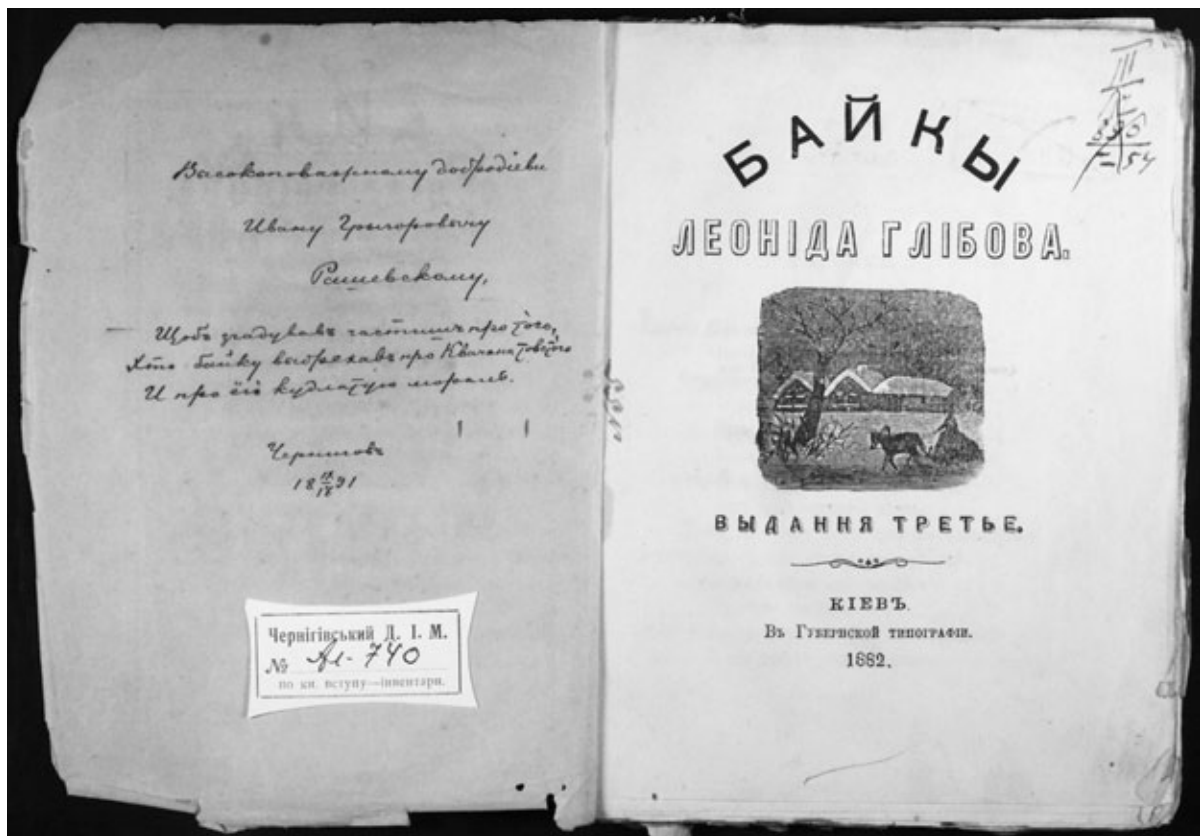
Інв № Ад 1933/24.

6. Байки Леонида Глібова. Выдання третье. – Кієвъ: Въ губернской типографіи, 1882. – 106 + 6 с.

18 × 14 см.

У світло-коричневій паперовій обкладинці.

Написи чорнилом: на с. 1 обкладинки – “5. IX. 1915”, “Получено от автора 1882 года И. Рашевский”; на с. 2 обкладинки – “Високоповажному добродієви Ивану Григоровичу Рашевскому², щобъ згадувавъ частишь про того, хто байку выбрехавъ про Квачана Товстого и про ёго кудлатую мораль. Черниговъ 17.IX.1891” (автограф Л. Глібова); на титулі – “III. 17”, “890/54”. На с. 1 обкладинки – штемпельний відбиток емблеми Музею українських старожитностей В.В. Тарновського.

З колекції Музею українських старожитностей В.В. Тарновського.

Старі номери: № 55; Ал 520/19.

Інв. № Ал 740.

7. Байки Леоніда Глібова. Выдания третьє. – Кієвъ: Въ губернской типографіи, 1882. – 106 + 6 с.

18 × 14 см.

У світло-фіолетовій паперовій обкладинці.

Написи олівцем на с. 1 обкладинки і на титулі – “О. Глібов”.

Передав О.Л. Глібов у 1926 р.

Старі номери: Ал 520/19/2.

Інв. № Ал 741.

8. Черниговская злоба дня, повѣсть о городскихъ выборахъ капитана Бонвивань. – Чернигов: “Издание Л.И. Глѣбова”, земская типографія, 1883. – 12 с.

10,7 × 7,9 см.

У жовтій паперовій обкладинці. Ціна 10 коп.

Напис олівцем на с. 1 обкладинки – “До Чернігівського музею”.

Передав О.Л. Глібов у 1926 р.

Старі номери: М-Ф № 6483; Ал 520/20; Ал 1165/25.

Інв. № Ад 1933/25.

9. На ёлку городскихъ выборовъ. Сюрпризъ капитана Бонвиванъ. — Чернигов: “Изданіе Л.И. Глѣбова”, земская типографія, 1883. — 12 с.

10 × 6,9 см.

У фіолетовій паперовій обкладинці. Ціна 10 коп.

Напис олівцем на с. 1 обкладинки — “60”.

З бібліотеки Л.І. Глібова.

Старі номери: М.Ф. — 6879; Ал 526/183; Ал 1165/19.

Инв № Ад 1933/19.

10. Тамъ хороше де насъ нема. Байка Леонида Глибова. — Чернигов: земская типографія, 1889. — 10 с.

16,3 × 11,6 см.

У сірій паперовій обкладинці. Ціна 6 коп.

Напис чорнилом на с. 2 обкладинки — “Тетяні Ісаковні Тарасевич.

Нехай-же книжечка моя

Вам нагадає ту поляну,

Де ви росли, цвіли, а я,

Не бачучи, кохав голубоньку Тетяну.

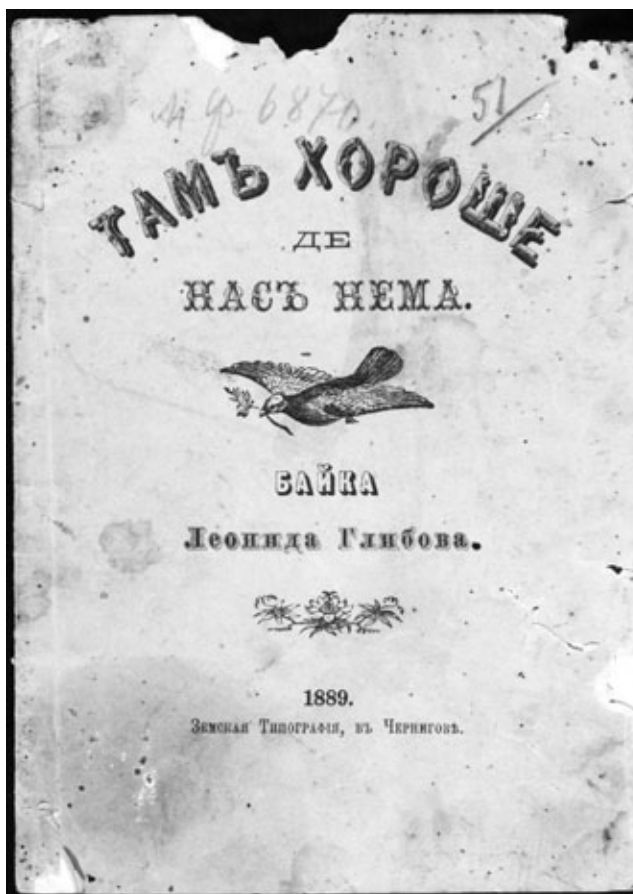
Л. Глібов.

1-го Мая 1890 року

Чернигів.”

З колекції Музею українських старожитностей В.В.Тарновського (?).

Старі номери: М.Ф. 6870; 51.

Інв. № Ал 730.

11. Байки Леонида Глибова. – Чернігів: Выдавъ Олександръ Глибовъ, друкарня “губернскаго земства”, худ. И. Рашевский, 1895. – IV + 172 + II с.

16,5 × 12 см.

У картонній палітурці з полотняним корінцем. За титулом вклеєний фотопортрет Л. Глібова з факсиміле підпису, зроблений у фотографії С.В. Кульженка у Києві.

Написи чорнилом на форзаці – “Изъ книгъ...” (далі обірвано), “10/М”; олівцем: – “Ц. 2 р. С.Ш.”. На верхній кришці палітурки, форзаці, титулі – фіолетовий екслібрис: “Василій Евфимовичъ Зубокъ”. На титулі – чорний екслібрис: “[Николай] Семеновичъ Ширай”.

Передав О.Л. Глібов.

Старі номери: Ал 520/18.

Інв. № Ал 736.

“Черниговский листок”

Щотижнева газета, яка видавалася в Чернігові. Загалом вийшов 61 номер.

Редактор-видавець – Л.І. Глібов.

Друкувалася в 1861–1862 рр. у друкарнях М. Шапіро та губерньського земства, в 1863 р. – губерньського земства.

Підшивка: 1861 р. – № 1, 2, 4, 9, 10, 11 (12 липня – 18 грудня); 1862 р. – № 1–36 (8 квітня – 9 грудня); 1863 р. – № 1–14 (7 травня – 6 серпня).

224 арк.; 28 × 23 см.

У картонній палітурці під “мармур”, корінець шкіряний з тисненими написами: “ЧЕРНИГОВСКІЙ ЛИСТОКЪ”, “1861”, “А.Б.”

На форзаці написи чорнилом: “Контр. стр. 28 10/III 65 г.”, “1861 г. №№ 1, 2, 4, 9, 10, 11, 1862 г.: №№ 1–35–36, 1863 г. №№: 1–14” (рукою гол. зберігача фондів В.І. Мурашка).

Придбана у Леонаса з м. Паневежиса, Литва, у 1964 р.

Підшивка: 1862 р. – № 1–36 (8квітня – 9 грудня); 1863 р. – № 1–14 (7 травня – 6 серпня).

398 с.; 29,5 × 24,3 см.

У картонній палітурці під “мармур”, корінець шкіряний з тисненими написами: “ЧЕРНИГОВСКІЙ ЛИСТОКЪ”, “1862. 1863.”, “А.Л.”

На форзаці – позначки: “№ 102”, “123”; фіолетовий штамп 2,1 × 4 см: “БИБЛИОТЕКА ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ інв. № 3545”. На № 1 за 1862 р. та № 1 за 1863 р. – фіолетові овальні штампи 1,5 × 2,6 см: “БИБЛИОТЕКА * АЛЕКСАНДРА ЛАЗАРЕВСКАГО*”. На № 14 за 1863 р. – підпис В.І. Мурашка. На форзаці нижньої кришки напис: “В настоящем томе “Черниговский листок” за 1862 г. с № 1 по № 35-36 стр. 1–288 (двести восемьдесят восемь), за 1863 г. с № 1 по № 14 стр. 1–110 (сто десять). Полностью без каких-либо пропусков или вырезок. Гл. хр. фондов В. Мурашко 1/IV 1962 г.”

З колекції В.В. Тарновського, куди потрапив від О.М. Лазаревського.

Старі номери: № 190/Отд.Х.

Інв. № Ал 1278.

Примірник з коректурою Л. Глібова. 1863 р. – № 2 (15 травня).

4 арк.; 30,4 × 23 см.

Написи чорнилом на с. 1: “Корректурa 11 мая”, “Корректурa (рукою Л. Глібова)”. На с. 8 фіолетовий штамп: “НАРКОМПРОС [...] МУЗЕЙНЫЕ ФОНДЫ 19 №”.

№ 21163

ЧЕРНИГОВСКИЙ ЛИСТОКЪ.

Корреспонденция
11 Мая

№ 2.

Подписка цѣна въ 1863 году:
для городскихъ подписчиковъ, безъ
доставки—2 р. 50 к.; съ достав-
кою на домъ, въ Черниговъ—3 р.;
для иногороднихъ, съ пересылкою
по почтѣ—4 р. сер.

ВЫХОДИТЪ ОДИНЪ РАЗЪ

ВЪ НЕДѢЛЮ.

Подписка принимается въ кон-
тѣ редакціи при книжномъ магази-
нѣ М. Кранца. Тамъ же принима-
ются и объявленія для напечатанія.
Иногородные адресуютъ: въ ре-
дакцію газеты „Черниговскій Ли-
стокъ“.

15 Мая

1863.

СОДЕРЖАНІЕ: I. Новости, вѣсти и слухи: а) Черниговъ, 12 Мая; б) корреспонденція изъ уѣздовъ: изъ Мглина; изъ с. Киселевки, Борз. у.; изъ понадсиницкаго ссла; в) разные извѣстія. — II. Дѣвиче серпе (продолж.) П. А. Кулиша. — III. Думка про Савву Ковоженка (стих.) П. А. Кулиша. — IV. Сественіе исторической науки у Западныхъ Славянъ; характеръ журналистики на Западѣ. Н. В. Лашинкова. — V. Объявленія.

НОВОСТИ, ВѢСТИ И СЛУХИ.

Черниговъ, 5 Мая.

И. все предсказаніе объявлено Главною редакціею: Исполненіе слова о современномъ положеніи крестьянскаго дѣла въ Черниговской губерніи.

Когда готовилась великая реформа нашего времени—освобожденіе 20 милліоновъ крѣпостнаго народа, какихъ предсказаній мы не слышали! Однимъ свилась мрачная картина хаотическаго броженія страстей въ младенствующемъ народѣ, лишенномъ отеческаго руководства помѣщиковъ; другимъ, напротивъ, грезилось, что **живый народъ**, освобожденный отъ цѣпей личной зависимости—единственнаго тормазы къ преувѣлію—бодро бросится въ договку за исторію, опредѣлившею **его вѣка на два в разѣмъ** достигнуть крайняго благополучія. Время, между тѣмъ шло, началось примѣненіе Положеній 19-го Февраля. Народъ «Младенствующій» народъ велъ себя съ удивительнымъ тактомъ. Понимая волю по своему, нарушая иногда Положеніе, прекращая кой-гдѣ обязательныя работы, онъ ссылался на Положеніе же—въ изустномъ толкованіи своихъ ученыхъ, грамотниковъ изъ писарей и конторщиковъ, стало-быть съ легальной почвы не сходила (*). Пред-

(*). Останетъ пожалуй, тотъ и позою, что Положеніе, по крайней мѣрѣ мѣстное, Малороссійское и о дворянскихъ людяхъ не были переведены на мѣстныхъ, Малороссійскихъ языкъ.

сказанія пессимистовъ не сбылись—мрачная картина не состоялась. Но не сбылись и предчувствія оптимистовъ—народъ не сталъ шагать черезъ вѣка, просто занялся своимъ крестьянскимъ дѣломъ, поговорилъ—и **идеи** идеи дальше будущее, вовсе не заботясь о томъ, что это ужасно—компрометируетъ его впечатлѣ, юные смыслы. Иначе и быть не могло—прогрессъ ни не и прогрессъ, что подчиненъ законамъ постепенности. Реформа 19-го Февраля развязала руки милліонамъ людей, предоставила имъ свободу устроить свое счастье. Мы вѣривъ въ нашъ народъ, вѣривъ, что онъ достигнетъ политическаго счастья, только не такъ скоро, какъ ожидаютъ оптимисты, не вдругъ, не завтра. какихъ предсказаній не было на 19 Февраля 1863 года? Нѣкоторые, такъ вотъ и ждали, что народъ на практикѣ примется уяснять загадочную идею «слушного часа» и поспѣшили убраться въ города. **Что же вышло?** Начево не вышло! Народъ просто душевнопроваля насъ «душнымъ часомъ» и 19 Февраля прошло такъ благополучно, будто его и совсѣмъ не бывало. Изъ этого, кажется, слѣдуетъ, что мы должны оставить всякія предположенія на счетъ народа, по ограниченности нашихъ объ немъ свѣдѣній. Мы знаемъ только, что въ селахъ живетъ народъ, мужиками, именуемый, **вызывающій** чтоботы легтемъ. Думаетъ ли **этотъ народъ** и **какая думаетъ** чувствуетъ ли и какъ **чувствуетъ**, съ этимъ мы знакомы изъ

З бібліотеки Л. Глібова (?).

Старі номери: М.Ф. [6]878; 4520 МФУ; Ал 520/22; Ал 1165/26.

Інв. № Ад 1933/26.

Книги з бібліотеки Л. Глібова

1. Чумаки, або Україна зь 1768 року. Поема вь шести писняхъ, спивана свидкомъ тихъ часивъ столитнимъ чумакомъ Иваномъ Чуприною на ночлигахъ чумацькихъ вь 1848 року. Частина I. – 1848–1852.

90 арк., 21,5 × 14,5 см.

Укр., чорнило, рукопис.

У картонній палітурці, обтягненій шкірою. На корінці тиснення: “Чумаки”, “1”. Після титулу вміщена присвята: “Отъ такъ, Миколаю, украинськи орлята и веселять душу й сердце загревають; отъ такъ, Миколаю, руськи соколята то вь голось, то стыха матери спивають...

Шашкевичъ, гальцькій співака, до свого побратима, посилаючи ёму свои письни.”

Ілюстрована 5-а малюнками Тренина і Затиркевича.

На корінці залишки паперової бирки з написом: “Ч.Г.З. Музей украин. древн. В.В. Тарновского № 1027/1”. На форзаці така сама бирка і напис “№ 83”.

З колекції В.В. Тарновського.

Старі номери: Ал 520/11/1.

Інв. № Ал 737.

2. Чумаки, або Україна зь 1768 року. Поема вь шести писняхъ спивана свидкомъ тихъ часивъ столитнимъ чумакомъ Иваномъ Чуприною на ночлигахъ чумацькихъ вь 1848 року. Частина II. – 1848–1852.

90 арк., 21,5 × 14,5 см.

Укр., чорнило, рукопис.

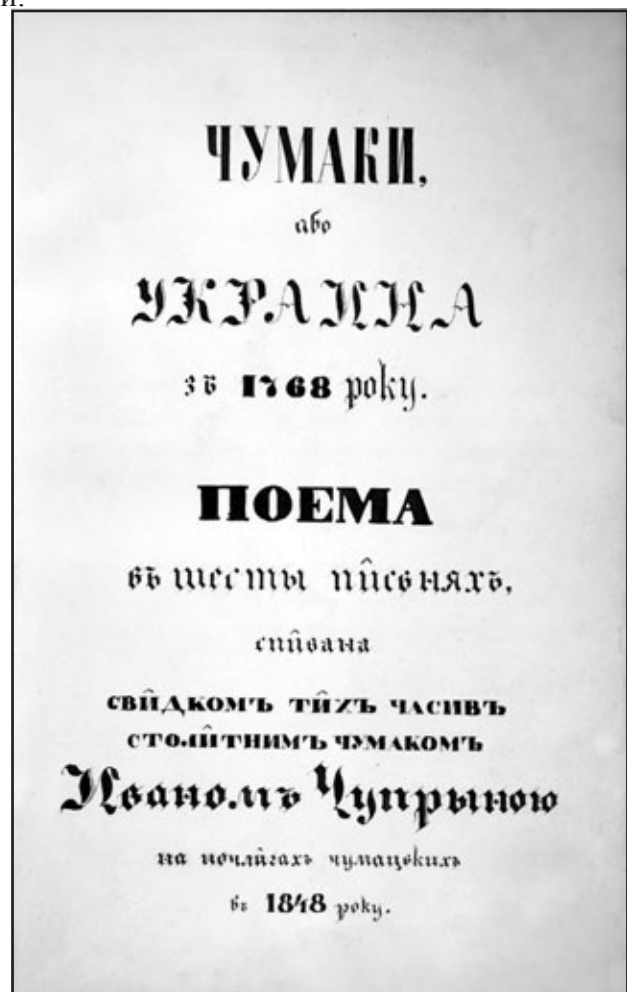
У картонній палітурці, обтягненій шкірою. На корінці тиснення: “Чумаки”, “2”. Ілюстрована 5-а малюнками Тренина, Соломовича, Іозомовича 1852 р.

На корінці залишки паперової бирки з написом: “Ч.Г.З. Музей украин. древн. В.В. Тарновского № 1027/2р”. На форзаці така сама бирка і напис “№ [84]”.

З колекції В.В. Тарновського.

Старі номери: Ал 520/11/2.

Інв. № Ал 733.

3. Кобзар Тараса Шевченка. Ч. II. Списавъ Л.С. Київъ. 1862 року.

60 арк., 21,5 × 18 см.

Укр., чорнило, рукопис.

У картонній під "мармур" палітурці, корінець з тканини.

Можливий переписувач – Д. Мордовець³ (за почерком).

З бібліотеки Л.І. Глібова.

Старі номери: "Кн. акт. № 17.759"; Ал 520/12.

Інв. № Ал 732.

Фотографії

1. Іван Назарович Глібов, батько Л. Глібова. [1840-і рр.]

Дагеротип*; 9,6 × 7,8 см; паспарту 13 × 11 см.

Зображення: у кріслі сидить літній чоловік, одягнений у сюртук, жилет, світлу сорочку та краватку-бант. Напівобернутий до камери, руки тримає на колінах. Без головного убору.

На звороті написи чорнилом – "Иванъ Назаровичъ Глѣбовъ (Кениръ)" (XIX ст.); "Батько Л. Глібова" (друга половина XX ст.).

Передав О.Л. Глібов у 1926 р.

Старі номери: М.Ф. 6859.

Інв. № Ад 1933/23/1.

2. Чернігівський хор. Чернігів. 10 червня 1863 р.

12,3 × 16,2 см; паспарту 14 × 17,8 см.

Зображення: група чоловіків, жінок та дітей в українському народному вбранні, що

сидять і стоять на тлі споруд і дерев. У другому ряду перший зліва – С.Д. Ніс⁴.

На звороті напис чорнилом: “Чернігів, Парасці Хведоровні Глибісі відъ громади на споминъ 10 червця 1863 року”.

Передав О.Л. Глібов у 1926 р.

Старі номери: М.Ф. 6868.

Інв. № Ад 1933/23/2.

3. Степан та Юстина Доброноси з дитиною. Чернігів. 7 серпня 1887 р.

Фото Р.А. Чарнецького.

13,5 × 9,6 см; паспарту 16,4 × 10,6 см.

Зображення: чоловік сидить зі скрипкою у руках, ліворуч стоїть жінка в українському народному вбранні з дитиною на руках. Павільйонний знімок.

На звороті напис чорнилом: “Оці звірі, або дикообрази, древнього черкаського роду, по прозванію Первина и Ніс, родом Прилуцького полку, Красноколядинської сотні, на величних и чарівничих берегах річки Ромна. Стецько Данькович Добро-Ніс и Юстина Назаровна Добро-Носиха, на пам’ятку Параскеві Васильовні... (2-ій дружині Л. Глібова). 1887 г. 7/VIII.”

Передав О.Л. Глібов у 1926 р.

Старі номери: М.Ф. 6866.

Інв. № Ад 1933/23/3.

4. Леонід Іванович Глібов. Чернігів. 29 вересня 1891 р.

13,9 × 9,6 см; паспарту 16,3 × 10,7 см.

Зображення: в овальному медальйоні погрудний портрет, у профіль вправо; одягнутий у сюртук, білу сорочку, краватку-бант, без головного убору, волосся зачесане назад.

На звороті напис чорнилом: “Леонидъ Іванович Глѣбовъ. 1891 годъ IX/29 праздноваль юбилей 50-ти летия литератур дѣятельности его”. Штемпельний відбиток емблеми Музею українських старожитностей В.В. Тарновського.

З колекції Музею українських старожитностей В.В. Тарновського.

Старі номери: “См. “Книгу для записи пожегтів” 1916 г. № 24”; “Кн. пожегтів. л. 59а, № 24. – 20/Х 1916 г. ”; “Переинв. кн. пожегтів. № 497”.

Інв. № Ал 606/63. Фотокопії знімка див.: інв. № Фч 2746/1-3.

5. Винесення труни з тілом Л. Глібова. Чернігів. 31 жовтня 1893 р.

17 × 24,8 см; паспарту 25,5 × 34,5 см.

У темно-вишневій дерев'яній рамці, під склом.

Зображення: на передньому плані – люди з корогвами, кілька чоловіків несуть труну серед натовпу; на задньому – вулиця з екіпажами, справа – будинки.

На звороті напис чорнилом: “Винос гроба с телом покійного Л.И. Глебова Чернигов, 31/Х 1893 г.” [1960-і рр.]

З архіву І.Л. Шрага⁵.

Старі номери: бирка з написом: “З речей Шрага. Ч.Д.М. Відд. М.Ф. № 6898”.

Інв. № Ал 603/276.

6. Винесення труни з тілом Л. Глібова. Чернігів. 31 жовтня 1893 р.

23,5 × 37,4 см; паспарту 25,1 × 39 см.

Зображення ідентичне № 5.

На лицевому боці напис чорнилом: “Винос труни Л.Глібова 31/Х – 1893 р. Чернігів”; на звороті – “Винос труни Л. Гл. з Воздв. церкви в Чернігові на кладов. 1893 р. 30–31 жовтня несут труну Іл. Людв. Шраг”.

Старі номери: М-Ф № 6503.

Інв. № Фч 2750/1. Фотокопії знімка див.: інв. № Фч 2750/2-3.

7. Леонід Глібов на смертному одрі. Чернігів. 1893 р.

Фото Р. Чарнецького.

13,5 × 9,5 см; паспарту 16,1 × 11 см.

Зображення: покійний лежить на ліжку, вкритий до пояса, одягнений у темний сюртук і білу сорочку, біля голови і в руках – хрести; обабіч – свічки; на задньому плані

– рослини і бюст Т. Шевченка.

На звороті напис чорнилом: “Леонид Глібів у труні. 1893”.

З колекції В.В. Тарновського, дарунок О.Л. Глібова.

Старі номери: паперова бирка з написом: “Ч.Г.З. Музей украин. древн. В.В. Тарновского № 418 Г”.

Інв. № Ад 1933/23/4.

8. Вечорниці Т.Г. Шевченка. Чернігів. 1894 р.

15,6 × 21,8 см; паспарту 23,7 × 31,6 см.

Зображення: на сцені на тлі декорацій стоять і лежать чоловіки і жінки в українському національному вбранні, перед ними в оточенні рослин – бюст Шевченка; на передньому плані – стільці, ліворуч – глядачі.

Під фото – бирка з написом чорнилом: “Вечерньци Т.Г. Шевченка 1894.” На звороті напис чорнилом: “Из архива Глибова” [рукою гол. зберігача В.І. Мурашка, 1986 р.]

Передав О.Л. Глібов у 1926 р.

Старі номери: 4501/МФУ; 648.

Інв. № 1933/23/7.

9. Загальний вигляд будинку Чернігівської чоловічої гімназії⁶. 1895 р.

Фото Р.А. Чарнецького.

28,1 × 38,4 см; паспарту 33,6 × 42,5 см.

Зображення: фасад цегляного двоповерхового будинку, перед ним – не брукована вулиця.

Під фото – напис чорнилом: “Общий видъ здания Черниговской гимназии. 1895 года”.

Передав О.Л. Глібов у 1926 р.

Старі номери: “Муз. фонд ЧДМ 7/І 26 р. № 5527”; “акт 12/VII 26 р.”; 58/4628; “Из фонда Глебова ал 33–10/520”; Ал 520/10.

Інв. № Ад 1933/23/8.

10. Могила Леоніда Глібова в Чернігові. 1899 р.

10,6 × 15,7 см; паспарту 18,7 × 23,7 см.

Зображення: момент освячення надгробка – за обеліском⁷, увінчаним хрестом, стоять люди, священник проводить богослужіння; зліва і на задньому плані – споруди Троїцько-Іллінського монастиря.

На звороті напис чорнилом: “Могила Леоніда Глібова в Чернігові. Зфотографовано в той час, як посвячувало монумент. 1899” (можливо, рукою М.М. Грінченка⁸).

З колекції В.В. Тарновського (?), дарунок О.Л. Глібова.

Старі номери: бирки з написами: “Ч.Г.З. Музей украин. древн. В.В. Тарновського № 309 Г”, “Ч.Д. [М] 1935 р. № 7708”.

Інв. № Ад 1933/23/5. Фотокопії знімка див.: інв. № Фч 2737/1,2,3.

11. Могила Л. Глібова на подвір’ї Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові. 1899 р.

11,3 × 15,4 см; паспарту 19 × 23,6 см.

Зображення: та сама подія, що і на фото № 10, але з іншого ракурсу. За священником стоїть І.Л. Шрага.

На звороті напис простим олівцем: “№ 130 арх. Шрага опис ч. 7” [1910–1920-і рр.].

З архіву І.Л. Шрага.

Інв. № Ал 603/264/3.

12. Могила Л. Глібова на подвір’ї Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові. 1899 р. (?)

22,6 × 16,5 см; паспарту 31,5 × 24,9 см.

Зображення: за металевою огорожею, на якій висить вінок – обеліск із білого мармуру,

увінчаний хрестом, із зображенням арфи в обрамленні двох гілок, портрета небіжчика в овалному медальйоні та відповідним написом; справа – стіна Троїцького собору.

На звороті паспарту – надрукований текст вірша В. Самійленка, викарбуваного на обеліску: “Ласкавим голосом пісень ти нам давав у наше чесне діло віру...”; нижче – штамп: “Наркомпрос УСССР Музейные фонды 194 №”.

Старі номери: 4499 МФУ.

Інв. № АД 1933/23/6/2.

13. Леонід Глібов (з видання “Альбомъ украинськихъ поэтивъ?”). Кінець 90-х рр. XIX – початок XX ст.

17,4 × 12,8 см.

Зображення: ідентичне № 4. Під портретом текст: “Леонидъ Ивановичъ Глибовъ”.

Разом з портретами інших поетів загорнутий у паперову обкладинку з написом чорнилом: “Пояснююча записка Шелухина лист 16”.

Інв. № Ад 1933/96/11.

14. Могила Л. Глібова в Чернігові. Перша чверть XX ст.

17 × 11,4 см.

Зображення: могила з обеліском і огорожею на тлі дерев і споруд монастиря. Знімок зроблений взимку.

На звороті напис чорнилом: “Могила Л. Глібова в Чернигове” (рукою В.І. Мурашка, 1987 р.).

Старі номери: М.Ф. № 8130.

Інв. № Ад 1933/6/1.

15. Могила Л. Глібова на подвір'ї Троїцько-Іллінського монастиря. 1962 р.

17 × 10,4 см.

Зображення: могила, засаджена квітами, надгробок – погрудний бюст байкаря⁹, який пише байку, на ступінчастому гранчастому постаменті; на передній грані – відповідний напис; на другому плані – стіна Троїцького собору.

Виготовлене “Держфото” на замовлення Чернігівського історичного музею.

Інв. № Фч 1926.

Особисті речі Л. Глібова

1. Перстень, 1840-і – 1893 рр.

Україна (?).

Майстер невідомий.

Висота – 12 мм, діаметр – 22 мм.

Золото, срібло, діаманти; лиття, емаль.

Перстень золотий дутий; гладкий ободок, розширюючись, переходить у пустотіле овальне гніздо зі щитком на шарнірі. На щитку – накладна срібна монограма PS (Родзянко Софія) з тринадцятьма дрібними діамантами (один утрачений) на тлі синьої емалі. Усередині

гнізда покладене пасмо русявого волосся.

Тавра відсутні.

Належав Родзянко Софії Платонівні (1831–1903), батько котрої хрестив Л. Глібова, а згодом став власністю Л.І. Глібова (ймовірно нею подарований).

Придбаний у Глібова О.Л. у травні 1926 р.

Старі інвентарі: Муз.фонд № 6506, МФУ № 2314; 2605.

Інв. № И 4439.

2. Карафа, 1890 р.

Москва.

Срібний заклад Агафонова Сергія Івановича.

Висота – 235 мм, діаметр – 75 мм.

Срібло; гравірування, лиття, позолота.

Карафа з кришкою, циліндрична, донизу звужена, угорі з валиком, шийка висока трубчата, кришка конічної форми; частково позолочена, оздоблена вінком з польових квітів, метеликом і двома пташками. На плечах, валику, шийці, кришці – орнаментальні геометризовані пояски.

Тавра: 1. Міське з гербом Москви.

2. Проби: “84”.

3. Міське з гербом Москви і пробую “84”.

4. Пробірного майстра Романова А.: “А Р” з датою “1890”.

5. Власника срібного закладу Агафонова Сергія Івановича: “с.а.”.

Карафа з набору, подарованого Глібову Л.І. з нагоди 50-річчя його літературної діяльності земляками з Києва.

Придбана у Глібова О.Л. у травні 1926 р.

Старі інвентарі: № 6509, 1711.

Інв. № И 3672.

Публікації: Арендар Г. Срібний посуд XVII – початку XX століть. Колекція Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського: Альбом. – К.: Родовід, 2006. – С. 103, 135, 166–167.

3–7. Келих (5 од.), 1890 р.

Москва.

Срібний заклад Агафонова Сергія Івановича.

Висота – 82 мм, діаметр – 33 мм.

Срібло; лиття, гравірування, позолота.

Келих конічний, дно округлене, ніжка з приплюснутим яблуком, на круглому стоянні, частково позолочений, декорований букетом квітів.

Тавра: 1. Міське з гербом Москви.

2. Власника срібного закладу Агафонова С.І.: “с.а.”.

Датовано як карафу і тацю.

Келихи з набору, подарованого Глібову Л.І. з нагоди 50-річчя його літературної діяльності земляками з Києва 29 вересня (ст.ст.) 1891 р.

Придбані у сина байкаря Глібова О.Л. у травні 1926 р.

Старі інвентарі: № 6509^а, 1494.

Інв. № И-3497.

Публікації: Арендар Г. Срібний посуд... – С. 27, 116, 143.

8. Таця, 1890 р.

Реліквії Леоніда Глібова

Степан та Юстина Доброноси з дитиною
Чернігів. 7 серпня 1887 р.
Інв. № Ад 1933/23/3

Леонід Іванович Глібов.
Чернігів. 29 вересня 1891 р.
Інв. № Ал 606/63

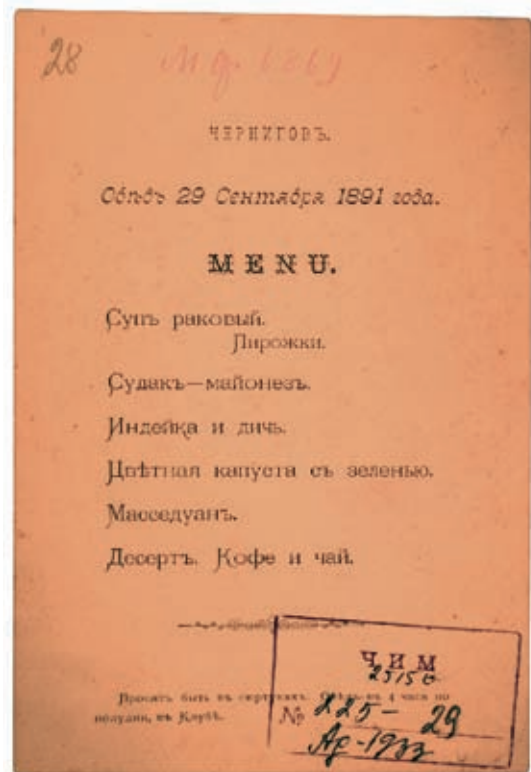

Перстень Л.І.Глібова
Інв. № И 4439

Набір подарований Л.І.Глібову:
карафа, келихи, кухоль, таця
Інв. №№ 3672, 3497, 3498

Реліквії Леоніда Глібова

Меню обіду на честь 50-річчя літературної діяльності Л. Глібова. Чернігів. 1891 р.
Інв. № Ад 1933/29

Байки Леоніда Глібова
Інв. № Ал 736

Москва.

Срібний заклад Агафонов Сергія Івановича.

Діаметр – 230 мм.

Срібло; гравірування, позолота.

Таця кругла, з припіднятим бортиком, частково позолочена. У центрі та по краю профільовано сім гладких кругів для карафи і келихів. Вільне поле гравіроване розетками й букетами квітів. На центральному крузі вирізано “1841 L 1891”, зовні на дні: “Л.И. Глібову од земляків з Кієва”.

Тавра: 1. Міське з гербом Москви.

2. Проби: “84”.

3. Пробірного майстра Арцибашева Анатолія: “А·А” з датою “1890”.

4. Власника срібного закладу Агафонов Сергія Івановича: “с.а.”.

Таця з набору, подарованого Глібову Л.І. з нагоди 50-річчя його літературної діяльності 29 вересня (ст.ст.) 1891 р.

Придбана у Глібова О.Л. у травні 1926 р.

Старі інвентарі: № 6509^a, 1494.

Інв. № И 3498.

Публікації: Арендар Г. Срібний посуд... – С. 34, 137, 168.

9. Кухоль, 1890 р.

Москва.

Майстер Орлов Сергій.

Висота – 190 мм, діаметр – 80 мм.

Срібло; гравірування, лиття, позолота.

Кухоль з кришкою на шарнірах, циліндричний, унизу переходить у валик, дно округле, з чотиригранною литою ручкою, на круглій основі, частково позолочений. Кришка з підйомом у вигляді ріжок, увінчана кулькою. Ручка, кришка, вінця, валик оздоблені геометризаним орнаментом. На тулубі у картуші вирізано напис: “50 роковини Л.И.Г.”, на стояні – “1841 г. Черниговцы Л.И. Глибову 1891 г.”.

Тавра: 1. Пробірне з гербом Москви.

2. Проби: “84”.

3. Пробірного майстра Арцибашева Анатолія: “А·А” з датою “1890”.

4. Майстра Орлова Сергія: “СО”.

Кухоль подарований Глібову Л.І. з нагоди 50-річчя його літературної діяльності 29 вересня (ст.ст.) 1891 р.

Придбаний у Глібова О.Л. у травні 1926 р.

Старі інвентарі: № 6508, 1493.

Інв. № И-3497.

Публікації: Арендар Г. Срібний посуд... – С. 27, 143.

¹ Ханенко Олександр Іванович (1805–1895), предводитель дворянства Суразького повіту, історик, археолог.

² Рашевський Іван Григорович (1849–1921), художник, громадсько-культурний діяч.

³ Мордовець Данило Лукич (1830–1905), письменник, історик.

* Музей висловлює щиру подяку С.М. Луговському за реставрацію дагеротипу і “прочитання” зображення.

⁴ Ніс Степан Данилович (1829–1901), лікар, етнограф і фольклорист, громадський діяч.

⁵ Шраг Ілля Людвигович (1847–1919), адвокат, громадсько-політичний і культурний діяч.

⁶ Будинок не зберігся.

⁷ Нині зберігається у літературно-меморіальному музеї-заповіднику М.М. Коцюбинського.

⁸ Грінченко Марія Миколаївна (1863–1928), хранитель Музею українських старожитностей В.В. Тарновського, дружина Б.Д. Грінченка.

⁹ Встановлений у 1939 р.

Дерев'яні різьблені хрести XVII–XVIII століть в Чернігові

Загальний обсяг творчої спадщини українських різьбярів важко уявити до того, як будуть вивчені їхні твори. На превеликий жаль, на сьогодні тільки дещо залишилося від тих численних витворів пластичного мистецтва, котрі були розпорошені по монастирях й парафіяльних та соборних церквах, перебували у складі вже сформованих музейних колекцій. Варто згадати хоча б про колишню полтавську збірку різьблених хрестів, неповторну за своїм історично обумовленим добором¹. Одні з них зникли безслідно у вихорі будівництва “нової культури”; від інших, знищених пожежею у воєнний період, полишилися тільки металеві оправки. Якщо врахувати лише ті, репрезентовані на виставці з нагоди XIV Археологічного з'їзду, хрести, котрі були зведені з різних місць Чернігівської губернії (а за церковними інвентарями можна виявити також чимало інших), – Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського міг би пишатися чудовою колекцією². Проте маємо лише поодинокі зразки. Ще більш сумна доля спіткала харківську збірку, де було 16 творів: нині про них можуть нагадати хіба що світлини, зроблені в 1928 р. проф. С.А. Таранушенком, мабуть з нагоди студій О.Т. Степанової, яка на той час готувала доповідь про хрести, пізніше перероблену на статтю, надруковану в тепер майже неприступному виданні³.

Стаття О.Т. Степанової досі залишається єдиною ґрунтовною працею з широкою проблематикою, що присвячена різьбленим хрестам східноукраїнського походження. Дослідниця нарахувала 106 датованих зразків, виконаних у хронологічних межах 1633–1857 рр., вивчивши всього близько 350 пам'яток. Галицькі різьблені хрести дещо пізніше досліджені В.І. Свенціцькою, яка також подає чималий перелік датованих і підписаних творів, виконаних між 1669–1921 рр.⁴ Остання праця завершена такими словами: “Завданням дальшого досліду є розробити поодинокі тут тільки накреслені питання з цієї ділянки, перевірити, наскільки подані висновки можуть бути загально обов'язуючи для українських, зокрема галицьких хрестів; порівняти ці висновки з даними хрестів, а також дерев'яної різьби інших народів, та зв'язати українську дрібну різьбу (сницарство) з цілістю загального розвитку українського мистецтва і культури”⁵. До цього мають дімкнутися також сучасні студії, котрі слід розглядати як спробу продовження тільки започаткованої і невдовзі обірваної наукової традиції.

Мабуть чи не єдине, що було зроблено за довгий час, – це вивчений й опублікований найбільш ранній український різьблений хрест кінця XV ст., ймовірно, володимироволинського походження⁶. Решта матеріалу чекає на дослідження та видання⁷. Не варто обминати увагою й Чернігів.

Питання про виготовлення різьблених хрестів у Чернігові чи в межах історичної Чернігівщини на сьогодні не стоїть, хоча свого часу, характеризуючи наявний матеріал, П.С. Уварова могла зрідка занотувати “изделие местное”, щоправда стосовно речей кінця XVIII – початку XIX ст.⁸ Неможливо це виключати принципово й для більш раннього часу, але при тому належить зазначити, що відомі витвори здебільшого київського кола або ж завезені з Афону чи Росії, і те цілком зрозуміло з огляду на певний історико-культурний контекст. От, скажімо, відтворено три різьблених хрести другої половини XVIII ст.⁹ (рис. 1) Виконані вони цілком професійно, радше за все представниками одного мистецького осередку. Перший з них (рис. 1, № 300) походить з церкви с. Конятина Кролевецького повіту (нині – Сосницький район), другий (рис 1, № 301) – з Воскресенської церкви м. Сосниці,

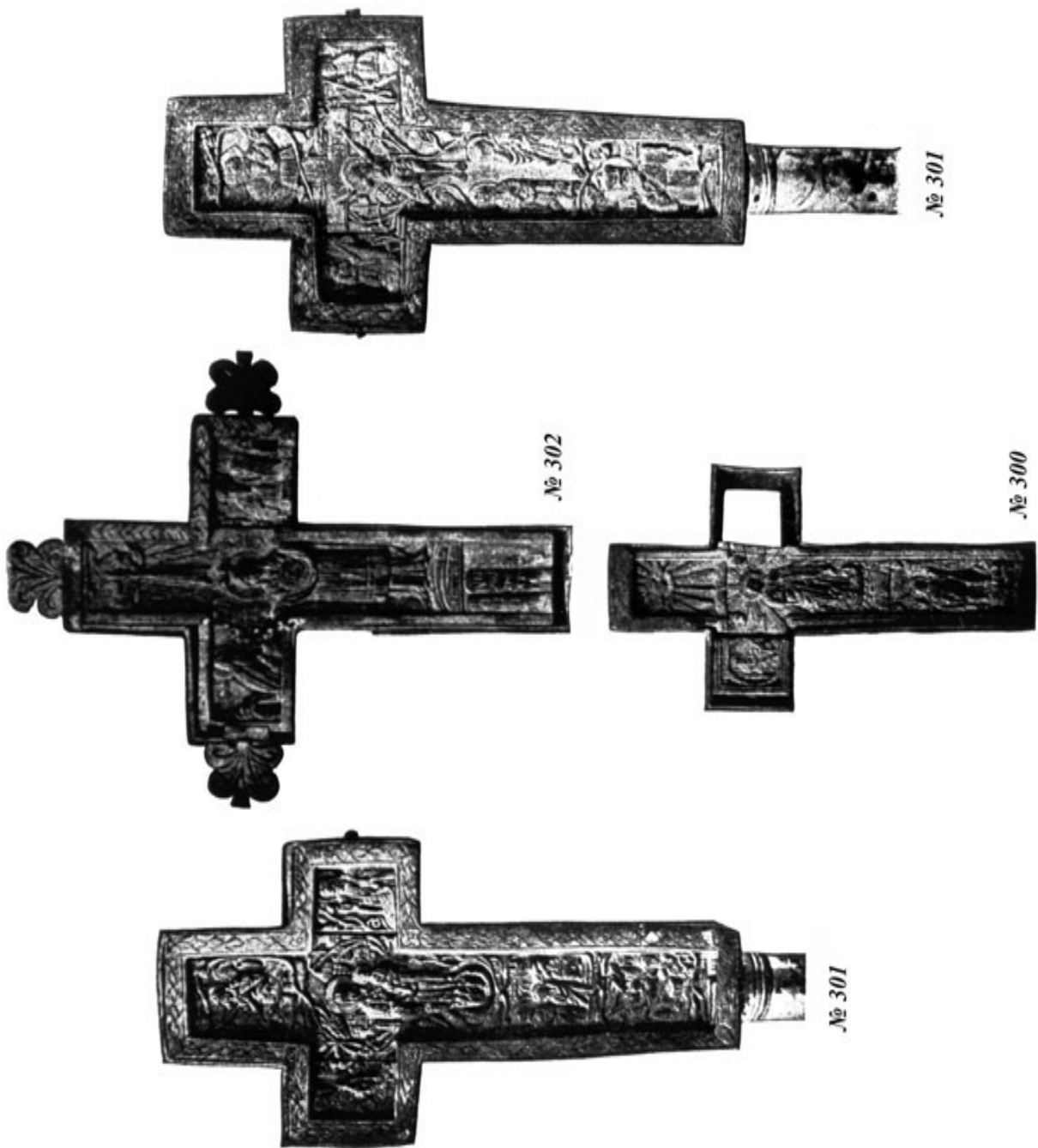

Рис. 1. Дерев'яні різьблені хрести XVIII ст. з Чернігівщини на виставці XIV Археологічного з'їзду. 1908 р.

третій (рис 1, № 302) – з церкви с. Сохачів Кролевецького повіту (нині Коропський район). Себто – всі пов’язані з одним регіоном, і, отже, дозволяють набути уявлення про те, якого характеру сакральні різьблення побутували на Північному Лівобережжі. В усіх зазначених випадках досить неважко визначити використання за взірці книжкової гравюри, передусім з киево-печерських видань. Часом ремісник утруднюється щодо зображення фігури в певному ракурсі і тоді він застосовує фронтальну позу, хоча це дещо порушує композиційну схему.

Серед наявних нині в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського хрестів найбільш раннім є кипарисовий у срібній оправі (інв. № И 2522), що надійшов з ризниці чернігівського архієрейського будинку. Його, можливо, слід ототожнювати з тим, що походив з церкви с. Кулаг Суразького повіту й пізніше знаходився в Чернігівському єпархіальному давньосховищі¹⁰. Це – чотирикінцевий хрест розміром 20,0 × 7,2 см, зі зрізаним тлом, склеєний з двох плоских дощечок; прикрашений ювелірною оправою з емаллю (синя, блакитна, зелена), позолотою, камінням; держак гранований, перев’язаний філігранною плетінкою, з втраченим завершенням (рис 2). Стиль оправі (зокрема – касти каміння) в цілому наближається до зразків кінця XVII ст. Він має суттєві відміни від властивого більш раннім грецьким виробам орієнталізму й радше нагадує риси, притаманні, скажімо, хрестам владики Павла Якшича та роботи ієромонаха Єзекіїла у Євфразіані в Паренцо, кінця XVII – початку XVIII ст.¹¹ На чільному боці описуваного хреста в середхресті зображено Розп’яття з предстоячими, обабіч – півфігури ангелів, угорі й долу – євангелісти; на зворотному – Богоявлення, так само оточене ангелами і євангелістами. Всі зображення репрезентовані на тлі архітектурних куліс з вузькими видовженими готичними вікнами у вигляді біфорів й трифорів. Іконографія Розп’яття і Богоявлення – того, дещо спрощеного варіанту, котрий наявний в афонському різьбленні XVII ст. поруч з надто ускладненим, до того ж доповненим ще євангельським циклом¹². Прикметною ознакою можна вважати півфігури ангелів і постаті сидячих євангелістів – зовсім подібно до хреста XVII ст. у Белграді¹³. Однак тут – ознаки іншої індивідуальної манери різьблення, і тому зображення євангелістів не заповнюють відведений для них простір, а у вигляді дрібненьких півфігур вміщені у куточку, і навіть в одному випадку ще дрібніша постать майже губиться в готичному інтер’єрі. Неважко здогадатися, що те стало наслідком вільного використання граверних взірців. Плискуватий рельєф майже поспіль вкрито графічними лініями. З анатомією різьбяр рахуватися не бажає. Зображення не мають жодних супроводжуючих написів (якщо тільки вони не опинилися під срібною оправою). Як відомо, виготовленням різьблених хрестів на Афоні займалися як грецькі, так і слов’янські ченці. Останні трактують форми більш узагальнено, здебільшого надають перевагу обмеженому числу сюжетів, прикрашають вироби ювелірними оправами¹⁴. За цими прикметами різьблений хрест з Чернігова належить визначати як сербський, можливо пов’язаний своїм походженням з Хиландарським монастирем на Афоні, й датувати останніми десятиліттями XVII ст. Врешті, це стильний твір, і він ніяк не нагадує білоруські імітації тієї ж самої доби, з їх суто фольклорним сприйняттям взірця¹⁵.

В якій мірі українські різьбярі хрестів XVII–XVIII ст. використали балканський досвід, котрий мав бути начебто продовженням візантійської традиції, важко відповісти однозначно, адже бракує витворів, що могли б утворити певний ланцюг її успадкування. Але щодо динаміки цього процесу можна набути певне уявлення з досвіду московського різьблення другої половини XV – середини XVI ст.: копіювання грецького вишуканого оригіналу супроводжується послідовним спрощенням, аж поки не доходить до цілковитого схематизму¹⁶. Серед українських творців не помітно сталих намагань налагодити відтворення афонських моделей, а існують лише певні запозичення іконографічно-композиційного характеру¹⁷. Однак з часом їх також вже неможливо помітити.

Семикінцевий ручний хрест (інв. № И 2512) розміром 28,6 × 12,5 см – з дещо суперечливими типологічними ознаками, адже пропорції і скісна нижня поперечка мали б свідчити на користь російського походження, але при тому було б інше завершення (рис. 3). Відомі українські золотарські вироби XVII ст. мають саме таку форму, хоча інші пропорції¹⁸. Подібним протиріччям позначений і рослинний гравірований орнамент на срібному окутті хреста. Себто таке гібридне сполучення елементів може радше свідчити про виготовлення витвору за певних умов або у процесі адаптації сторонніх запозичень. Проте ці спостереження – попереднього характеру, бо належить передусім врахувати характер дерев'яного різьблення з його іконографічними і стилістичними прикметами. На чільному боці перехрестя заповнює Розп'яття з передстоячими і архітектурним єрусалимським тлом; вгорі – Тайна вечеря; обабіч – Моління про чашу й Увінчання терновим вінком; внизу – Бичування Христа і Покладання тіла у труну. На зворотному боці в перехресті – Богоявлення (Хрещення); вище Різдво Христове; обабіч – Введення у храм Богородиці і Стрітіння Господнє; долу – Благовіщення і Старозавітна Трійця. Цей перелік лише частково співпадає з сюжетами, властивими афонським різьбленням хрестам, де вони до того ж мають надто різне розташування, практично не підлягаюче певній, чітко окресленій схемі¹⁹. Датований 1687 р. різьблений хрест із Судової Вишні (Львів, Національний музей)²⁰ цікавий вже тим, що майже ту саму, тільки помітно ускладнену загальну іконографічну схему, відтворює чи не за тим самим джерелом. Порівнюючи означені твори, належить визнати їх різне походження в межах однієї доби. Різьбяр описуваного хреста більш високого фахового рівня й пов'язаний з європейською течією, на що вказують моделювання фігур й так само бездоганно відтворений рослинний орнамент з обох боків. Супроводжуючі написи на срібному окутті не дозволяють сумніватися щодо українського походження ремісника, котрий оздоблював різьблення радше за все близько 1700 р., коли виконано й сам хрест. Тут все відповідає стилістичним змінам цього часу²¹.

З Чернігівського музею культів, як і попередній, надійшов ще один семикінцевий ручний хрест (інв. № И 2514) розміром 35,0 × 14,0 см з прямою нижньою поперечкою, у срібній золоченій оправі, прикрашеній штучним камінням (синім, зеленим і червоним склом), а також орнаментальними ажурними накладками (рис. 4). Трохи звужений донизу держак з кулькою на кінці, вкритий навкісь гравірованими лініями, з'єднаний з хрестом дещо сплющеним “яблучком”. Різьблений з обох боків хрест поспіль заповнений рельєфними зображеннями, серед яких більшим розміром вирізняються відповідно Розп'яття і Богородиця з Немовлям, розташовані в середохресті. Розп'яття належить до варіанту, обвитого виноградною лозою, відомого в українському сакральному мистецтві від другої половини XVII ст.²² До поширення цього іконографічного мотиву могли спричинитися й дереворити форт таких книг, як Євхологійон киево-печерського видання 1646 р., де композиція віддзеркалює ще процес розвитку, на відміну, скажімо, від твору В. Ушакевича 1667 р. Тіло розп'ятого Христа в різьбленні зображене дуже обвислим, як це типово для західної мистецької традиції. Поруч з хресним деревом одnobанні церковні споруди. Вгорі – півфігура Саваофа, обабіч Розп'яття в завитках виноградної лози – погруддя предстоячих і святих; у нижній частині хреста в овальних медальйонах постаті апостола Павла і пророка. На зворотному боці витвору за цілком подібною до означеної схемою навколо зображення Богородиці з малим Христом розташоване погруддя євангелістів і святих. Написом виокремлено лише євангеліста Луку, що може свідчити про замовника хреста. Під ним в овальному медальйоні – апостол Петро, нижче – доволі незвичне зображення св. Георгія з колесом і списом, що інколи зустрічається на іконах з життями святого і властиве для давньоруської і візантійської іконографії, проте інколи зустрічається і у пізнішу добу. Відсутність супроводжуючих написів утруднює розпізнання репрезентованих

святих, особливо в тих випадках, коли бракує відповідних атрибутів. Сама схема композиції теж має певну аналогію в деревориті Іллі, датованому 1658 р. і використаному як форта києво-печерського видання Акафістів 1663 р. Проте різьблення хреста вирізняється високими пластичними якостями, властивими майстрам з великим практичним досвідом, передусім київського кола кінця XVII – початку XVIII ст. Стилiстично різьблення подiбне до попереднього хреста, але воно виконане за iншим взiрцем, можливо дещо пiзніше, хоч явно у хронологiчних межах першої чвертi XVIII ст.

Напрестольний хрест на седесi (iнв. № И 2507) належить до типу стацiонарних: вiн бiльший за розміром (57,0 × 23,0 см) i становить приналежнiсть престолу, колись звичайну для українських церков (рис. 5), а нинi знану на християнському Сходi i на Балканах, зокрема в Сербiї. Там досi на престолi можна бачити кiлька таких хрестiв серед свiчникiв²³. Хрест – п'ятикiнцевий, себто двораменний, прикрашений різьбленням з обох бокiв, у сiрбнiй золоченiй оправi (гладенький, лише з карбованими декоративними прикрасами у стилi рококо). Різьблення виконане у високому рельєфi, в пiзнiьбароковому стилi, з помiтним переважанннм композицiй другорядними деталями, щоправда порiвняно вдало вписаними в загальну схему. Це стосується архiтектурного мотиву та голiвок херувимiв. Розп'яття сприймається як адаптацiя захiдного барокового оригiналу, про що найкраще свiдчить зображення нiг з маленькими плескуватими ступнями. В цiлому фiгура Христа трактована досить натуралiстично, як i чотири пiвфiгури предстоячих, а вмищене вгорi зображення Саваофа – бiльш схематизоване. Голови предстоячих не мають нiмбiв, у чому належить вбачати неухважнiсть майстра, який також залишив нiмб навколо голови розп'ятого Христа без належного хрещатого позначення, обов'язкового у вiзантiйськiй iконографiї. Розп'яття певною мiрою нагадує гравiрованi iнтерпретацiї Григорiя Левицького, зокрема – фронтиспiс Євангелiя києво-печерського видання 1737 р.²⁴ Не виключено, що різьбяр послуговувався якщо не саме цим, то схожим на нього взiрцем. Пiд Голгофою з людським черепом вписане в арку поколiннє зображення Іоанна Златоуста, вбраного в сакос i митру, як це можна спостерiгати вiд кiнця XVII ст., коли саме так репрезентовано архiєрея на дереворитi чернiгiвського Молитовника, виданого в 1692 р. Хрещення на зворотному боцi витвору – лише з єдиним ангелом, трактоване в таких пластичних формах, як i Розп'яття; причому варто звернути увагу на розробку горiшньої частини композицiї з її небесною сферою й осяяним Святим Духом у виглядi голуба. Поруч з Хрещенням, на кiнцях великого рамена хреста – погруддя святих князiв Бориса i Глiба в царському вбраннi i в коронах, а в нижнiй частинi виробу – пiвфiгура князя Володимира Святого, так само зображеного як цар: в коронi, зi скiпетром i державою, до того ж з довгою бородою: все це його дуже вiдрiзняє вiд деревориту 1680 р., вмищеного у Синописi києво-печерського видання 1681 р. Також не схожi й Борис i Глiб на їхнє зображення на згаданому дереворитi, як i на фортi унiвського видання 1695 р. Отже йдеться про нову, швидше свiтську iконографiю князiв, бiльш розвинену нiж у волинськiй iконi з Ратна, котру традицiйно датують кiнцем XVII ст.²⁵, й помiтно наближену до виконаної Л. Тарасевичем та І. Щирським в 1691 р. вiдомої тези Обидовського²⁶.

Враховуючи всi перелiченi ознаки, цей різьблений хрест належить датувати не ранiше другої чвертi XVII ст., а якщо сiрбна оправа виготовлена одночасно з різьбленням – навiть серединою того ж столiття. Проте це датування є подекуди ризикованим, бо нижче зображення князя Володимира є поминальний напис, а пiд зображенням Іоанна Златоуста помiтний напiвзнищений датуючий. Твiр елiтарного походження i очевидно київського мистецького кола. Проте, ким був замовник хреста чи його різьбяр – iнок Венiамiн – невiдомо.

Інший стацiонарний напрестольний хрест (iнв. № И 2497), розміром 50,0 × 22,5 см

Дерев'яні різьблені хрести

Ручний напрестольний хрест
Інв. № И 2522

Ручний напрестольний хрест
Інв. № И 2512

Дерев'яні різьблені хрести

Ручний напрестольний хрест
Інв. № И 2514

Стаціонарний напрестольний хрест
Інв. № И 2507

теж у срібній оправі й на седесі, з київським тавром майстра у вигляді лігатури МН (рис. 6). Численні відомі твори цього золотаря – Матвія Наруновича виконані в 1735–1758 рр.²⁷ Різьблення тут має дещо іншу іконографічну схему, яка частково нагадує репрезентовану у вже згаданих афонських хрестах. Чільний бік має зображення Розп'яття, оточена п'ятьма композиціями з пасійованого циклу; зворотний – Різдво Христове з трьома празниковими композиціями (Благовіщення, Хрещення, Воскресіння), до котрих долучено Коронування Богородиці і зображення архангела Михайла та святителя Миколая. Кожна з композицій в окремому медальйоні. Іконографія помітно спрощена, число діючих осіб мінімальне. Лише Розп'яття має таку особливість, як наявність постатей ангелів, схожих на античних геніїв. Вишукані дрібні постаті, в одних випадках надмірно видовжені, в інших – деформовані, хоча це не кидається в очі, адже хрест сприймається в цілому, до того ж його мали бачити на відстані. Варіації такої іконографічної схеми в різьбленні цього стилістичного напрямку київського художнього ремесла середини XVIII ст. послідовно переходить у третю чверть, про що, зокрема, свідчать напрестольні хрести 1772 і 1776 рр. з музею історичних коштовностей України (інв. №№ ДМ-4476, ДМ-97). При цьому доводиться спостерігати дивне розмаїття іконографії, і часом важко вказати кілька дійсно ідентичних витворів. Отже, досвід оригінального творчого використання балканської культурної спадщини на київському ґрунті вартий уваги сучасного дослідника дерев'яних різьблених хрестів.

На превеликий жаль, в досить фрагментованому стані збереглося ажурне різьблення ще одного напрестольного хреста на седесі (інв. № И 2509), розміром 53,0 × 23,5 см, також у срібній оправі, дещо ускладненого типу. (рис. 7) Композиції празникового циклу з долученням інших сюжетів розміщені у круглих медальйонах і, відповідно, розташовані по сім на кожному боці. Різьблення виконане у виразній узагальнюючій манері, з гострим відчуттям пластичних якостей рельєфу. Брак площин призводить до максимального скорочення фігур навіть у складних сюжетах. Наприклад, у Покрові спостерігається лише дякон з двома архієреями, у Різдві Христа залишились тільки фігури немовляти і Богородиці. Рослинні паростки поміж медальйонами створюють справжнє тонке мереживо: майстерність тут так само досягає свого найвищого прояву. Досі невідомі датовані зразки подібного різьблення, а за принциповими аналогіями це має бути твір кінця 1770-х рр., чому не суперечить також характер золотарського оформлення з каміннями (червоні і сині). Стиль рококо тут зустрічаємо вже не в його чистому вигляді, а з домішкою інших елементів, що призводять до своєї рідної еkleктики.

До цього хреста подібний інший (інв. № И 2526), розміром 35,5 × 18,3 см, з Троїцької церкви с. Семенівки Новозибківського повіту (рис. 8). Він експонувався у 1908 р. як твір XVII–XVIII ст.²⁸ Сьогодні можна стверджувати, що його виконано у другій половині, і навіть останній чверті, XVIII ст. Хрест теж належить до типу стаціонарних напрестольних, і первісно, звичайно, мав срібний золочений седес в такому самому стилі, як існуюча оправа, виконана настільки ж ретельно, як і дерев'яне різьблення. Останнє привертає увагу архітектурними спорудами й цілими ансамблями. Виникає враження, що їх відтворення стає для майстра чи не головним завданням, а це характерне для паломницьких євлогій. Манера різьблення більше відповідає грецькій художній традиції, з увагою до подробиць²⁹. Остання, як відомо, ставилася з великим пієтетом до найбільш ушлявлених монастирів Християнського Сходу³⁰. Різьблені хрести з подібними, до того ж багатофігурними медальйонами відомі на Балканах³¹. Якщо цей і попередній напрестольні хрести афонського чи навіть палестинського походження, то їх датування кінцем XVII – початком XVIII ст. є цілком виправданим, а прикрашення пізнішими українськими ювелірними оправами – зрозумілим. У всякому разі, неможливо різьблення таких творів беззастережно зараховувати до творчої спадщини місцевих майстрів, адже вони тут залишаються явно чужими, занесеними здалеку.

Інше враження справляє останній на престольний стаціонарний хрест (інв. № И 2501) розміром 40,0 × 15,0 см, семикінцевий, трираменний, в олов'яній оправі, на сидісі (рис. 9). Окремі елементи оформлення в чомусь подібні до попередніх, але різьблення з чільного боку витвору переважно утворює серію круглих невеличких медальйонів, з яких трохи більший з Розп'яттям, решту заповнюють композиції пасійного циклу та зображення євангелістів, до речі, майстерно вписані у кола. Привертають увагу сюжети верхнього і нижнього малих ramen – Жони мироносиці і Покладання тіла в саркофаг, вирішені таким чином, що крайні фігури композиції знаходяться поза колом, куди вміщена лише центральна частина. Подібно трактований і празниковий цикл на зворотному боці хреста. Різьблення, схоже, грецьке, мабуть афонське, з іконографічними та стилістичними ознаками початку XVIII ст.

Завданням цього описання є намагання ввести до наукового обігу порівняно невеличку, здебільшого депаспортизовану групу дерев'яних різьблених хрестів, українського і балканського походження, історично пов'язаних з Чернігівщиною. Свого часу О.Т. Степанова, опрацьовуючи різьблені на престольні хрести, на жаль, оминула чернігівську колекцію, тоді ще досить багату. Матеріал складний і далеко не завжди надається до залучення певних аналогій. Доводиться обмежуватися визначенням історико-культурного контексту і широкого історичного тла, на якому тільки й могли виникнути такі пластичні твори. Тож запропоноване датування неможливо вважати в усіх випадках остаточним, таким що в майбутньому не потребувало б певного уточнення. Врешті, це нормальне явище, бо йдеться про розпорошені різноманітні пам'ятки художнього ремесла, які насправді часом є творами високого мистецтва.

¹ Трипольский В. Полтавское епархиальное древлехранилище. – Полтава, 1909. – С. 60–68.

² Каталог выставки XIV Археологического съезда в Чернигове / Под ред. Добровольского П.М. – Чернигов, 1908. – Отдел II. – С. 41–46.

³ Степанова О.Т. Матеріали до вивчення української дерев'яної різьби. Дерев'яні різьбовані на престольні хрести // Мистецтвознавство: Збірник. – Вип. 1. – Харків, 1928–1929. – С. 107–127. – Табл. LXVI–LXIX.

⁴ Свенціцка В. Різьблені ручні хрести. XVII–XX вв. – Ч. I–II. – Львів, 1939.

⁵ Там само. – Ч. 1. – С. 28.

⁶ Білоус Л., Пуцко В. Хрест Ларіона Іваницького // 100 років колекції Державного музею українського народного декоративного мистецтва: Збірник наукових праць. – К., 2002. – С. 56–62; їх же. Різьблений хрест Ларіона Іваницького // Сакральне мистецтво Волині: Науковий збірник. – Вип. 9. – Луцьк, 2002. – С. 101–107.

⁷ Від 2002 р. знаходиться у друку розвідка: Пуцко В. Різьблені хрести у Музеї народної архітектури і побуту у Львові.

⁸ Гр. Уварова П.С. Церковный отдел Выставки Черниговского Археологического съезда // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. 1908. – Т. II. – М., 1911. – С. 130–131. – № 291, 295.

⁹ Там само. – С. 131. – Табл. XXIV. – № 300–302.

¹⁰ Гр. Уварова П.С. Церковный отдел Выставки Черниговского Археологического съезда. – С. 127. – № 255 (“Крест кипарисный, в металлической оправе с ручкой. Тонкой афонской работы XVII века”).

¹¹ Радойкович Б. Крстови у емальбу XVI и XVII века // Музеј примењене уметности: Зборник. – Бр. 1. – Београд, 1955. – С. 79–80. – Ст. 20, 20 а; Хан В. Значај палестинских еулогија и литургиских предмета за новију умјетност код Срба // Музеј примењене уметности: Зборник. – Бр. 5. – Београд, 1959. – С. 71. – Ст. 21.

¹² Див.: Радойкович Б. Једна група дрвених крстова са релјефима празника // Музеј примењене уметности: Зборник. – Бр. 5. – С. 79–97; її ж. *Sitna plastika u staroj srpskoj umetnosti*. – Beograd, 1977.

¹³ Там само. – С. 41. – Рис. 47.

¹⁴ Залеская В.Н. Афонские резные кресты и образки (по материалам собрания Эрмитажа) // Византийский временник. – Т. 54. – М., 1993. – С. 143–144.

¹⁵ Пуцко В.Г. Из ризницы Троицкого Лютикова монастыря // Сквозь века... – Калуга, 1999. – С. 20–27. – Рис. 1, 2.

¹⁶ Докладніше див.: Пуцко В.Г. Деревянные резные кресты XV–XVI вв. из ризницы Троице-Сергиевой лавры // II конференция “Города Подмоскovie в истории российского предпринимательства и культуры”. Серпухов, декабрь 1997 г.: Доклады, сообщения, тезисы. – Серпухов, 1997. – С. 121–127; його ж. Византийский стиль в московской деревянной резьбе XV в. // Уваровские чтения – VI: Граница и пограничье в истории и культуре. Муром, 16–18 мая 2005 г. (друкується).

¹⁷ Свенціцка В. Різьблені ручні хрести. – С. 17–18. – Іл. 10, 11, 14, 15, 26, 27.

Дерев'яні різьблені хрести

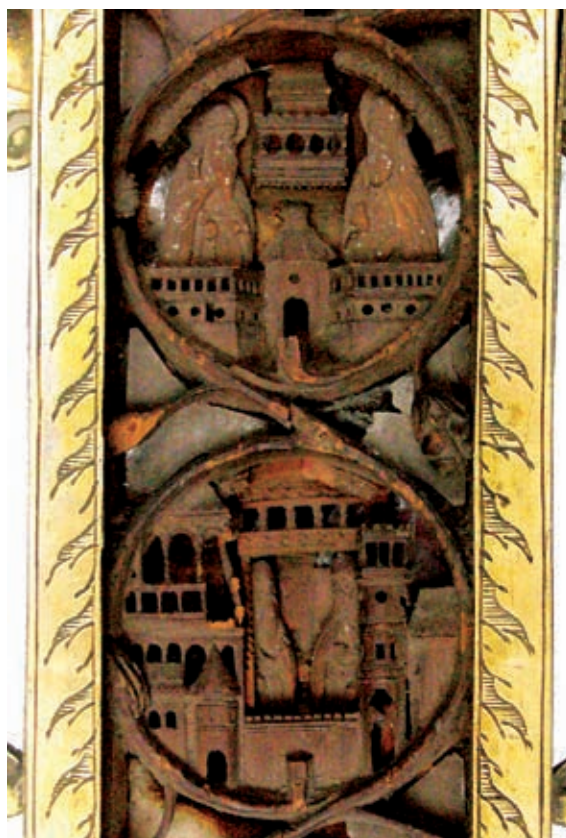
Стационарний напребстольний хрест
Інв. № И 2497

Стационарний напребстольний хрест
Інв. № И 2509

Дерев'яні різьблені хрести

Стаціонарний напрестольний хрест
Інв. № И 2526

Стаціонарний напрестольний хрест
Інв. № И 2501

- ¹⁸ Петренко М.З. Українське золотарство XVI—XVIII ст. – К., 1970. – С. 53, 57, 58, 59; Церковні старожитності XVI—XVII століть у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника; Каталог виставки. – К., 1999. – С. 31. – № 16 (останній хрест виконаний в 1517—1522 рр. і поновлений в 1598 і 1763 рр.).
- ¹⁹ Radojkovic B. Sitna plastika u staroj srpskoj umetnosti. 11, 32, 34, 35, 38, 40–45, 48; Пуцко В. Деревянный крест с рельефными изображениями праздников и святых // Zeitschrift für Balkanologie. – Bd. 25, 1989. – С. 76–91. – Рис. 1, 2.
- ²⁰ Свенціцька В. Різьблені ручні хрести. – С. 6. – Іл. 14, 15.
- ²¹ Будзан А.Ф., Юрченко П.Г. Різьблення на дереві та рогові // Історія українського мистецтва. – Т. 3. – К., 1968. – С. 355.
- ²² Гр. Уварова П.С. Церковный отдел Выставки Черниговского Археологического съезда. – С. 135. – Табл. XXV, XXVI. – № 307, 308; Щербаківський Д. Символіка в українському мистецтві. 1. Виноградна лоза // Українське наукове товариство: Збірник секції мистецтв. – Вип. 1. – К., 1921. – С. 59–62.
- ²³ Див.: Hamann-Mac Lean R., Halleensleben H. Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien von 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert. – Gieben, 1963. – Abb. 108.
- ²⁴ Фоменко В.М. Григорій Левицький і українська гравюра. – К., 1976. – С. 70, з іл. Автор книги вважає, що навпаки, взірцем для гравюри міг стати один зі скульптурних творів.
- ²⁵ Шедеври українського іконопису XII—XIX ст. / Національний художній музей. – К., 1999. – Іл. 33.
- ²⁶ Степовик Д. Іван Щирський. – К., 1988. – С. 77–81; порівн.: Алексеева М. Гравюра петровського времени. – Л., 1990. – С. 10 (іл.), 12.
- ²⁷ Петренко М.З. Українське золотарство XVI—XVIII ст. – С. 170; Постникова-Лосева М.М., Платонова Н.Г., Ульянова Б.Л. Золотое и серебряное дело XV—XX вв. – М., 1983. – С. 166. – № 638.
- ²⁸ Див.: “Крест напрестольный кипарисный, тонкой монастырской работы, в металлической оправе, с литыми ажурными украшениями, XVII—XVIII веков. В 8 кругах, перевитых гроздьями винограда, вырезаны в центре Распятие (сохранился только город и ангел с орудиями страдания), вверху Воскресение Христова и явление ангела мироносицам, в боковых – святители: Василий Великий, Иоанн Златоуст, Григорий Богослов и Николай Чудотворец. В четырёх нижних кругах подвижники и преподобный Антоний Великий. Феодосий, Антоний и Феодосий Печерские и др. На обороте по золотому левкасу киноварью стёршаяся надпись “Кресту твоему”. – Гр. Уварова П.С. Церковный отдел Выставки Черниговского Археологического съезда. – С. 132. – Табл. XXIII. – № 1311.
- ²⁹ Порівн.: Христианство на Востоке. Искусство мелькиотов и инославных христиан: Каталог выставки. – СПб., 1998. – № 69, 71.
- ³⁰ Grabar A. Un cycle des “capitales” chretiennes dans l’art moldave du XVI-e siecle // Festschrift für Otto Demus zum 70. Geburtstag (Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik. Bd. 21). – Wien, 1972. – P. 125–130.
- ³¹ Radojkovic B. Sitna plastika u staroj srpskoj umetnosti. – Sl. 48.

Мистецтво у середньовічному Любечі

Любеч належить, ймовірно, до числа найповніше розкопаних на сьогодні середньовічних центрів Давньої Русі, адже його дослідження триває вже понад століття¹. У фаховій літературі найбільш докладно висвітлений доробок місцевої склоробної майстерні, котра діяла протягом 1130-х рр.², а також ювелірної майстерні першої чверті XIII ст.³ Йшлося також про інші витвори художнього ремесла, загалом не дуже чисельні. Але навіть вже відомі знахідки дозволяють зробити певні спостереження та висновки, бо мова йтиме про конкретний матеріал.

В Любечі знайдені лише три кам'яні іконки, неоднакові за стилем та манерою різьблення. Т.В. Ніколаєва вважала, що саме це невеличке князівське місто могло бути й місцем їх виготовлення⁴. Припускати таке, звичайно, можливо. Проте, знахідки дещо несподівано виявляють певні прикмети, що не дозволяють прийняти попередні висновки без жодних застережень. Одначе, таки не доводиться сумніватися щодо виконання цих творів у XIII ст., а також їх історичного зв'язку дійсно з Любечем. В кожному разі, коли виникає питання про походження тих чи інших зразків дрібної кам'яної пластики, належить розуміти, що саме по собі місце виготовлення не має вирішального значення, бо важливішою виявляється приналежність до певної художньої традиції.

Найбільш цікавою видається іконка із сірого з темними прожилками жировику, розміром 5,5 × 5,0 см (разом з оправою – 8,0 × 8,7 см), із заокругленим верхом, прикрашена залізною оправою із загнутими на чільну сторону зубцями, подекуди перетвореними на декоративний елемент. На кам'яній поверхні в невисокому пліскуватому рельєфі вирізьблено образ Богородиці Одигітрії. Виконання досить ретельне, особливо обличчя – з подвійною окантовкою очей, розплющеним у нижній частині носом та виразно означеними мімічними зморшками. Проте, не виключено, що ніс набув таких незвичайних ознак через потертість рельєфа, котра майже знищила риси обличчя малого Христа. На голові Богородиці поверх чіпця мафорій, зібраний у м'які складки у вигляді подвійних ліній, накреслених у різних напрямках, з чотирикінцевими хрестами на чолі та плечах. Рельєфні німби – з подвійною окантовкою, а також імітацією низання перлами завдяки звичайним поперечним насічкам. Поруч із зображенням накреслена монограма Богородиці і Христа⁵. Залізна оправа навряд чи є первісною.

Напевно, можна було б обмежитися вказівкою на іконографічний образ Богородиці Одигітрії, вшанування якого в Київській Русі започатковано з 1046 р. завдяки царгородському твору, привезеному з Візантії дружиною князя Всеволода Ярославича, батька Володимира Мономаха⁶. Одначе за дрібнішими деталями – це радше є відтворення ікони Богородиці Любецької, знаної лише за пізнішими копіями, одну з яких у 1653 р. перенесено до київського Софіївського собору, де вона перебувала до 1701 р.⁷ На деревориті 1697 р., а також на іконі, написаній І. Щирським в 1698 р., враховано як типологічну ознаку образу наявні прикраси: корони західного типу й намисто⁸. Характерно, що навіть на означених копіях можна зауважити характерний малюнок зморшок мафорію (“драбинкою”), наявний вже в описуваному кам'яному різьбленні XIII ст. З того залишається гадати, чи любецька кам'яна іконка є не лише місцевим пластичним твором, а й найдавнішим відтворенням чудотворного образу, відомого за переказами від XI ст.⁹, чи, навпаки, не слід надавати вирішального значення таким, на перший погляд не вартим уваги, подробицям¹⁰. В цілому ж

1

2

3

*Рис. 1. Кам'яні іконки з Любеча:
1 – Богородиця Любецька; 2 – архангел Гавриїл; 3 – апостол Яків.*

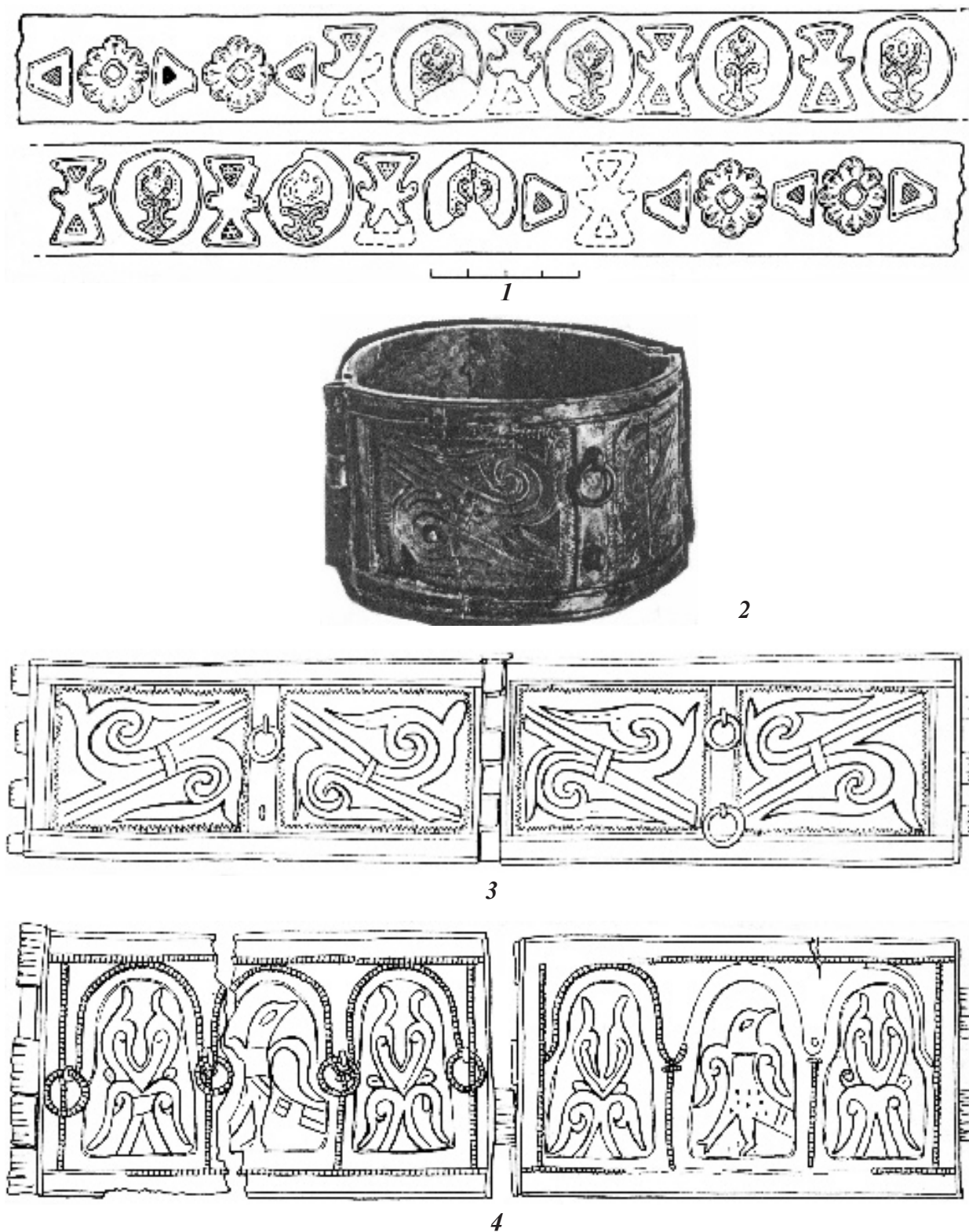

Рис. 2. Ювелірні вироби з Любеча:

1 – очілля: реконструкція (за Т.І.Макаровою); 2 – срібний браслет з черню зі скарбу 1960 р.; 3 – орнаментика того самого браслета (за Т.І.Макаровою); 4 – орнаментика срібного браслета із знахідок 1907 р. (за Т.І.Макаровою).

явно не слід відкидати саму можливість бачити в рельєфному відтворенні давню любецьку реліквію, подібно до київських¹¹.

Ремісника, котрий виконав кам'яну іконку Богородиці Любецької, важко залучити до кола найбільш елітарних різьбярів, так само, як і до числа провінційних ремісників-самоуків, наближених до народного мистецтва з його виразною фольклоризацією образу. Непогано виконаний малюнок і чітко означені стилізовані прикмети свідчать на користь приналежності твору майстрові певного мистецького напрямку. Інша мова, що за рівнем майстерності цей різьбяр поступався тим, котрі впродовж перших десятиліть XIII ст. репрезентували на київському ґрунті кращі досягнення царгородського пластичного мистецтва¹². Постаць Богородиці з малим Христом на лівій руці розташована на площині так, що композиційно не дотримано цілковитої симетрії. Не зовсім досконало ремісник розуміє анатомічні форми, що особливо помітно на прикладі фігури Христа, зовсім не дитячої за пропорціями і типом обличчя. Спрощеними виявляються зображення рук, особливо правиці у Богородиці, простертої до Христа. Структура складок одягу якнайкраще доводить декоративний характер рельєфу з його орнаментально-графічною системою. В такому разі можна цілком пояснити дещо несподіване узгодження плавності різьблення з тенденцією до широкого вживання штриховки. Не виключено, що ремісник засобами пластичного мистецтва безпосередньо відтворював малярський взірець, використовуючи ті мистецькі засоби, котрі здавалися йому більш доцільними.

З огляду на іконографію, стиль та технічні прикмети кам'яну іконку Богородиці Любецької слід датувати другою чвертю XIII ст. З одного боку, тут враховано все, що стає наявним в київському різьбленні першої третини цього століття, з іншого – відсутні будь-які риси, котрі визначають новий стиль перелому XIII–XIV ст., надиханий палеологівськими взірцями. Це, однак, характерне вже не для київської, а радше для новгородської дрібної кам'яної пластики, сплутати які практично неможливо¹³. Припускати виконання упродовж другої половини XIII ст. також не випадає, бо на цей час адаптацію стильових ознак ще не було доведено до етапу, котрий свідчив би про відчуження від спадщини попередньої доби. Себто, іконку виготовлено вірогідніше за все незадовго до 1239 р.

До докладного аналізу розглянутого твору спонукає не лише його джерелознавча вартість, але й певна обставина: можливо тим самим ремісником виконаний і інший твір, знайдений також в замковій частині Любеча. Це – кругла за формою, діаметром 2,5 см, шиферна іконка з півфігурою святого, ім'я якого вбачають в кириличному написі на зворотному боці виробу: Яковъ¹⁴ (Рис. 1.3). Постаць задрапірована гіматієм, дрібні зморшки якого відтворені завдяки густо накладеним тонким лініям, що ніби лише штрихують площину, а не виявляють особливості чоловічої постаті. Важко сказати, чи насправді ремісник прагнув зобразити апостола лисим і поголеним, але з вусами, чи то так сталося внаслідок помітного спрощення й занадто дрібненького розміру рельєфу. Однак зображення в цілому не тільки виказує всі ознаки примітиву, а й навіть містить риси шаржу, завдяки круглій голові, надмірно великій благословляючій правиці, надто схематично відтвореному кодексу, захованому поза вкритою краєм одягу лівою рукою. Обличчя з широко відкритими очима оточене німбом, окресленим подвійною лінією. Обрамлення має вигляд широкої рельєфної смуги. За ним дещо несподівано виявляються вже знайомі за попереднім твором технічні засоби, як-от: подвійна окантовка очей та схожа системою штриховка одягу. Звичайно, цих елементів не досить, аби завдяки їм обґрунтувати твердження про доробок одного різьбяра, але навіть забагато, щоб відкинути вірогідність такого припущення¹⁵.

Ймовірно, зображено саме апостола Якова. Але якого, бо з цим ім'ям відомі: Яків Алфеїв (апостол з 12-ти, брат євангеліста Матвія); брат Господень по плоті (апостол від 70-ти, перший єпископ Єрусалимський); Заведів (апостол з 12-ти, брат Іоана Богослова)?

За іконографічними ознаками перший та останній майже не різняться типологічно – з невеличкою бородою, тоді як другого зображували з довгою. Коли зважити на те, що лише послання Якова – “брата” Ісуса Христа входить до складу книг Нового Завіту, то саме його були підстави репрезентувати не з сувоєм, а з кодексом в руці, подібно до євангелістів. Іконографічний образ апостола, на жаль, не настільки яскраво окреслений у візантійській мистецькій традиції, щоб на її основі було можливим робити остаточні висновки. Проте, здебільшого його зображували з довгою бородою і не лисим¹⁶. Отже, таким чином неможливо пояснити подібну до любецької таку своєрідну уніфікацію, властиву також різьбленій іконці ще меншого діаметру (1,5 см), знайденій у літописному Білозерську¹⁷. Щодо мистецького кола, то до нього, зокрема, входить і загалом схожий за стилем кістяний образок євангеліста Матвія, з вітебських знахідок, дещо більш поміркований щодо наголошеного схематизму¹⁸.

Останній зразок любецького, за місцем знахідки, кам'яного різьблення, про які тут йдеться – це невеличкий за розміром (3,0 × 1,5 см) фрагмент, що становить частину півфігури архангела Гавриїла¹⁹ (Рис.1.2). Т.В. Ніколаєва зазначила, що подібна манера виконання їй невідома²⁰. Особливості ж полягають в тому, що застосований високий плоский рельєф зі “скобчатою” розробкою одягу та глибокими ровчастими лініями, а крила архангела – з дрібненьким пір'ям, та й сама річ занадто мала. Обрамлення високе, зі скосом до середини іконки. Якраз ця деталь певною мірою дозволяє зрозуміти зазначені особливості, адже вона нагадує оформлення візантійсько-київських стеатитових іконок групи “1200 р.”²¹ Не викликає жодного сумніву використання тут царгородського взірця, хоча менш пройнятого традиціями неокласицизму, ніж відома платівка зі слонової кістки в Ермітажі²². Архангел Гавриїл зображений лоратним за типом, але різьбяр не зумів належно зрозуміти особливості лору, і тому цю частину вбрання, як правило прикрашену перлами та камінням, перетворив на звичайну бинду, орнаментовану як і решта одягу. Слід зазначити, що зображення лоратних архангелів не так часто трапляється й серед візантійських стеатитових ікон²³. Зате вони у другій чверті XIII ст. набувають популярності у скульптурному оздобленні собору в Юр'єві-Польському²⁴.

Кам'яна платівка з Любеча з огляду на позу архангела мала входити до складу деісусної композиції, досить мініатюрної, утвореної з п'яти чи семи півфігур, себто, відповідно до зображення, котре прикрашає обрамлення ікони Богородиці Боголюбської²⁵. У Візантії різьблені рельєфи зі слонової кістки, до яких належить також багатофігурний Деісус, навіть прикрашали вівтарний темплон²⁶. Чи не був відтворенням чогось подібного комплект кам'яних іконок, частиною якого є зображення архангела? Бо ж воно мусило мати певне функціональне призначення. Якою б спрощеною щодо свого уявного елітарного взірця вона б не здавалася, важливіше інше: у Любечі на початку XIII ст. були приступні до використання візантійської моделі. Щоправда, також не виключене тут посередництво Києва, де на той час зосередилося певне коло візантійських митців та ремісників.

Художнє життя давнього Любеча, здавалося б, припинилося, не полишивши по собі будь-яких слідів. Не збереглося від того часу жодної церкви, ікони, церковного начиння. Проте й невеличкі витвори можуть свідчити про високі мистецькі явища.

Сторінки історії середньовічної культури, отже, починають поступово відкриватися. Зокрема, це стосується ювелірного мистецтва. Однією з найяскравіших виявилася знахідка на Замку в 1960 р. двадцяти п'яти нашивних срібних з позолотою бляшок. Вони виявилися кількох варіантів. Сім з них – круглої форми з перегородчастою емаллю, із зображенням дерева життя; сім інших – трикутної форми, прикрашені скляними вставками, стільки ж бітрикутних, а чотири останніх мають форму багатопелюсткової розетки. Все це, як з'ясувалося, – елементи оздоблення вінця, що був передньою частиною святкового жіночого головного убору, що й засвідчила його реконструкція²⁷ (Рис. 2.1).

Згадане очілля знайдене разом з іншими витворами ювелірного мистецтва, до складу яких належала золота плетена намистина, срібний пластинчастий браслет з черню, а також інші срібні браслети: ажурний, кілька пластинчастих, литий й витий, плетений перстень, тринамистинне скроневе кільце, кришталева сферична намистина²⁸. Нині з'ясовано, що насправді до скарбу 1960 р. долучені речі, що походять з іншого скарбу або культурного шару²⁹. Серед знахідок чи не найбільш прикметні – браслети. Один із них – з черню, прикрашений рослинним орнаментом, з мотивом пагонів лози³⁰. Інший браслет з вигравіруваними у профіль зображеннями птахів³¹. Литий браслет – з лев'ячими масками на кінцях³². Проте, з числа знайдених у Любечі, як вже згадано, чи не найбільш цікавим залишається двостулчастий браслет з черню, прикрашений кіотцями з гравірованими зображенням стилізованих птахів, з розкопок 1907 р.³³ (Рис. 2.2–4). Не виключено, що рослинна та зооморфна орнаментика ювелірних виробів запозичена з книжкових прикрас, бо тут досить багато спільного з декором слов'яно-руських ілюмінованих рукописів, особливо початку XII ст.³⁴

Поки що мистецтво давнього Любеча репрезентують головним чином окремі артефакти першої половини XIII ст., часом надто цікаві, а то й зовсім загадкові. Безперечно, що ними не обмежується виробництво ремісників, продукція яких мала передусім задовольняти повсякденні потреби мешканців. Зокрема це стосується полив'яного посуду³⁵, а також виробів з кістки³⁶.

Доля Любеча впродовж пізніших часів поки що окреслена в найзагальніших рисах³⁷. Важко сказати, чи залишив цей період якісь сліди в царині історії культури. Що стосується XII–XIII ст., то їх спадщина на любецькому ґрунті відома, хоча б і в обмеженому обсязі.

Нині ще не час для широких узагальнень щодо розвитку мистецтва в умовах середньовічного Любеча. Потрібне подальше накопичення матеріалу, його осмислення. Поки що лише ювелірні витвори ґрунтовно досліджені, і тому вже посіли належне місце в історії давньоруського золотарства передмонгольської доби.

¹ Милорадович Г.А. Любеч – один из древнейших городов России. – Чернигов, 1884; Антонович В.Б. Дневники раскопок, произведённых в Черниговской губ. в 1881 г. // Тр. МПК по устройству XIV АС. – 1906. – Вып. 1. – С. 30–31; Бранденбург Н.Е. Журнал раскопок 1886–1902 гг. – СПб., 1908. – С. 196.; Гончаров В.К. Розкопки давнього Любеча // АП УРСР. – Т. 3. – 1952. – С. 132–138; Рыбаков Б.А. Раскопки в Любече в 1957 г. // КСИИМК. – Вып. 79. – 1960. – С. 27–34; його ж. Любеч – феодальный двор Мономаха и Ольговичей // КСИА. – Вып. 99. – 1964. – С. 21–23; Юра Р.А., Коваленко В.П. Любеч // Археология Украинской ССР. – Т. 3. – К., 1986. – С. 299–303; Казаков А.Л., Марченко В.М. Південно-західна частина Любецького посаду в IX–XII ст. // Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару “Чернігів і його округа в IX–XIII ст.” (Чернігів, 15–18 травня 1990 р.). – Чернігів, 1993. – С. 30–37; Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів, 1997.

² Щапова Ю.Л. Мастерская стеклодела в древнем Любече // Славяне и Русь. – М., 1968. – С. 230–238; її ж. Стекло Киевской Руси. – М., 1972. – С. 143–147.

³ Коваленко В.П. Майстерня ювеліра XIII ст. на дитинці Любеча // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 132–140; Недошивина Н.Г. Любечский клад // Археологический сборник. Памяти М.В. Фехнер / Труды ГИМ. – Вып. 111. – М., 1999. – С. 190–197.

⁴ Николаева Т.В. Древнерусская мелкая пластика из камня. X–XV вв. // САИ. – Вып. Е 1-60. – М., 1983. – С. 24.

⁵ Там само. – С. 59–60. – Табл. 11:5. – № 46.

⁶ Докладніше див.: Пуцко В. Византийская икона Богоматери Одигитрии в Смоленске: опыт реконструкции // Zeitschrift für Balkanologie. – Bd. 29., 1993. – С. 99–110.

⁷ Милорадович Г. Сказание о чудотворной иконе Любечской Божией Матери. – М., 1882; Лебединцев П. Где подлинник Любечской чудотворной иконы Божией Матери? // Киевская старина. – Т. 6. – 1883. – С. 385–387; Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX-вековой её истории. – К., 1911. – С. 34–35.

⁸ Міляева Л. Чудотворні ікони Богородиці в Києві XVII століття та образ Любецької Богоматері пензля Івана Щирського // ЗНТШ. – Т. 227. – 1994. – С. 129–139.

⁹ Вигляд ікони, котру в 1653 р. вважали оригіналом, досі не з'ясований, і тому доводиться враховувати лише твори кінця XVII ст.

¹⁰ Проте, ці подробиці не можна вважати властивими іншим творам. Див.: Пуцко В. Ікони Богородиці в

Україні-Русі за творами пластичного мистецтва // Різдва Христове, 2000: Статті й матеріали. – Львів, 2001. – С. 132–137.

¹¹ Пуцко В.Г. Произведения искусства – реликвии древнего Киева // *Russia Mediaevalis*. – Т. VI. – Ч. 1. – München, 1987. – С. 135–156.

¹² Див.: Пуцко В. Константинополь и киевская пластика на рубеже XII–XIII вв. // *Byzantinoslavika*. – Т. LVII. – Prague, 1996. – С. 376–390.

¹³ Пуцко В.Г. Новгородская каменная пластика на рубеже XIII–XIV вв.: становление традиции // Новгородский исторический сборник. – Вып. 9 (19). – СПб., 2003. – С. 141–152.

¹⁴ Николаева Т.В. Древнерусская мелкая пластика из камня. – С. 59. – Табл. 11:1. – № 43.

¹⁵ Щойно було спробовано цей і типологічно подібні до нього вироби датувати першою половиною XIV ст. / Романов В.В. Каменные круглые иконки на территории средневековой Руси // Новоторжский сборник. – Вып. 1. – Торжок, 2004. – С. 85–96. Автору невідомий матеріал за оригіналами і тому він скаржиться на невисоку якість репродукцій (проте існують і кращі, але треба було їх знати). Те, що іконки знаходять часом в культурному шарі XIV–XV ст., не виключає їх більш раннього виготовлення, принаймні більшої частини з них.

¹⁶ Див.: Пуцко В.Г. Раннепалеологовская иллюминированная рукопись в Москве (ГИМ, Муз. 3646) // Памятники культуры. Новые открытия. 1988. – М., 1989. – С. 310.

¹⁷ Николаева Т.В. Древнерусская мелкая пластика из камня. – С. 59. – Табл. 11:2. – № 44.

¹⁸ Бубенька Т.С. Крыж XVI ст. з Віцебска // Помнікі мастацкай культуры Беларусі эпохі Адраджэння. – Мінск, 1994. – С. 245–246; Русецкий А.В., Русецкий Ю.А. Художественная культура Витебска с древности до 1917 года. – Минск, 2001. – С. 35.

¹⁹ Николаева Т.В. Древнерусская мелкая пластика из камня. – С. 59. – Табл. 11:4. – № 45.

²⁰ Там само. – С. 24.

²¹ Пуцко В. Киевское художественное ремесло начала XIII в. Индивидуальные манеры мастеров // *Byzantinoslavika*. – Т. LIX. – Prague, 1998. – С. 309–313. – Табл. 1:1-3.

²² Банк А.В. Византийское искусство в собраниях Советского Союза. – Л.-М., 1966. – № 133.

²³ Kalavrezou-Maxeiner I. Byzantine icons in steatite. – Wien, 1985. – № 3, 30, A-63.

²⁴ Вагнер Г.К. Скульптура Владимиро-Суздальской Руси. г. Юрьев-Польской. – М., 1964. – Табл. IV, Ха.

²⁵ Живопись домонгольской Руси: Каталог выставки. – М., 1974. – № 5.

²⁶ Докладніше див.: Weitzmann K. Die byzantinischen Elfenbeine eines Bamberger Graduale und ihre ursprüngliche Verwendung // *Studien zur Buchmalerei und Goldschmiedekunst des Mittelalters*. Festschrift für K. H. Usener. – Marburg an der Lahn, 1967. – S. 11–20.

²⁷ Макарова Т.И. Венец с перегородчатой эмалью из Любеча // Культура средневековой Руси. – Л., 1974. – С. 160–162; її ж. Перегородчатые эмали Древней Руси. – М., 1975. – С. 53, 109. – Табл. 13:11-15. – № 70.

²⁸ Коваленко В.П. Мастерня ювелира XIII ст. на дитинці Любеча. – С. 134–135.

²⁹ Недошивина Н.Г. Любечский клад. – С. 195–196.

³⁰ Макарова Т.И. Черное дело Древней Руси. – М., 1986. – С. 84, 143. – Рис. 40. – № 229.

³¹ Там само. – С. 146. – № 255.

³² Там само. – С. 99, 146. – № 254.

³³ Там само. – С. 82, 84, 144. – Рис. 40. – № 237.

³⁴ Див.: Макарова Т.И. Стилеобразование в орнаменте Древней Руси // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 14: Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья. – Воронеж, 2000. – С. 123–129; Пуцко В.Г. Тверские серебряные наручи и книжный орнамент Древней Руси // Тверь, Тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья. – Вып. 4. – Тверь, 2002. – С. 398–407.

³⁵ Макарова Т.И. Поливная керамика в Древней Руси. – М., 1972. – С. 11.

³⁶ Гончаров В.К. Розкопки древнього Любеча. – С. 134–137.

³⁷ Русина О.В. Любеч у XIV–XV ст. // Чернігівська земля у давнину і середньовіччя: Тези доповідей міжнародної наукової конференції у м. Славутичі, 5–6 жовтня 1994 р. – К., 1994. – С. 21–23; Петrenchенко І.С. Любеч у другій половині XVIII ст. (за даними описово-статистичних джерел) // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – С. 207–209.

Список скорочень:

АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР

ЗНТШ – Записки Наукового товариства ім.Шевченка

КСИА – Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР

КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры

Академии наук СССР

Тр.МПК по устройству XIV АС – Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в Чернигове

Неопублікована студія Юрія Виноградського про давньоруські старожитності Чернігова

Прізвище відомого краєзнавця Юрія Степановича Виноградського (1873–1965) зазвичай асоціюється з його малою батьківщиною – мальовничою Сосницею, де він народився і, зрештою, знайшов вічний спочинок¹. Для цього є достатньо підстав – саме тут за доби національного (на жаль, згодом “розстріляного”) відродження він створив краєзнавчий музей, наукове товариство і більшу частину своїх праць у царині археології, історії, етнографії та мовознавства. Між тим, життя та діяльність Ю.С. Виноградського були також досить тісно пов’язані з Черніговом. Почати з того, що він навчався у місцевій чоловічій гімназії, після закінчення якої вступив до Київського університету св. Володимира. Згодом молодий юрист кільканадцять років перебував на службі у судових установах так званого Царства Польського, що входило до складу Росії. Коли розпочалась Перша світова війна і російська армія мусила залишити польські володіння імперії, Ю.С. Виноградський повернувся до Чернігова. Попри усі негаразди військового часу, у губернському місті вирувало наукове та культурне життя. Небайдужі до багатого історичного минулого Чернігівщини дослідники гуртувалися довкола Чернігівської губернської архівної комісії, вченим секретарем якої був видатний історик В.Л. Модзалевський. Ю.С. Виноградський долучився до роботи цієї напівсамодіяльної інституції, що значною мірою прислужилася розвитку історичних студій у регіоні. За доби визвольних змагань Ю.С. Виноградський увійшов до складу громадського Комітету по охороні пам’яток старовини і мистецтва у Чернігівській губернії та видавничого товариства “Сіверянська думка”². У березні 1919 р. Ю.С. Виноградського було призначено головою губернського Комітету охорони пам’яток мистецтва і старовини (губкопмису), створеного при губернському відділі народної освіти. Спочатку під орудою Ю.С. Виноградського працювало усього 3 фахівці, згодом штат губкопмису зріс до 15 осіб, серед яких були як досвідчені фахівці І.Г. Рашевський та В.Г. Дроздов, так і енергійні початківці Б.С. Бутник, Б.К. Пилипенко, Л.М. Могилянська. Губкопмис складався з кількох підрозділів – секцій: археологічної, архітектурної, музейної та архівно-бібліотечної. Співробітники цієї установи на чолі з Ю.С. Виноградським виявляли, обстежували і брали на облік пам’ятки історії та культури, музейні зібрання, приватні колекції, архіви та бібліотеки, вивчали археологічні старожитності, збирали фольклорно-етнографічні матеріали³. З метою популяризації місцевої історії губкопмис влаштував на початку 1920 р. виставку української старовини із зібрань чернігівських музеїв⁴. Крім того, ще навесні 1919 р. Ю.С. Виноградського було обрано головою оновленої Чернігівської губернської архівної комісії, але за умов докорінної перебудови мережі наукових установ і створення нових дослідницьких осередків вона невдовзі остаточно припинила своє існування⁵.

Саме у цей сповнений тривоги і труднощів час Ю.С. Виноградський підготував нарис “Чернігівська старовина”, згадки про який трапляються у тогочасному листуванні⁶. Таку ж назву мали дві лекції Ю.С. Виноградського, які він 23–24 квітня 1919 р. прочитав на зборах педагогічної громадськості Чернігова⁷. Але після того, як навесні 1920 р. Ю.С. Виноградський виїхав до рідної Сосниці, сліди “Чернігівської старовини” загубилися ...

Минуло ще чверть століття, і у березні 1945 р. Ю.С. Виноградський надіслав до Інституту археології АН УРСР, як він сам зазначив, “нотатку” під назвою “Про деякі пам’ятки

старовини м. Чернігова”⁸. Вочевидь, Ю.С. Виноградський розраховував на публікацію цієї студії в “Археологічних пам’ятках УРСР”, але не так сталося, як гадалося. Зрештою, рукопис опинився в Науковому архіві Інституту археології НАН України, де й зберігається понині⁹. Уважне знайомство з текстом дозволяє стверджувати, що студію побудовано на підставі матеріалів, зібраних Ю.С. Виноградським ще під час його перебування в Чернігові і впорядкованих під назвою “Чернігівська старовина”. Проте, на середину 1940-х рр. вони вже певною мірою застаріли, через що, ймовірно, “нотатку” і не було надруковано. Втім, на наше переконання, студія Ю.С. Виноградського досі зберігає не тільки суто історіографічне, але й науково-практичне значення і стане у пригоді дослідникам історії Чернігова.

Текст студії Ю.С. Виноградського публікується за авторським рукописом згідно з сучасними правописними нормами із збереженням лексичних і стилістичних особливостей авторського тексту. Скорочені слова доповнені у квадратних дужках. Описки та помилки виправлені без застережень. Науково-довідковий апарат приведено у відповідність до чинних стандартів. Примітки, позначені арабськими цифрами, належать Ю.С. Виноградському. У примітках публікаторів, позначених римськими цифрами, наведено коментарі до авторського тексту.

¹ Докладніше про життя та діяльність Ю.С. Виноградського див.: Петров В.П. Краєзнавець Ю.С. Виноградський // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 116–117; Коваленко О.Б., Ткаченко В.В., Ясновська Л.В. Виноградський Юрій Степанович // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К.; Хмельницький, 1991. – С. 335–336; Пригоровський В. Народознавчі дослідження Юрія Виноградського // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 4. – С. 23–31; Його ж. Залюблений у землю Сіверську (Ю.С. Виноградський). – Чернігів, 2004; та ін.

² Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 26 – 26 зв., 48 – 48 зв.; Верзилів А. Наукове життя в Чернігові в 1914–1924 рр. // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 180.

³ ДАЧО. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 120 – 120 зв.; Спр. 54. – Арк. 1 – 24; Спр. 55. – Арк. 1–21; Спр. 59. – Арк. 1–3.

⁴ Знамя Советов. (Чернигов). – 1920. – 24 января; 7 февраля; 13 февраля.

⁵ ДАЧО. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 64, 99–100; Спр. 53. – Арк. 26 – 26 зв., 48 – 48 зв.

⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. XII. – Спр. 823. – Арк. 1 – 1 зв.

⁷ Комитет по охране памятников старины и искусств // Просвещение (Чернигов). – 1919. – № 4. – С. 25.

⁸ Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 12. – Спр. 20. – Арк. 2.

⁹ Там само. – Арк. 3–12.

Про деякі пам’ятки старовини м. Чернігова

Територія м. Чернігова це – невичерпне велике знаходище пам’яток матеріальної культури. Деякі з цих пам’яток, напр[иклад] знахідки в Чорній Могили¹, відомі не лише чернігівцям, але всім археологам, історикам і загалом широким колам людності, особливо в межах УРСР. Відомості про інші пам’ятки менш знають, бо звістки про них не так добре розповсюджено в друку, як про перші, прим[іром], про знахідки на Валі кол[ишньої] Чернігівської фортеці (римські монети, людські окраси, матрицю до виливання окрас тощо). А про деякі важливі пам’ятки зовсім мало відомо, бо про них зовсім не згадується в друкованих джерелах або, хоч може й публіковано про них відомості, та останні криються в виданнях неприступних. Про це можна довідатись от хоч-би з самого лише покажчика під заголовком “Указатель статей по истории, археологии и этнографии, помещенных в “Черниговских губернских ведомостях” за 1838–1906 гг.”¹. Деякі відомості бажано б було повторити публікаціями в нових виданнях. Бажано б було видати нову карту м. Чернігова з експлікаціями до неї та з зазначенням важливіших місцезнаходин старовини, стародавніх укріплень, давніших і новіших назв вулиць і т.д.

В зв’язку з цим по лінії археологічних інтересів, надто коли взяти на увагу майбутні роботи в справі реконструкції зруйнованого німцями Чернігова, реконструкції, яка охопить

територію, між іншим, і стародавніх укріплень, подібне питання, мені здається, має значення актуальне. В аспекті цього питання подаю кілька рядків про деякі пункти Чернігова порядку топографічно-археологічного.

Кому невідомий Красний міст у Чернігові? Крім місцевої людності, про нього (принаймні за назвою) знають всі ті, хто переїздив р. Стрижень по дорозі до Чернігова з м. Березни, з м. Седнева або з центра Чернігова до його передмістя – Бобровиці. Але в питанні, через що він має таку назву, відповідь, що колись дерев'яні його “перила” фарбували в червоний колір, мало з'ясовує справу, хоч, щоправда, подібне фарбування робилось може не один раз за життя старішого покоління. Справа в тому, що слово Красний має своїми синонімами слова: гарний, красивий, головний. В такому саме значенні знаємо назву “Красна Площа” в Чернігові як головної площі міста. А чи був же цей міст, власне кажучи подібний міст, головним і де саме він був? Назву “Красний Міст” подає, між іншим, А. Шафонський наприкінці XVIII ст.² Але ж є достатні вказівки, що цей Красний міст уже тоді стояв там, де він і тепер є. На мою думку, Красний міст, чи по суті головний міст, перенесено сюди ще в XVII ст. з місця, яке колись правило за головний переїзд по дорозі з м. Чернігова на схід і знаходилось значно нижче, як брати напрямом течії р. Стрижня. Так, в XVII ст. згадується під Чернігівським замком “Стара Гребля” з млином на ній³, а в XVIII ст. східні ворота Чернігівської кріпості мали назву “Водяні” і містились вони недалеко від сучасного з'їзду до р. Стрижня від кол[ишнього] будинку Чернігівської гімназії (потім будинок історичного музею), а за часів XII–XIII ст. (перед татарською навалою) недалеко від цього місця, імовірно, стояли Красний Міст і княжий або Красний Двір. На таке твердження дає підставу, між іншим, план м. Чернігова XVIII ст.⁴ (де зазначено місце кріпосних воріт з боку р. Стрижня, але без мосту), особливо в зв'язку з попередніми даними щодо Замку й фортеці та літописною звісткою під 1078 р. Літопис оповідає такими словами: “Черниговцем же не отворящимся, приступиша ко граду, и Володимир приступи ко вратом восточным от Стрежени, и оте врата и взяша град окольный и зажгоша, людем, бегшим в днешній град”⁵. Тут стрежень – ім'я називне = р. Стрижень (слова стрежень і стрижень за своїм значенням – тотожні). Неправильно думають, що літопис каже про стержені (лутки) воріт, мовляв, вороги одбили ворота од їхніх стерженів. Днешній = внутрішній, а околишній град це – укріплення поза днешнім градом (дитинцем), цебто поза замком XVII–XVIII ст., найвищою частиною сучасного Валу. За недавніх часів у межах зазначеного “Окольного граду”¹¹ містилась садиба Чернігівського повітового земства, в котрій чернігівські археологи на початку XX ст.⁶ робили розкопки на місці кол[ишньої] церкви “домонгольського” періоду (назву її остаточно не з'ясовано) та біля неї. Частина фундаменту тієї церкви можливо й тепер існує¹¹. Поблизу цього місця дівчина Величковська в 70-х рр. XIX ст. знайшла срібні гривни чернігівського взірця⁷. Можна сподіватись, що в цій ділянці (та й в інш[их] ділянках), коли провадитимуться реконструктивні земельні роботи, виявлено буде інтересні пам'ятки культури, а в дальшому майбутньому цікаві знахідки можна б було добути заходами тимчасового відводу р. Стрижня та розкопками на його місці, бо в цій ділянці численні бої відбувались і пожежі руйнували будівлі, а княжий або Красний Двір був свідком і лихоліття, і “пирів” князівських. (До речі, пам'ятаю з літопису звістку, що на Красному Дворі один із князів подарував своєму батькові 300 гривен золота)⁸. Останки зазначеної церкви нависали над р. Стрижнем ще на моїй пам'яті в 80-х рр. XIX стор[іччя]. В той час мої товариші приносили до місцевої гімназії невеличкі різнокольорові уламки плиток мозаїки, що їх вони знаходили на березі р. Стрижня, та й у самій річці потім подібні плитки знаходжувало.

Біля так званого “Млиновища”, на Лісковиці (остання це – частина м. Чернігова

між кол[ишнім] Єлецьким монастирем та підвищенням Болдиної гори, близько могил – Гульбища, Безименної та Троїцького заповідника) існували та, імовірно, й тепер існують, останки кам'яної будівлі з часів ранньої стадії феодалізму. Знаю це з слів мешканців садиби кол[ишньої] Вербицького-Антіоха, котрі в 1919–1920 рр. показували мені місце в тій садибі (його вкривав шар землі), запевняючи, що вони відкопали там частину фундаменту округлої форми та знаходили речі, з описання яких я не мав сумніву, що вони стосуються до періоду Київської Русі XII–XIII ст.^{IV} Чи була тут башта, які робили в справі мисливства, чи церква, чи може князівський терем, вияснити таке питання допомогли б розкопки наукові. Про князівський терем є підстава робити здогад через те, що за переказами, кн[язь] Никола Святоша (Святослав Давидович) на початку XII ст. мешкав саме на Лісковіці.

Під час прокладання залізниці з Чернігова на Ніжин, у тому пункті (куті) Болдиної гори, де вона за Троїцьким заповідником повертає в сторону с. Жоввинка, на самому початку робіт (точно не пам'ятаю, чи в 1917, чи 1918 рр.) відкрито було рештки якоїсь будови XI–XIII ст. (пригадую шиферні плити) та знайдено срібний перстень, хрест і деякі інші пам'ятки того періоду, а місцеві селяни з с. Жоввинки, за переказами з дідівських слів, стверджували, що тут само ж стояла церква, яка потроху входила в землю, і була печера^V.

Біля цього місця, в розтині гори, мені довелося бачити брили кам'яні (пісковіку та граніту) – наметні доби льодовикової. З подібних місць, з ярів, чернігівці “домонгольських” часів очевидно й добували дикий камінь, а не завозили його тоді, як дехто припускає думку, з околиць м. Новгород-Сіверського. Сама назва Болдина гора пішла певно від існування в ній брил кам'яних^{VI}. На такий здогад дає право значення слова болдича = кам'яна брила.

Давніші запевнення старих людей, що від Спаського собору в Чернігові існує підземний хід аж до Троїцького монастиря і далі, мають зерно істини в тому, що біля того собору не один раз відкривався підземний “тайник” на площі з боку кол[ишнього] Єлецького монастиря^{VII}, а між останнім та Троїцькою церквою в Болдиній горі були довгі печери, з котрих особливо відомі: біля Успенської церкви кол[ишнього] Єлецького монастиря, біля Іллінської церкви і третя, менш відома, в сучасному Троїцькому заповіднику, проти кол[ишнього] свічкового заводу.

Поряд із цим виникає ряд питань:

1. Чи були протягом останніх 25 років знахідки пам'яток матеріальної культури (і які саме) по урвищах Болдиної гори між Троїцьким заповідником і вул[ицею] “Холодний яр”, де давніше під час зсувів землі люди бачили то кістки мамонта, то печери?^{VIII}

2. Де є місце найближчої (до Чернігова) неолітичної стоянки, і чи не буде часом воно на березі р. Десни, край Бобровиці, де на спаді урвища я в 1919 р. знайшов пам'ятки неоліту, причому під час огляду місцевості виявлено було частину кам'яного шліхованого молотка та фрагменти кераміки (що й було передано до Музею Черн[ігівської] арх[івної] ком[ісії]?^{IX}

3. Що являють собою рештки якоїсь кам'яної споруди (в склад її входило дике каміння) на горішній частині спаду “Верхнього” Валу з боку р. Десни (я бачив їх у 1919 за 2–2,5 м від горішнього початку схилу)?^X

4. Чи існують великі могили в садибі по кол[ишній] Ростиславській вул[иці], біля садиби кол[ишньої] Затворницького, в Березках (частина Чернігова) і в інших місцях, а коли протягом останніх років їх розкопували, то які були наслідки розкопування?^{XI}

5. Чи розшукано місце “болотяного городка” в околицях Троїцького заповідника в уроч[ищі] “Маліїв Рів” або близько нього?^{XII}

Вирішення всіх цих питань (і ряду інших) шляхом обстежень, розвідок і розкопів у тих місцях, що й нині криють в собі загадки, мало б позитивні наслідки, додаючи нові сторінки до історії м. Чернігова та його околиць.

Ю. Виноградський

м. Сосниця
25 березня 1945 р.

*Науковий архів ІА НАН України. – Ф. 12. –
Спр. 20. – Арк. 3 – 12.*

¹ Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1906–1908. – Вып. 7. – Чернигов, 1908. До речі, “Черниговские губернские ведомости” за рр. 1852 та ряд інших років у 1919–1920 рр. переховувались в книгозбірні музею Чернігівської архівної комісії, куди я значну їх частину (за 7 років), переніс з будинку на Валу, де в XVIII ст. містилась канцелярія Чернігівського полку або Військова канцелярія. Оскільки пам’ятаю, в “Черниговских губернских ведомостях” за 1852 р. було вміщено відомості про знахідки в великій могилі в центральній частині Чернігова, котрі багато де-в-чому подібні і певно синхронічні пам’яткам Чорної Могили (Ригельман А.А. О срытом кургане в Чернигове // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 44.)

² Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 242–243.

³ Описание рек и речек Черниговского полка // Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1906–1908. – Вып. 7. – С. 13–14.

⁴ План уміщено було в виданні “Черниговская памятка 1898/9”.

⁵ Библиотека Российская Историческая. – Спб., 1767. – С. 125.

⁶ 1909 р.

⁷ Величковській пощастило найти 9 срібних гривен у 1878 р.

⁸ Тут десь стояв і княжий терем, котрого рештки опинились може на дні р. Стрижня або на протилежному його боці, бо його правий берег підмивали весняні повіді. Та й загалом р. Стрижень в деяких пунктах перемістилась. При Спаському соборі був другий княжий “терем”, а про третій подаю свій здогад далі. При Спасі “терем” як житло не виявлено. Про нього, між іншим, згадує М.Є. Марков за XVII ст. (Труды XIV Археологического съезда. – М., 1911. – Т. III. – С. 300).

⁹ Чи внесли ці роботи щось нове, якийсь додаток до праць проф. Д. Самоквасова?

^I Йдеться про речі, знайдені під час розкопок Д.Я. Самоквасова у 1873–1874 рр.: дві пари ритонів із срібними окуттями, золоті та срібні візантійські монети, зброю, жіночі прикраси, предмети побуту та ін. Усі ці пам’ятки сьгодні зберігаються у Державному історичному музеї Російської Федерації в Москві.

^{II} Насправді садиба Чернігівського повітового земства була облаштована на території колишнього Окольного граду.

^{III} Йдеться про розкопки П.С. Кармалея та М.А. Сахновського, які виявили фундаменти Благовіщенської церкви XII ст. Повністю споруда була досліджена Б.О. Рибаківим у 1946–1947 рр.

^{IV} Такі розкопки було проведено у 1994–1995 рр. В.Я. Руденком, який виявив у цій місцині залишки плінфовипалювальних печей XII ст.

^V За розвідками Г.О. Кузнецова, на цій території існувало селище доби Київської Русі, можливо князівське село. Щодо церкви, то швидше за все вона може бути зафіксована в урочищі Церковище, що неподалік, а про печеру на сьогодні нічого не відомо.

^{VI} Питання про походження назви Болдиних гір і на сьогодні залишається дискусійним.

^{VII} Йдеться, очевидно, про підвальні приміщення, що залишилися від комплексу споруд Борисоглібського монастиря XVII–XVIII ст.

^{VIII} Цей район забудований приватними будинками, відтак проводити тут суцільні археологічні обстеження досить проблематично. В 1982 р. під час археологічної розвідки на вул. Сіверянській Г.О. Кузнецовим були відкриті залишки давньоруської споруди кінця XII – початку XIII ст. В 1983–1984 рр. Л.М. Большаков і В.П. Коваленко провели тут археологічні розкопки.

^{IX} Ю.С. Виноградський зробив слушне зауваження, але перебуваючи з 1920 р. в Сосниці, він не був поінформований про археологічні розвідки С.Г. Барана-Бутовича, який відкрив кілька неолітичних стоянок на околицях Бобровиці.

^X Ці рештки в 1973 р. були зафіксовані А.А. Карнабедом під час спостереження за земляними роботами на території Верхнього замку, а в 1990 р. розкопані під керівництвом В.П. Коваленка та П.М. Гребеня.

^{XI} Розкопки на колишній вул. Ростиславській (нині Дзержинського) були проведені в 1952 р. експедицією Інституту археології АН УРСР та Державного Ермітажу під керівництвом Д.І. Бліфельда.

^{XII} Цю пам’ятку поки не виявлено.

С. ЛИХАЧЕВА

Повоєнна історія Чернігівського історичного музею у спогадах О.Д. Повод

Олександра Денисівна Повод народилась 18 травня 1921 р. у с. Янівка (з 1947 р. – с. Іванівка) Чернігівського району. Після закінчення Чернігівської середньої школи № 1¹ вступила на філологічний факультет Чернігівського учительського інституту, який закінчила у 1940 р. Деякий час працювала у неповній середній школі с. Степанівка Лосинівського району (с. Рівчак-Степанівка нині Носівський район) Чернігівської області. Напередодні Великої Вітчизняної війни викладала російську мову і літературу у Чернігівській залізничній школі. Під час фашистської окупації міста не працювала.

В Чернігівському історичному музеї – з 1 лютого 1944 р. Заочно закінчила Київський педагогічний інститут – факультети: російської мови і літератури (1948) та історичний (1954). Займала посади лаборанта, наукового співробітника, головного зберігача фондів, завідувала експозиційними відділами. З 1979 р. – на пенсії.

У 1996 році Чернігівському історичному музею імені В.В. Гарновського виповнилось 100 років. Готуючись до ювілею, його працівники звернулись до дослідження історії закладу, глибокого вивчення музейних колекцій. Звичайно, перш за все були залучені різноманітні документи – звіти про роботу, довідки, доповідні записки, акти прийому експонатів, тематико-експозиційні плани тощо. Увесь цей масив містив чимало фактологічного матеріалу, який розкривав діяльність установи, але за ним не було видно людей, невтомною працею яких збагачувалось зібрання музею, створювались експозиції, проводилась велика науково-просвітницька робота. До того ж, подеколи, виникала необхідність пояснень, уточнень та доповнень, надати які могли лише безпосередні учасники тих чи інших справ. Тому і виникла ідея запропонувати ветеранам написати про музей, свою працю в ньому, про колег.

Першою на це відгукнулась О.Д. Повод. На той час (1994 рік) вона жила в родині сина в Одесі. Її листи-спогади не є послідовним викладом подій. Спочатку це – переважно відповіді на запитання стосовно музею та його співробітників воєнних і перших повоєнних років. А далі писалось так, як згадувалось. Олександра Денисівна не мала змоги перечитати і підправити (відредагувати) свою працю: написавши якусь частку – відправляла її листом до Чернігова.

1 червня – 29 липня 1994 року є крайніми датами, зазначеними автором. Та робота над спогадами тривала чи не до останнього дня життя О.Д. Повод, яка раптово померла 27 серпня. Півтора десятка не датованих і не нумерованих аркушів були передані до музею її сином Валентином Феофановичем Голодом.

Спогади друкуються мовою оригіналу і практично повністю (вилучені лише особисті

*О.Д. Повод.
1950-ті рр.*

звертання до адресата). Скорочення розкриті у квадратних дужках. Описки виправлені без застережень.

1/VI 94

Одесса.

... А теперь по делу. Очень хорошо, что планируется такая книга – очерк по истории музея. Хорошо и то, что хотите сказать какое-то слово о людях, которые работали по много лет и оставили какой-то след о своей деятельности.

Парфразуем классика и скажем “Ни сказок о нас не расскажут, ни песен о нас не споют”. Это должны сделать мы сами, хотя бы в нескольких словах. “Писатель” из меня неважный был во все времена, а сейчас совсем уже и голова не срабатывает, устаю, даже написавши письмо и т.д. Напишите, пожалуйста, поподробнее – что именно нужно писать, в каком плане. Мало ли какая ересь взбредет в мою старую голову. Притом у меня нет ни единой бумаги, куда бы заглянуть и что-то прочитать. При переезде всё сожжено. А как память сохранила дела полустолетней давности это уж ... О людях, ушедших кое-что нашкрябаю я. А живые напишут о себе и сами получше меня. Особенно София Давидовна². ... пусть найдёт время и пишет. Вот, кажется, и всё что мне хотелось написать. Будьте все здоровы, счастья всем.

А.Д.

29/VI 94

Одесса.

... Первое – постараюсь сообщить на некоторые вопросы известные мне сведения. 1). Правильно фамилия не Деткова, а Дедкова Алевтина Александровна (1917 или 1918 г. рожд[ения]). В настоящее время проживает в г. Киеве-119, ул. Якира 12/42, квартира 24. Она работала в музее в самом начале после освобождения. Когда началась реэвакуация музейных ценностей из глубокого тыла на Украину (в Киев) – она их принимала. Она работала в должности учёного секретаря. Ценности нашего музея были эвакуированы в Уфу и Оренбург. На некоторых экспонатах и поныне, по-видимому, сохран[ились] номерки с шифром МФУ (музейный фонд Укр[аины]). С Алевт[иной] Алекс[андровной] мы переписывались всё время, а вот последних пару лет она почему-то перестала писать мне и др[угим] знакомым. До ноября м[есяца] 1993 г. она была жива ... 2) Сколько сотрудников осталось в Чернигове во время оккупации, я не знаю, но в музее работали изначально некоторые из них, в том числе и Экземплярский Сергей Васильевич. Работал учёным секретарём, затем бухгалтером, а затем перешёл в редакцию “Деснянки”³ и работал до пенсии. Давно уже умер. Если не ошибаюсь, он 1895 г. рожд[ения]. Его рукой написаны все инвентарные книги на предметы культов. А в отношении того, сколько раз горел музей и кто его поджигал, я не знаю. И такого разговора даже не слышала. Часть вещей была спрятана в т.н. тайнике – это в основном живопись, фарфор и т.д. Всё погорело.

Правда, ещё до пожара люди близживущие кое-что растащили по хатам и уже в то время, когда я работала сотрудниками музея были забраны из хат (никто особенно и не сопротивлялся) – итальянка на фарфоре, Беатриче, Екатерина II после бала. Копия из Лампи. Об этом я уже рассказыв[ала] в своё время сотруд[никам] худ[ожественного] музея. Полотна, выполн[енные] худ[ожником] Самокишем были сняты с подрамников и увезены в тыл. И ещё на ум пришла одна фамилия – Полегенько Владимир Петрович (1915 или 1916 г. рождения). Жив ли он, затрудняюсь сказать. Он работал до войны в музее, немного работал и после войны. Он же лично ездил в Харьков к Самокишу и заказывал для музея уцелевшие и доныне полотна. Работал до войны и после войны (тоже немного) Александр Алексеевич

Попко (археолог)⁴. В довоен[ное] время был зав. фондами и немного в этой должности в послевоен[ное] время. Его уже хорошо знает как археолога Матрёна Ант[оновна]⁵. Он занимался эвакуацией вещей, но прибил ноги чугунной пушкой и уехать с вещами не смог (якобы так – с его слов)

Работала в музее до войны библиотекарем то ли лаборантом Долганова Екатерина Евгеньевна (1920 г.) ... После войны тоже работала немного в музее в б[иблите]ке ...

Работал в музее до войны и после худож[ник] Ложечников Михаил Иванович⁶. Давно умерший. В музее до войны и после работала смотрителем и жена Экземплярского – Мария Александровна. Не так давно умершая ...

Вот это весь перечень людей, с которыми мне пришлось работать уже в послевоенный, вернее послеоккупацион[ный], период. То, что кто-то из сотрудников раскрыл тайник музея с вещами, я слабо верю. Люди всегда люди. Кто бросал всё и бежал, куда глаза глядят, а кто шастал везде и тянул к себе. Тащили из учреждений, тащили из квартир и т.д.

Директором музея до войны был какой-то Датчук (или Дачук), человек больной и он уехал в эвакуацию ещё раньше чем были отправлены вещи. Так рассказывали довоен[ные] сотр[удник]и. Левенко⁷ был взят в армию с первых дней войны, Мурашко⁸ тоже. И ещё одна фамилия: Шевченко Николай Николаевич – о нём я только слышала вначале от музейщиков, но уже в послевоен[ный] период появился в музее и сам Шевченко. Он попал в Германию – то ли в плен, то ли как рабочая сила. Некоторые говорили – по доброй воле. Очень много рассказывал, как он вёл борьбу в фашист[ском] рабстве, был организатором какого-то центрального комитета борьбы (ЦКБ), писал всевозможные воспоминания, иногда что-то печатал в прессе, и где-то в начале 50-х годов его арестовали и он получил 10 лет, и отбыл их честно, как один день ...

Шевченко уже знает и Матр[ёна] Ант[оновна]. Работал он зав. фондами.

Кто именно принёс портрет Хмельницкого в музей, я не знаю. Помню только, что он был расстрелян в пух и прах и найден на территории нынешнего дома офицеров.

Что находили немцы на музейном пожарище, я не знаю. Музейное пожарище уже пришлось раскапывать и мне (лето 1944 г. и, кажет[ся], 1945), но никаких картин не находилось. Была масса битого стекла, фарфора и пара чугунных пушек.

Картину Рашевского “Хлеб наш насущный” принёс в музей инженер Тобилевич (из рода Садовского, Саксаганского, Карпенко-Карого, двоюродный брат, якобы). Жил он по ул. Толстого в собств[енном] домике (кажет[ся] второй домик от угла ул. Старострижен[ской] и Толстого). Картина была не в лучшем состоянии. Он самостоятельно хотел её отреставрировать, но это была пародия на реставрацию. На боку лошади был наклеен целый горб. Отреставрирована картина была уже позже в Киев[ских] реставрационных мастерских.

Где спасался от всевозможных бед Дунин-Борковский и Елецкая Божья мать⁹ не знаю. Дунина–Борковского всё время приходилось таскать с места на место (при нашей тесноте) и он ужасно надоел. Елецкую Божью мать я уже привезла на своих собствен[ных] руках из Троицкого монастыря. Затем же возила в Киев на реставрацию и забирала тоже. До войны в Спасском соборе был музей-заповедник – возможно, эти вещи каким-то образом сохранились здесь. Инвентарные книги на экспонаты музея пропали. Где и как – не знаю?! Попко утверждал, что они были эвакуированы. Но возвратились ценности без инвен[тарных] книг. Приходили вещи положенные в ящики, и в ящик положен список. В некоторых писалось наименование вещи и инвент[арные] №№, а в некоторых только инвентарные номера. Здесь на месте мы сверяли номера на экспонатах со списками. Вроде бы всё было правильно. Такой ж сверкой занималась и Дедкова в Киеве.

Ну, на первый раз, пожалуй, и достаточно. Не судите строго за сумбурность

изложения и неряшливость написанного. Что непонятно – пишете. Постараюсь написать. С некоторыми музейными персонажами ещё встретитесь в послед[ующих] изложениях.

Всего наилучшего. Обнимаю. А.Д.

Хай щастить всім.

Надій і успіхів.

3/VII 94

Одесса.

Несколько дней тому назад отослала текст своей писанины. Сегодня хочу начать изложение непосредственно связ[анного] с музеем в послевоен[ное] время.

Довоенного музея, как учреждения, я совершенно не знала. Как известно, что я среднее образование получила в школе № 1 им.Ленина, которая наход[илась] рядом с музеем (худож[ественный] музей), то меня водили сюда, но не очень часто. Водили в заповедник – Спасский собор. Что я видела в заповеднике, я совсем ничего не помню, а музей запомнился трупами Лизогубов¹⁰. Эти трупы лежали в больших стеклян[ных] витринах, видела оружие, пушки. Последний раз я была в музее перед самым началом Отеч[ественной] войны. Здесь была очень интересная выставка, по-видимому, из фондов музея, располож[енная] в зале на I-м этаже со стороны нынешн[его] спортзала, затем на втором этаже в каких-то небольших комнатах, по-моему, где сейчас рабочие комнаты. Здесь были выставлены интересные картины, масса очень интересной (красивой) фарфоровой посуды, статуэток. И дальше на третьем этаже, я так думаю, был отдел совет[ского] периода. Здесь в основном были горизонт[альные] паршивенькие витрины, заполнен[ные] всевозможными бумагами и сахаром. Короче, это не понравилось, и я, и мои спутники не стали смотреть и спустились тем же способом вниз, а затем прошли мимо Лизогубов и – на улицу. А затем уже встреча с музеем (нынешним зданием) состоялась летом ещё военного 1944 года, о чём я писала в предыдущем послании. Что собой представлял музей, когда я появилась здесь? – Ещё ничего не представлял. Равно и то, что я тоже особого и ясного представления не имела, что такое музей и что здесь нужно делать. И попала сюда тоже, наверное, по чистой случайности. После оккупации с октября 1943 г. и по 1 февраля 1944 г. я работала в Черниговском городском отделе народного образования в должности машинистки. Все отделы горсовета находились в доме, где в настоящее время расположена санэпидемстанция (угол Кирпоноса и пр. Октябрьской революции)¹¹. Возле базара. В этом же здании находился и горком партии. В горкоме партии сразу после оккупации работала и известная уже вам Алевтина Дедкова. В горкоме работали известные всем нам музейщикам Коротков Ф.И., Балабай Ал[ександр] Петр[ович]¹² и др. Алевтина жила по ул. Чехова (возле нынешн[его] обкома – бывшего т.е.). Здесь эти домики все снесены. Недалеко отсюда была ул. Вольности (ныне ул. Лены Белевич)¹³. Там жила её подруга Алла Яковенко, а её муж – Сергей Филиппович Левченко¹⁴ – был назначен властями директором исторического музея. Изначально временным и.о. директора был Попко Ал[ександр] Ал[ексеевич]. И, по-видимому, Алевтина стала по протекции подруги одной из первых сотрудников музея, оставив горком партии. Через какое-то время она пришла в гороно и уговорила меня идти работать в музей. Вот так я и оказалась в музее на многие годы. Музеем сразу после оккупации было предоставл[ено] здание музея Тарновского¹⁵, а через какое-то время и здание деревян[ное], в котором находится и доньне дом народного творчества¹⁶. Ничего ещё не было – кругом пустота. Ни экспонатов, ни мебели. Когда я пришла наниматься на работу, то Левченко не было, а сидел в деревян[ном] здании в пустой комнате Попко за трёхногим столом и на таком же стуле. Сам Попко был в порван[ном] грязном пальто и каких-то ещё

лахах. Я написала заявление и меня зачислили на должность лаборанта.

Первым послеоккупацион[ным] директором был Левченко. Человек довольно порядочный, кандидат филологических наук. Родом был из с. Мекшуновки быв[шего] Любечского р[айо]на, 1902 г. рождения. Не очень давно умер. Война его застала в Чернигове, то ли в селе у родных. Что он здесь делал в период оккупации не знаю. Был в партизан[ах] Таранущенко. В скором времени его забрали (осенью 1944) в армию. Больше в Чернигов он не возвращ[ался]. Работал в Киеве в у[ниверсите]те им. Шевченко. Здесь же он работал и до войны. При нём же был принят прибывший музейный фонд, который принимала Алевт[ина] Александровна.

Вторым директором после Левченко был Голик Пётр Васильевич. До этого он работал – возглавлял областной отдел кинофикации. Во время оккупации был якобы в партизанах, до войны работал в школе. Это полнейшая противоположность Левченко. Пьяница, невежда и бездельник. Работал недолго, т.к. где-то в начале 1946 г. приехал Левенко Андрей Иванович и занял директорский пост на много лет.

Голик немного покрутился ещё при Левенко в должности зам. директора по науке, а затем уехал и работал в школе.

Главным в деятельности Андр[ея] Иван[овича] была забота о здании музея. От первого и до последнего дня его беспокоило хорошее здание для музея. Мы уже все иногда иронизировали над фразой из его посланий во всевозможные инстанции “музей находит[ся] в тесном и сыром помещении”. Так он и не дождался более пристойного помещения для музея. Поначалу осваивались развалины довоенного музея. Здесь мы копались на развалинах, пахали землю между зданием музея и полковой канцелярией. Затем музей выдворили и здание восстановл[ено] было и занято зоотехникумом, затем разместился филиал политехнич[еского] института. И лишь затем только это здание досталось музею, когда и[нсти]тут получил новое здание¹⁷. Но это уже всем известно. На просьбы Левенко были предоставлены опять же развалины нынешнего кооперативного техникума. Об этом уже хорошо помнит и Матрёна Антон[овна] – она уже работала в музее (с 1948 г.). Здесь было сделано ещё больше. Разработан проект восстановления. Неоднократно все мы собирались на совет и делили шкуру неубитого медведя, т.е. делили служебную и экспозицион[ную] площадь, где будет какой отдел, где рабочая комната и т.п. Затем все радости кончились тем, что здание передали облпотребсоюзу. Облпотребсоюз его восстановил и начал работать кооперативный техникум. И опять музей остался на ряд лет на Бобровице “в тесном и сыром помещении”.

Ещё при Левченко мы уже занимались собирательской работой. В основном встречались с партизанами в городе, а их тогда было много, ездили по командировкам по партизанским стоянкам, по местам партизанских отрядов и соединений. Затем создана небольшая экспозиция по партизан[скому] движению. В основном это был фотоиллюстратив[ный] материал, некоторые партизанские вещи, оружие. Экспозиция была размещена в музее Тарновского. Никакого оборудования не было. Сооружены какие-то полки, а на них положены разного размера фотоснимки, выполненные музейным фотографом. Был такой старый фотограф в городе Жварко Ефрем Степанович, с которым и мне пришлось ездить неоднократно; ездила с ним и Алевтина. Этикетки писал Михаил Иван[ович] Ложечников (до войны работал). Фотографии кантовали под стеклом. Главной учительницей по этому ремеслу была жена Экземплярского – Мария Александровна. Бумага для окантовки была серая, очень грубая и с ней тяжело очень было работать. Получалось грубо и не очень красиво.

В помощь музею были присланы страшные репродукции на исторические сюжеты различных битв и сражений, приклеен[ные] на картон, и покоробились, как черепахи

(разм[ером] наверное 30 × 40 [см] – сама картинка, а картон значит[ельно] больше). Этот материал послужил вступлением к нашей общей экспозиции (размещён в вестибюле), основная партизан[ская] экспозиция в зале, где был капитализм. Вышесказан[ные] экспонаты крепились к стене на обыкновенн[ых] верёвочках. Эти фотоснимки были даром от Московского историч[еского] музея. Мне кажется, что они не были оприходованы и, возможно, до этого времени и не сохранились.

Прибывший музейный фонд с эвакуации был размещён в двух залах, где последнее время был отдел феодализма. Фонды здесь хранились до времени когда музею предоставили здание полковой канцелярии¹⁸.

В день 60-[ле]тия Левенко (октябрь 1961 г.) областным управл[ением] культуры был представлен музейщикам новый директор – Чехов Василий Петрович¹⁹ (зав. отделом культуры облисполкома). Деятельность этого директора была кратковременной. Вместе с водителем Занским Виктором Александровичем в одну из очередных поездок они врезались в стоящую на обочине машину (по Белоцерковскому шоссе). Конец был трагическим. Чехов – убит, Занский ранен. Чехова похоронили со всевозмож[ными] почестями. Занский, излечившись от ран, был судим, получил срок. Возвратился в Чернигов, но больше водителем уже, кажет[ся], и не работал. Об этом более подробно может рассказать София Давид[овна] и Матрёна Антон[овна]. Это они хорошо помнят.

Директорский пост после Чехова занял многим вам известный Филин Александр Васильевич²⁰.

5/VII 94 г.

Продолжаю. Писать очень трудно и последовательно не получается. Изложила, как могла, фамилии известных мне директоров. Как видите, моя деятельность в основном проходила во времена Левенко, а затем Филина.

Я уже писала, что была зачислена поначалу на должность лаборанта, но в

*Працівники музею в експозиції відділу історії радянського суспільства.
8 березня 1952 р.*

скором времени (где-то летом 1944 г.) была зачислена на должность младшего научного сотруд[ника]. Не за проявленные какие-то там успехи в музейной деятельности, а потому, что появилось новое штатное расписание, из которого была исключена такая должность как лаборант. Такая должность в музеях появилась снова по сравнению совсем недавно.

В феврале 1944 г. (когда я нанималась на работу), по-видимому, действовало ещё довоенное штатное расписание. Оно было довольно большим. Были лаборанты, были смотрители, библиотекарь, художник, столяр, фотограф и приличное количество научных сотрудников. В новом штат[ном] расписании было немало сотруд[ников] тоже – где-то человек 47 (что-то мне эта цифра кружится в голове). Оно почти никогда полностью не заполнялось. Со временем штатные единицы сокращались. Больше всего доставалось художнику, фотографу и столяру. То они появлялись, то опять какой-то “умный” начальник вышестоящей инстанции их убирал. Но в новом первом расписании штатов, по всей вероятности, должность лаборанта заменена младшим научным сотрудником. Были ст[аршие] науч[ные] сотруд[ники], были зав. отделами. Была разница и в зарплате млад[шего] и старшего. Затем все стали просто науч[ными] сотрудниками. А чтобы быть старшим нужно было иметь звание кандидата наук. Таких в музее не было, кроме Левенко. Но он как администратор за свою учёность ничего не получал, кроме подписей на бумагах – директор, кандидат исторических наук. Диссертацию он защитил где-то в 1947 или 1948 г. Тема его работы была “Н.Щорс – герой гражданской войны” – короче, о Щорсе. Над этой темой он работал ещё до войны. Об этом говорил и Попко, и Экземплярский, и Полегенько.

Андрей Иванович всё время поддерживал и защищал музей Щорса. Дружеств[енные] отношения сохранил на всю жизнь с Ольгой Александр[овной] Щорс, которая многие годы была директором Щорского музея.

Очень большую работу выполнили сотрудники музея по инвентаризации возвратившегося из эвакуации музейного фонда. По-видимому, это было требование министерства культуры, т.к. были поставлены определен[ные] сроки, давались сведения о проводимой работе и т.д. Это был 1947 год. Все писали инвент[арные] карточки, кто мог хотя бы кое-как держать ручку в руках.

Подключены были кассир, библиотекарь, ребята молодые, числящиеся на должн[остях] научных сотрудников, но в основном копировали различ[ные] картины для создания будущей экспозиции. Какое качество этой работы переоценивать не будем (масса ошибок, неточностей в описании и т.д.), но ещё раз повторяю – это была огромная работа. Квалифиц[ированных] сотруд[ников] в музее не было, кроме Экземплярского. Он был основным консультантом; был ещё один сотрудник – бывший препод[аватель] пединститута (читал латинский язык) Гриельский Александр Алексеевич – в высшей степени человек интеллигентный, порядочный и знающий (в сравнении с такими специалистами, как я в то время).

После ухода из музея Попко – Гриельский небольшое время был исполн[яющим] обязан[ности] зав. фондами. Затем (как и многие в то время) получил срок за оккупацию, отбыл его, но уже был пенсион[ного] возраста и в музее больше не появлялся.

Инвентарными карточками, инвентарными книгами, написан[ными] коллективом музея в далёком 1947 г. – вы, дорогие коллеги, пользуетесь и сейчас. Много раз возникал вопрос провести новую инвентаризацию, то ли переинвентаризацию, но так ничего и не получилось, т.к. это работа очень большая и времени так и не нашлось за текущими делами.

Да и сотрудников в отделе фондов не было, кроме главного хранителя. Последнее время инвент(арные) карточки составляли на новые приобретения те, кто их собирал.

До появления в музее Мурашко В.И. хранителей фондов было несколько. Был какой-то Гордиенко (затем сотрудник милиции до самой пенсии), был Шевченко, о нём я уже писала, затем был Махлин Михаил Матвеевич, человек порядочный, но очень больной (инвалид войны с осколком в голове). Этот фондовый груз был явно ему не под силу. Порядочное время работал сотрудником в отделе феодализма, затем ушёл из музея и до пенсии работал воспитателем в школе-интернате на Подусовке.

Мурашко демобилизовался где-то 1952 г.²¹ Принял фонды, и, как всем известно, работал в музее и фондах почти что до самой смерти. Левенко очень почему-то любил менять сотрудников местами. Так несколько раз мы с Мурашко менялись местами. Заглянула в трудовую книжку и обнаружила ещё одну деталь. А.И. [Левенко] очень любил ещё назначать и зам. зав. отделами. То зам. зава отделом фондов я была назначена 21/II 1949 г., затем зав. отделом фондов – 4/VIII 1951 г., 1/X 54 г. – зав. отделом совет[ского] периода. Вот в это время и был получен фонд Прилуцкого краеведческого музея (точнее, это был наверное 1952–53 гг.)²². Это легко уточнить по документам, которые хранят[ся] в фондах музея – акт приёма-передачи. Инвент[арные] книги музея Прилук должны быть в фондах. Все экспонаты, получ[енные] в Прилуках, были заинвент[аризированы] вновь. Записаны в опред[елённые] книги, составл[ены] инвент[арные] карточки. Это была большая объёмная работа. Как попал в Чернигов фонд, в основном галаганов[ской], коллекции? В это время (имею в виду 50-е годы) было такое веяние в музейном деле создавать отделы совет[ского] периода, отделы современности. Поскольку помещение музея было небольшим (обычный жилой дом по ул. Б. Хмельницкого, около дома культуры) и создавать новые отделы не было возможности, то директор музея обратился в наш музей за советом, что ему делать?! Ему дан был разумный совет (Левенко и Мурашко) передать всё Чернигову²³. Что было и сделано. Было решение Министерства культуры о передаче музейного фонда, а историч[еский] музей Чернигова начал его осуществление. Перевозили экспонаты целой бригадой, в которую входили: Яцура Мих[аил] Терентьевич²⁴ – зам. директора по научной работе, я, как зав. фондами, Трофимчук Светлана Андреевна сотр[удник] отдела фондов; Домашенко Фёдор Иванович – завхоз музея и Карпова Надежда Ильинична – кассир. В таком составе мы трудились довольно долго (недели две, а может и больше). Все вещи были в архистрашном состоянии. То, что было непосредственно в помещении, ещё кое-как, а что касается других мест хранения, то это страшно. В основном это картины. Мы их откапывали из хлама и мусора на чердаке музейного сарая и в самом сарае, на чердаке дома культуры. Были на эту операцию отпущены соответ[ствующие] средства на погрузку и перевозку; предоставлен (если не ошибаюсь) двухосный вагон, доставив[ший] затем весь этот багаж в Чернигов. Затем началась очистка от грязи и пыли; реставрация, инвентаризация. Свидетелей этой эпопеи, кроме меня, может уже и не осталось. Яцура М.Т. уже умер ряд лет назад (1913 г. рожд[ения]), Трофимчук С.А. (1927 г.) умерла уже давно в возрасте 45–46 лет. Домашенко Ф.И. может ещё и жив, он 1920 г. рождения. Живёт в р[айо]не Пяти углов, по-моему, на ул. Курганной. Но собственно говоря, нового ничего не добавит, т.к. его дело было хозяйствен[ное] и грузчицкое. Карпова Н.И. – кассир была жива, я её видела в 1993 г. в магазине на Лесковице. Но её дело кассирское и тоже грузчицкое. Она 1910 г. рождения. Живёт на территории клуба строителей (где Чёрная могила). В одном из домов, распол[оженных] слева от Чёрной могилы (если зайти со стороны Елец[кого] монастыря). Многим из сотрудников казалось, что нам в Прилуках очень нравится, а посему мы так долго там сидим. Петраш²⁵ даже сочинил какой-то стих, из которого я и ныне помню пару строчек: “сотрудники от скуки поехали в Прилуки”. Это была поездка не от скуки и далеко не была развлекательной. Это было лето, очень жарко, а нам приходилось таскать все эти грузы, очищать их хотя бы немного от грязи и пыли и т.д. И здесь к слову.

После того как экспонаты были вывезены из Прилук мне, наверное “за наказание”, выпал жребий через какое-то время ехать снова же сюда и создавать отдел советского периода, т.к. я уже очутилась снова в совет[ском] отделе. В нашем советском отделе мне пришлось трудиться в дуэте с Софией Давидовной ряд лет и строить (создавать) новую экспозицию, собирать массу новых экспонатов, которые были необходимы для создания экспозиции уже в несколько ином плане. Общие материалы и метровые цитаты из постановлений и трудов Сталина исключались.

Было совершено много командировок по городам и весям области и губернии (быв[шей]) в поисках людей – участников Октября и гражд[анской] войны. До этого в музее ничего не было из местных материалов, кроме фотоснимков Черноуса С.У. и Данильченко А.И. Все наши поиски и поездки дали многое. К сорокалетию Октября создали абсолютно новую экспозицию. В художествен[ном] отношении может она и плохо оформлена, но по содержанию и количеству местного оригинального материала была неплохой. Перечислить разделы, экспонаты мне тяжело, да я уже и хорошо не помню. В научном архиве должны быть экспозицион[ные] планы, акты передачи собранных экспонатов в отдел фондов и т.д. Это всё даст возможность представить несколько полнее наш скорбный труд. Во время построения экспозиции (лето 1957 г.) нас с С[офьей] Д[авидовной] сфотографировали за работой и фото было помещено в “Деснянке”. У меня его нет, может сохран[илось] у С[офьи] Д[авидовны]. С нами трудился Петраш Г.И. как художник: писал этикетки, тексты; клеил, резал и нас учил этому мастерству – как правильно наклеить на картон бумагу, как правильно приклеить фотоснимок и т.д. Помогал как красивее разместить экспонаты в витринах на стенках. Пожалуй, в это время, а может ещё и раньше, появилась его “крылатая” фраза от “потолочных высот до половой низости”. Приходилось лазать по стенкам на лестнице и бесконечно ползать на четырёх по полу перекладывая с места на место экспонаты, чтобы они как можно лучше смотрелись. С нами работал (был идейным наставником) Михаил Терентьевич Яцура – зам. по науке. Много лет проработал при Левенко. С Филиным не сошлись характерами и он ушёл в облархив директором, и работал до пенсии. В это время создавался отдел современности. Здесь трудилась Лидия Петровна Бессарабова (в замужестве Полудненко)²⁶. Много она сделала по сбору вещевых экспонатов этого периода, много собрано материала по выдающимся людям – уроженцам Черниговщины. Она жива-здоровая, живёт в Чернигове. Отыщите её и пообщайтесь по интересующим вас вопросам. Она помоложе меня (1926 г. рожд[ения]). Выработыв[ала] пенсию в обкоме союза работников культуры. Иногда она бывает и на различного рода торжествах в музее. Некоторые из вас её знают. Живёт она на Бобровице в р[айо]не ул. Рокоссовского (в начале). Окончила Киев[ский] у[ниверсите]т, получила назначение в Черниг[овский] историч[еский] музей. Родом из г. Рыльска, Курск[ой] обл[асти]. Да так и осталась на всю жизнь в Чернигове.

29/VII 94

Давно уже не трудилась над своим “трудом”. Хотя всё думала, что писать и как. Ничего стройного и интересного не выходит. Прошу прощения за все погрешности. Пару лет назад мне бы было гораздо легче справиться с этой задачей. Что ушло – того не вернешь. И так! 9/I 1962 г. в моей трудовой книжке появл[яется] запись за подписью Филина, что я зав. отделом капитализма. Опять же строить этот отдел пришлось на пустом месте. Опять поездки, командировки по области и быв[шей] Черниговской губернии. Создание тематического и тематико-экспоз[иционного] планов и всё др[угое, что] связано с созданием новой экспозиции. Создавать капитализм пришлось с уже довольно опытными, к этому времени, музейщиками Н.В. Чернявской²⁷ и М.Ф. Лукьяненко²⁸. Они ещё живы и сравнительно

здоровы, могут многое написать о своей деятельности. Несколько слов напишу только о их работе в отделе капитализма. Собирали документы, фотоснимки, вещевые экспонаты и всё то, что необходимо было для создания экспозиции нового отдела. Это было связано с изучением архивных материалов. Это архивы Черниг[овский] област[ной], его филиалы в Нежине и Прилуках. Мне лично пришлось работать не только в вышеуказ[анных] архивах, но и в архивах гг. Клинцы, Новозыбков (быв[шая] губерния Черн[иговская], в наст[оящее] время – Брянская обл[асть]), в обл[астном] Брянском архиве, в архивах городов Харькова, Киева, Полтавы и т.д. Много было (достаточно) собират[ельских] экспедиций по сбору вещевых и этнограф[ических] материалов. Хочу сказать, что эти выезды были интересными, нужными, богатыми на материалы. Об энтузиазме в собират[ельской] деятельности хочу привести пару примеров. В один из выездов в командировку Над[ежда] Вас[ильевна] и Мар[ия] Филип[овна] отправились в Ичнянский р[айо]н. Кроме многого др[угого], они привезли кафельную плитку, которая, по всей вероятности, экспонир[уется] и сейчас. Им удалось каким-то образом (чисто музейным) уговорить хозяйку этой плитки, т.к. этой плиткой был вымощен черен русской печки (там, где спят). Естественно, они уплатили какие-то гроши и своими собствен[ными] силами сняли эту плитку и остались очень довольны. Труд увенчался успехом. И ещё. В очередной выезд по сбору экспонатов в Бахмач[ский] р[айо]н (Яцура М.Т., Чернявская Н.В. и я) – были в Батуристине, Красном и др. населён[ных] пунктах р[айо]на. Попали мы в небольшое село Матиевка (на берегу Сейма, внизу под Батурином). Искали мы всяческое оборудование, дабы показать процесс ткачества. И вот в Матиевке двое стариков сказали, что у них есть сновница и терница, но в клуне под сеном. “Если хотите, если это вам так нужно, то сами разбрасывайте это сено, ищите нужное, а затем – всё сложить так, как было”. Ну что ж, тогда были мы все довольно молодые и здоровые. Взались за дело. Сена было много. Нужное нашли, навели порядок, но устали изрядно, были грязные. Это было лето и жара примерно такая, как в настоящее время. Благо, что рядом был Сейм, то имели возможность кое-как привести себя в порядок. В поездках не всегда были условия в гостиницах для хотя бы относительно человечес[кой] жизни. Гостиниц, как таковых, в то время было мало, в основном это были какие-то небольшие домики, приспособлен[ные] под гостиницу. Из Батурина приехали в Бахмач. Сущест[вующая] гостин[ица] была занята и мест нет. Яцура встретил директора Черниг[овского] театра (театр был здесь на гастролях) и присоединился к нему в номер. Нам с Надеждой Вас[ильевной] спать было негде. Дежурная пошла нам навстречу: организовала нам ночлег в какой-то кладовке. И мы были “счастливы”. Но это так, к слову. Такие ночлеги были сплошь и рядом. Женщины ездили всё же меньше мужчин, а посему всё жилое гостиничное помещение использов[алось] для мужчин.

В это же время собрано много ремеслен[ных] изделий Черниговщины. Были привезены гончарные изделия извест[ного] гончара из Коропа Фигуры, из Ични мастеров (целая династия) Пищенко. В это же время был привезен и гончарный круг; прялка (сама тащила прялку на плечах из Коропа), ткацкий верстат из с.Бахмача (Бахмач[ского] р[айо]на); собрано много одежды: сподницы (юбки), юпки (свитки) суконные (из домоткан[ного] сукна) и фабричной ткани, вышитые укр[аинские] рубахи, корсетки, платки и т.д. Что я не выдумываю всё это – можно проверить по актам приобретения экспонатов и др. бумагам, которые должны храниться в фондах музея. Это были и собирательские экспедиции, и отдельные командировки сотрудников как отдела капитализма, так и сотрудников др. отделов.

По-моему, собират[ельская] работа в музее была поставлена неплохо с первых дней его деятельности после оккупации и в последующие этапы. Я уже немного писала, что собирались матер[иалы] по партиз[анскому] движению, по истории Отеч[ественной]

войны. Что сразу же была создана небольшая экспозиция. Затем был в музее отдел Вел[икой] Отеч[ественной] войны. Создан исключит[ельно] на местном материале. В это время я работала зам. зава этого отдела. Заведующим отдела был Воедило Пётр Васильевич. Работал он недолго, но какую-то долю своего труда вложил в музейное дело. Затем ушёл в школу и, как многие другие, доработал до пенсии. У него хорошо получалась собирав[ельская] работа (особен[но] связи с партизанами). Принимал он активное участие в инвентаризации музейного фонда, очень много читал лекций (массовых) о партиз[анском] движении. С ним мы и строили экспоз[ицию] отдела в деревян[ном] здании²⁹. Затем у него не сложились отношения с А.И. Левенко и он ушёл из музея. Но, по-видимому, у него любовь к музейному делу осталась навсегда. Жил он по ул. Свердлова напротив пединститута (возле военкомата). Но в настоящее время эти домики снесены и жильцы отселены в разные концы города. Где он сейчас живёт – не знаю, и живой ли – тоже не знаю. Он с 1910 г. рождения. Пару лет назад я его видела у нас на Лесковице в 8-м почт[овом] отделении – получал пенсию. В здании музея Тарновского была экспоз[иция] первобытно-общинного строя и феодализма (вестибюль и зал, где был капитализм). Здесь работал завед[ующим] отделом Николай Иван[ович] Кот и Влад[имир] Пет[рович] Полегенько. Кот в музее работал совсем немного. Ушёл в школу и дожил до пенсии. Человек он знающий, знал цену себе и своим знаниям. Хорошо водил экскурсии, читал лекции. Упорядочил и заинвентаризировал весь археологич[еский] материал, возвратившийся с эвакуации. Окончил он Киев[ский] пединститут в 1946 году (до этого у него был окончен Черн[иговский] учит[ельский] и[нститу]т). В настоящее время он живёт по ул. Толстого № 80, кв. 2. Это остановка возле мемориала (когда едешь в сторону города). Она напротив его двора. В прошлом году был живой (1920 г. рожд[ения]) – здоровый дядька. С музеем никаких связей, насколько мне известно, не поддерживал.

В первые годы моей деятельности в музее командировки были очень тяжёлыми в том плане, что доехать куда-нибудь было невозможно. Это в основном был попутный грузовой транспорт, товарные поезда, ходившие безо всякого расписания, собственные ноги.

Доехать до Щорса, напр[имер], нужно было больше суток. Ехать из Чернигова нужно было доехать до Гомеля (Новобелица), затем куда-то пересест[ь] и ехать дальше на Щорс. Доставиться обратно домой можно было через Бахмач (пересадка), Нежин, а затем Чернигов. В 1944–1945 гг. ещё была и такая неприятность – как бомбёжки.

Помню, как я возвращалась из Щорса домой через Бахмач. Это было лето 1944 г. Вокзал бахмач[ский] был разрушен, были какие-то деревян[ные] бараки. Людей полным- полно. Со Щорса приехала товарняком (по протекции какого-то район[ного] деятеля). Дальше ехать было нечем. Пришлось здесь ночевать. И вдруг ночью, в то время такой знакомый, звук немецкого бомбардировщика. Люди, естественно, кто куда подальше от вокзала в поле, в село. У меня был в руках какой-то старый портфель с какими-то собран[ными] для музея материалами. Бежать мне было легко. По пути тащился с огромными чемоданами мужчина. Попросил оказать ему помощь и сунул мне в руки один из чемоданов. Я взяла его чемодан и не оглядываясь помчалась вперёд с чужим чемоданом. Куда-то там добежала и со многими людьми остановилась в одной из хат села. Но того, кто поручил чемодан, не было. Где-то отстал. После этого побега от бомб пришлось возвращ[аться] на вокзал да и ещё с грузом. Уже был рассвет. Хозяин узнал меня, по-видимому, по своему чемодану. Был очень мне благодарен. И говорил, что люди бежавшие вместе с ним говорили, что ты только, мол, и видел эту девицу и свой чемодан. Появился какой-то огромный состав с пассажирами, ехавшими из эвакуации в сторону Москвы. Переполнен до предела, грязный. Билетов никаких не продавали. И этот вновь приобрет[енный] знакомый помог мне сесть в этот состав, сам сел со своим багажом и т.о. мы доехали до Нежина (оказалось он нежинский). В

Нежине усадил меня в какой-то поезд (по-моему это уже был поезд Прилуки–Чернигов) и т[аким] о[бразом] я доставилась к родным пенатам. И такие поездки были не единичными. Запомнилось и то, что в это время в своём портфеле я привезла небольшую коллекцию бумажных денег рус[ского] прав[ительства] и разных врем[енных] правит[ельств]. Выпросила я их у сотрудника райземотдела Полякова. Очень долго не соглашался передать свои “сокровища” для музея. Затем я написала ему расписку, что по первому его требованию всё будет возвращено. Прошло много лет. Эти деньги экспонир[овались] в экспозиции совет[ского] отдела. Вдруг в рабочую комнату заходит мужчина и даёт мне в руки мою расписку. Оказыв[ается] этот товарищ за годы оккупации получил срок (10 лет), отбыл его и возврат[ился] домой. Вспомнил о своих деньгах и явился за ними. Я ему показала, что то, что он мне дал, цело и невредимо. Через такое большое время стало госуд[арственной] собствен[ностью]. – Я ему сказала: и пусть остаются навсегда. Он согласился и ушёл удовлетворённым. Вот бывают какие случаи. Если что-то взял у человека, то храни его.

Несколько слов написать о материальной базе музея в первые годы его существ[ования] (воен[ные] и послевоен[ные]). До войны музей наход[ился] под опекой народного образования. Так было во время войны и в первые послевоен[ные] годы. Затем образов[ался] комитет по делам культурно-просветит[ельских] учреждений, а затем уже министерство культуры. Черниг[овский] историч[еский] музей считался республик[анского] значения по своей истории и экспонат[ному] фонду и подчин[ялся] непосредственно Киеву. Это, пожалуй, был лучший период в жизни музея. Никакие

*Зліва направо: Л.П. Полудненко, К.Т. Бикова, А.І. Левенко, Л.А. Меїр,
С.Д. Трубнякова, Н.В. Чернявська, Г.П. Прокоф'єва,
1 травня 1960 р.*

местные власти не вмешивались в жизнь музея. Необходимые материалы отпускались в Киеве – это и фотобумага, и всевозможные др[угие] фотоматериалы; бумага, краски, ткани, необходимые для оформл[ения] экспоз[иций] и т.д. Финансиров[ание] шло через Киев. Командировки в различные ведущие музеи шли через министерство. Как стал музей в областном подчинении все это значит[ельно] почувств[овали] и музей, как учреждение, и сотрудники. Облуправл[ение] культуры всегда считало, что музей это группа бездельников, которым нечего делать, и они должны ездить по области и заним[аться] делами клубов, библиотек, самодеятельностью и прочими делами, далёкими от музея.

В музее ничего не было, но где-то на первых шагах работы появилась какая-то лошадь с возом и конюх (житель Бобровицы) Грицько. После лошади появился старый грузовик и шофёр Василь Едомаха (тоже житель Бобровицы). Эта машина больше стояла чем ездил, её всё ремонтировали. Затем куда-то её дели. И уже где-то в 60-х годах (а может в конце 50-х) появилось грузо-такси (для перевозки людей), а затем уже автобус, известный многим из вас.

В 1944–1945 гг. музей работал в режиме военного времени. Ни выходных, ни отпусков не было. Кроме чисто музейной работы, приходилось заниматься заготовкой топлива и для себя лично, и для музея. Это заготовка дров, торфа. Жизнь неделями в лесах (Борки, Неданчичи и др.), торфоболотах Замгляя, Анисова. Грязные бараки, землянки, кишевшие клопами, блохами и пр[очей] тварью. Работать нужно было по расчистке города от развалин. Не зря (хотя же и поздно очень) вспомнили о людях моего возраста (старше и моложе) и причислили к участникам войны.

(К Прилукам). По всей вероятности до Вел[икой] От[ечественной] войны музей в Прилуках наход[ился] в церковном помещении. Не помню назв[ание] этого храма. Это в р[айон]е прилук[ского] базара (недалеко от нынешнего музея). Начальствующий немец в городе решил полностью вывезти музей в Германию. Естественно, была соответ[ствующая] охрана и всё уцелело за годы оккупации. Но когда началось освобожд[ение] Черниговщины и немцы драпали в обратном направлении, то было уже не до музейных экспонатов. Вот такие разговоры мне пришлось слышать от работников прилукского музея.

Прилукские картины реставрировались в деревян[ном] здании музея [после перевозки в Чернигов – С.Л.], т.к. оно было свободно от экспозиции. Готовились к построен[ию] экспозиции к 40-летию Октября. О чём уже написано раньше. Вещи, которые были в более-менее приличном состоянии, рестав[рировали] на месте, а в очень страшном состоянии – восстанавливались в Киев[ских] реставрацион[ных] мастерских. Здесь же в этом здании поначалу была создана и худ[ожественная] выставка. Главным её учредителем был Мурашко. Была наверное до того времени когда началось строительство экспозиции к 40-летию Октября.

Из реставрац[ионных] мастерских не возврат[ились] картины Л. Жемчужникова “Кобзарь на дороге”, В. Штернберга “Окраины Рима”, небольшая карт[ина] Ив[ана] Рашевского “Вид г. Остра” – эту Левенко передал Ирине Мих[айловне] Коцюбинской по её требованию через министерство. Две первые остались в Киев[ском] худ[ожественном] музее укр[аинского] искусства³⁰.

Левенко А.И. (1901 –?)

Кончал и[нсти]тут красной профессуры в Харькове. Родился в с. Безугловке Нежинского р[айо]на.

После Харьков[ского] и[нститу]та приехал на работу в историч[еский] музей Чернигова. И работал до нач[ала] В[еликой] Отеч[ественной] войны. Дело в том, что у него

должен быть какой-то архив, т.к. он всю жизнь занимался учёной деятельностью и много писал. Перед смертью (когда был уже тяжело больным) очень хотел, чтобы мы пришли к нему с Матр[ёной] Антон[овной]. Но мы так и не удосужились зайти. Он что-то хотел, по-видимому, сказать, и может и передать. Жил он по ул.Свердлова рядом с тем домом, где магазин “Политкнига”. Там жила его жена Софья Федоровна Левенко (1916 г. рожд[ения]). Пару лет назад я её видела. Она была ещё жива. Кроме жены в Чернигове живёт его младший сын Владимир Андр[еевич] (где-то года 1934 г. рождения). Адреса его я не знаю. О том жива ли Соф[ья] Фед[оровна] можете легко узнать от Матр[ёны] Антон[овны] (это недалеко от неё).

Некоторое время Андр[ей] Иван[ович] числился в музее замом по науке, затем ст[аршим] научным сотрудником, но в основном работал по созданию истории Украины при обкоме партии над томом “Черниг[овская] обл[асть]”. Для написания тома “Черниг[овская] обл[асть]”³¹ инициатором сбора материалов по населенным пунктам Черниговщины был Левенко. Все очерки с мест направлялись в музей. Всё это хранилось в б[иблиоте]ке музея. Небольшой путеводитель “Чернігівщина” был написан силами коллектива музея. Соавторами были и Яцура, и Едомаха³², и Попудренко, и я. Эта книжка наверняка есть в б[иблиоте]ке музея.

Яцура Михаил Терентьевич

(1913–1987?) – родился в с. Кукшин Нежинского р[айо]на, окончил Нежин[ский] пединститут, работал в школе, работал в редакции Черниг[овской] газеты то ли “Більшовик”, то ли “Молодий комунар”. В соавторстве с Едомахой написали путевод[итель] “Чернігів[щина]”. Участник многих экспедиций по сбору экспонатов, принимал участие в строительстве экспозиций различных музеев области. Кое-что я уже писала о нём. Возможно у него тоже сохранился какой-то архив. Адрес его можете узнать то ли в архиве, то ли через адресный стол. Где он жил последнее время, я не знала. У него жена Олимпиада Семёновна (1919 г. рожд[ения], если жива) и дочка Ада Михайловна Корсун (или Корсунь), 1939 г. рождения, врач. Если что-нибудь нужно будет, то найдёте через адресный стол.

О Мурашко я уже немного писала. О нём в нескольких местах в своих эссе упоминает Владимир Чивилихин, целую балладу написал и Репьях, и о его деятельности говорят документы отдела фондов. Родился он в с. Вересочь, учился в Черниг[ове] вначале на рабфаке, затем окончил учительский и[нсти]тут в 1939 г. и поступил работать в историч[еский] музей. Учился заочно в Нежин[ском] пединстутите, но госуд[арственных] экзаменов не сдал. Он человек принципиальный и когда приехал на госэкзамены, то первым вопросом к нему был “уплатил ли он за учёбу”. Это его очень возмутило, разозлило и он, ни слова не говоря, всё бросил и приехал в Чернигов. И сколько его не уговаривали ехать и сдавать экзамены, он слушать не хотел, и так остался с неоконч[енным] образов[анием], хотя это, фактически, ничего не давало. Он очень много работал над материалами революции 1905 года на Черниговщине. Это была тема его курсовой работы в и[нститу]те, которую он впоследствии мечтал сделать диссертацией. Очень много он собрал материалов по выдающимся деятелям науки, литературы, искусства – урожен[цам] Черниговщины. Материал был собран и оформлен для издания. Но затем получилась какая-то заминка с издательством. Он забрал всё это и говорил, что якобы сжёт. Насколько это так, утверждать не берусь. По этим материалам было создано ряд плакатов, которые распростр[анялись] по музеям и клубам области. Думаю, что экземпляры этих плакатов сохранились и в фондах, и б[иблиоте]ке музея.

Думаю, что всё же что-то у него осталось и дома. Где живут его сыновья, не знаю адресов. Но при желании их можно найти. Один из них (старший) Станислав Васильевич

1941 г. рождения, младший Анатолий Васильевич 1946 г. рожд[ения].

Когда в Соснице был построен дом для экспозиции музея А.П. Довженко, нам с Мурашко была навязана эта работа. Несколько раз пришлось выезжать в Сосницу и оказывать сотрудникам братскую помощь.

Несколько раньше Едомаха, Водовозова и я строили экспозицию краеведческого музея в той же Соснице. Водовозова Роза Семёновна (1924 г. рождения) жена Махлина, о котором я упоминала раньше. В музее работала недолго. Ушла в школу № 3 и там читала историю до самой пенсии.

Экспозиции создавались в соответствии с политическими веяниями в истории, в жизни. Я вспоминала о том, что работала в отделе Отечественной войны 1941–1945 гг. – под началом П.В. Воедино. В Киеве была построена большая стационарная выставка, посвящённая партизанам Украины в войне. В отдельном большом здании (затем был дом офицеров, недалеко от Совета Министров). Затем нужно было менять убеждения, что всё же не только партизаны победили в Отечественной войне, но и армия. Эта выставка была свёрнута. Начались создаваться отделы Советского периода. В нашем музее в это время создается такой же отдел в том же деревянном здании в основном на общем материале с массой цитат, высказываний Сталина и его соратников. Но этого отдела я уже не создавала, т.к. я в это время была то ли в отделе фондов, то ли учёным секретарём. Здесь работал зав. отделом Брегман Лев Григорьевич – недолго. Затем ушёл в школу № 11, где доработал до пенсии. Умер давно. Еле достиг 60-ти лет. Даже не успел уйти на пенсию (1919 г. рождения). Вместе с Брегманом, как зам. директора по науке, трудился М.Т. Яцура и фотограф Приходько Владимир Иванович. Это довольно квалифицированный фотограф (был внештатным корреспондентом РТАУ). После музея работал ряд лет

*Зліва направо: 2-й – В.І. Мурашко, 6-й – І.І. Єдомаха,
7-а – С.Д. Трубнякова, 8-а – О.Д. Повод, 10-й – Г.Й. Петраш.
1 травня 1957 р.*

корресп[ондентом] РАТАУ, поддерж[ивал] связь с Андр[еем] Иван[овичем] Левенко. Умер давно в довольно раннем возрасте (1920 г. рожд[ения]). После этой экспозиции по-видимому, уже начали создавать экспозицию, о которой я довольно много написала, вместе с Соф[ьей] Давид[овной].

К 50-летию Октября создавалась полнопрофильная экспозиция – начиная от первобытнообщинного строя и кончая отделом современности. Всё лучшее отдавалось совет[ским] отделам, а дорев[олюционным] отделам пришлось довольств[оваться] старым оборудованием, высвободившимся из совет[ских] отделов. Мне лично пришлось совершить такое путешествие ещё – как заказать мебель в Кременец Тернопольской области. В это время здесь был создан спец[иальный] центр по изготовлению музейного оборудования. Это вертикальные витрины, которые и по сей день используются в отделе т.н. капитализма. Всё прочее оборудов[ание] – это старое из совет[ского] отдела.

Достраивали и открывали отдел капитализма мы с Марией Филип[повной]. Но затем в музейной жизни произошли небольшие перемены. Я уже писала, что из музея ушёл Яцура. Его место при Филине заняла Над[ежда] Вас[ильевна] Чернявская. Лидия Петровна Полудненко – ушла в обком профсоюза работников культуры. Мария Филип[повна] получила место зав. отделом современности. Кто был зав. отделом совет[ского] отдела (1917–1945 гг.) так и не помню. По-моему кто-то из друзей Филина. Некий Золотарёв. Основную скрипку в отделе играла Соф[ья] Давид[овна], т.к. этот зав. не знал ни украинского языка, ни истории Украины, и, тем паче истории Черниговщины. Да даже он не знал, по-видимому, и истории вообще. Так создавалась та экспозиция, по которой некоторым из вас (в то время молодым) довелось ещё водить экскурсии.

К 300-летию воссоедин[ения] Украины с Россией начали подготовку задолго до этого события. Здесь уже зав. отделом работал Едомаха Иван Иванович и Попудренко М.А. А в результате большой работы была создана большая стационар[арная] выставка. Здесь как художник трудился и Г.И. Петраш. Помимо текстового материала для экспозиции он создавал много иллюстраций. Не знаю, что-нибудь сохранилось из этих его картин или их списали, т.к. не имеющие худ[ожественного] значения. Создавая различный типаж для картин (пересел[енцы] из Укр[аины] в Россию и др.), основным натурщиком был он сам в различных вариациях. Об этом может очень хорошо повспоминать Матрёна Ант[оновна].

Несколько слов необходимо сказать об Ив[ане] Ив[ановиче] Едомахе. В музее он проработал ни много, ни мало – 25 лет, а затем ушёл дорабатывать до пенсии в реставрац[ионные] мастерские. Числился он науч[ным] сотрудником по реставрации архитект[урных] памятников. Едомаха попал в музей немного позже меня. Где-то вначале деятельности Левенко. А было это так. Возвратимся назад. Уже вы знаете Алевт[ину] Дедкову – одно из действ[ующих] лиц начального периода в деят[ельности] музея в воен[ное] и послевоен[ное] время. Для ясности – все мы были выпускн[иками] Черниг[овского] учит[ельского] и[нститу]та в своё время. Алевт[ина] была сокурсницей Едомахи, я была выпускн[ицей] литфака. Но поскольку и[нсти]тут был небольшим, то многие друг друга очень хорошо знали – особенно историки и литераторы. Физмат знали меньше, т.к. они и территориально были подальше – на I этаже; мы же рядом – на II-м. О времени, о котором идет речь, Едомаха работал зав. общим отделом Черниг[овского] горсовета. Он возврат[ился] из армии, с фронта, инвалидом (ампутирована стопа ноги). Мы пришли в горсовет выпросить пригласит[ельные] билеты на торжества по случаю освобод[ения] Чернигова от оккупации. И здесь увидели своего знакомого. Билеты он нам дал. В это время был очень расстроен тем, что ему накануне нашего прихода цыгане принесли мёртвого ребёнка и положили ему на стол, т.к. у них нет никаких возможностей на похороны. Как

он решил этот вопрос с цыганами не знаю, но на наше приглашение работать в музее он сразу же согласился и через несколько дней появился в музее. Левенко его зачислил зам. по науке. Замом он работал недолго, т.к. на горизонте появился Яцура, до этого работавший в общем отделе облисполкома, до войны – журналистом в област[ной] газете. Едомаха стал зав. отделом феодализма и проработал много лет. Начал работать над диссертацией, да так и не довёл её до конца. А вообще он человек был умный от природы. Кончил заочно истфак в Киев[ском] педагогич[еском] и[нститу]те. Занимался археологией, читал курс археологии в Черн[иговском] пединституте. Затем этот курс в своё время начала читать Свет[лана] Алекс[андровна] Половникова³³. После ухода Едомахи в реставрац[ионные] мастерские место зава заняла Попудренко.

Умер Ив[ан] Ив[анович] Едомаха где-то в возрасте 68–69 лет. С 1919 г. рождения. Жил он в одном доме с Лид[ией] Петр[овной] Полудненко, о которой я писала. Сын его Николай Иван[ович] Едомаха живёт в Киеве. Забрал с собой мать Татьяну Максимовну. Адреса не знаю. Может знает Лидия Петровна. Николай (сын, 1940 г. рождения) окончил театр[альный] и[нсти]тут им.Карпенко-Карого в Киеве. Работал какое-то время в ТЮЗе. Некоторое время вёл програм[му] “Незалежність”, работал диктором на радио и телевидении. Сейчас что-то не слышно. Когда умер Едомаха, то музей, которому человек отдал 25 лет жизни и оставил какой-то след в своей работе – даже не дал соболезн[ования] семье. И, по-видимому, никто не был и на похоронах. Может точно знает дату смерти Ив[ана] Ив[ановича] Кот, о котором я писала. Они земляки (из с. Жукотки Черн[иговского] р[айо]на), однокурсники и поддерживали отношения всё время. По моему, о смерти Едомахи и сообщил мне Кот.

P.S. И.И. Едомаха был соавтором путеводителя по Чернигову (совместно с Яцурой).

Что ещё нужно сказать – что ко всяким датам создавались выставки – то ли передвижные, то ли стационарные. Больше всех мне запомнился труд над крупнейшей выставкой “Наука и религия”. Идея этой выставки долго витала в воздухе. Много кому её определяли создавать, но в конечном итоге сия чаша не минула меня. Необходимо было создавать экспозиц[ионный], тематич[еский] планы, собирать материал (в основном фотоиллюстративный). В общем, делать то, что необходимо при создании любой экспозиции. Левенко выражает меня в командировку в Киев и сидеть там столько, сколько нужно. На территории Киево-Печер[ской] лавры было несколько выставок в различных постройках. За какое-то время необходимо было изучить всевозможные религиозные течения, верования, учения и всё такое прочее. В основном мне пришлось переписывать все эти выставки, заказывать фотоснимки как лаврскому фотографу, так и в госфото. Торопить, чтобы скорее их изготовляли, т.к. власти, витавшие над Левенко, угрожали ему всяческой расправой, а он мне неоднократно напоминал – если не будет сделано в срок, то я Вас повешу. В этой работе оказывал поддержку и помощь М.Т. Яцура (как зам. по науке); разработали один из разделов экспозиции И.И. Едомаха и М.А. Попудренко (естественная мумификация трупов – о Лизогубах седневских и Феодосии Угличком). В это время был закрыт Спасо-Преображенский собор и ключи от собора переданы музею. Тут же созрела идея создавать здесь эту выставку. Можете себе представить, какая это огромная площадь и должна быть освоена. Петраш разрабатывает чертежи витрин и щитов. Щиты заказали в какой-то организации. Они получились страшные (некрасивые) и очень тяжёлые, на подставках. Монтировали экспозицию всем музейным миром, днём, ночью, вечером, т.к. всегда музейщикам не хватает времени, т.к. власти на “хвост” наступают. Но обиднее всего то, что когда, как говорят, был забит последний гвоздь, последовало новое мудрое указание. Дескать это будет кощунством всё это давать в православном храме (происхождение жизни на Земле и пр[очее]). Выставку нужно убирать и нести Аллах его ведаёт куда. Думали,

думали и придумали – разместить эту машину в лекционном зале на Валу. В это время орудовал в парке культуры и отдыха всем нам хорошо извест[ный] Лерман А.М. С горем пополам (со всякими убавками и изменениями) помещаем эту машину в этом караван-сарае. Вечером здесь танцы и пр[очие] увеселения. Нашу выставку начинают обрывать, зарисовывать, описывать всякими непристойностями. Лерман кричит – убирайтесь вон отсюда. Думали, думали – придумали. Поехали в дом культуры на шерстян[ую] ф[абри]ку. И здесь жизнь нашей выставке была такая же. Через какое-то время её свернули. Все оставшиеся фотоснимки сложили в коридоре библиотеки, а щиты через какое-то время были использованы в экспозиции художественного отдела, когда Мурашко здесь соорудил экспозицию. Вот так бывает. Вложен колоссальный труд, с которым никто никогда не считался, да и деньги немалые. А толк?!

Много внимания в работе музея уделялось созданию стационарных и передвижных выставок. К каждой выдающейся дате обязат[ельно] создавалась выставка. Если сохранились в науч[ном] архиве экспозиционные планы, то можно и проследить. О больших выставках я уже написала: “300-летие воссоедин[ения] Укр[аины] с Россией” и “Наука и религия”.

Неплохая выставка стационарная была посвящена Н.А. Щорсу (в одной из комнат в деревян[ном] здании). Помимо фотоиллюстратив[ного] и текстового материала были поданы и личные вещи Щорса. Впослед[ствии] переданы в музей Щорса. Где, по-видимому, находятся и до настоящего времени. Эта выставка была приурочена 55-летию со дня рождения Щорса. Мне пришлось принимать участие в строительстве этой выставки, а затем и водить экскурсии.

И ещё воскресла в памяти одна из больших выставок – это “Октябрь и гражд[анская] война на Черниговщине” (так, якобы, её называли). Эта выставка была смонтирована на новых материалах экспозиции отдела (о чём я писала раньше). Выставка была сфотографирована и размножена по клубам и музеям области. Один экземпляр должен был хранит[ься] в отделе фондов. Выставка посвящ[ена] 40-летию Октября. Работали над этой выставкой мы с Соф[ьей] Давид[овной] и Яцура. Неплохой была передвижная выставка, посвящ[енная] 60-летию газеты “Правда”. Эту выставку создавали мы с В.Н. Клочко³⁴.

¹ Тепер школа № 2.

² Трубнякова (дівоче прізвище – Симанович) Софія Давидівна, у 1951–1983 рр. працювала у ЧІМ – науковим співробітником, зав.відділом.

³ Газета “Деснянська правда”.

⁴ Попко Олександр Олексійович, у 1934–1941, 1943–1946 рр. працював у ЧІМ – науковим співробітником, т.в.о. директора.

⁵ Попудренко (дівоче прізвище – Черепинська) Мотрона Автономівна, археолог, засл.працівник культури, у 1948–1984 рр. працювала у ЧІМ – науковим співробітником, зав. відділом, заст. директора з наукової роботи.

⁶ Ложечников Михайло Іванович, у 1930–1941, 1944–1948 рр. працював у ЧІМ художником.

⁷ Левенко Андрій Іванович (1901–1973), у 1934–1941, 1946–1970 рр. працював у ЧІМ – науковим співробітником, заст. директора з наукової роботи, директором, кандидат історичних наук.

⁸ Мурашко Василь Іванович (1916–1990), у 1939–1941, 1949–1988 рр. працював у ЧІМ науковим співробітником, зав. відділом, головним зберігачем фондів.

⁹ Мова йде про експонати – портрет та ікону.

¹⁰ Мова йде про мумії XVII–XIX ст. з родинного склепу Лизогубів у Воскресенській церкві смт. Седнів, знайдені у 1924 р. (до музею потрапили 5 мумій).

¹¹ Тепер проспект Перемоги.

¹² Коротков Федір Іванович, Балабай Олександр Петрович – учасники партизанського руху на Чернігівщині у 1941–1943 рр.

¹³ Вулиця ліквідована у зв’язку з реконструкцією центральної частини міста.

¹⁴ Левченко Сергій Пилипович – директор ЧІМ з грудня 1943 по грудень 1944 р.

¹⁵ Музей українських старожитностей В.В. Тарновського (вул. Шевченка, 63).

¹⁶ Будинок по вул. Шевченка, 54.

¹⁷ Будинок губернатора – теперішнє приміщення історичної експозиції музею отримав у 1975 р.

¹⁸ У 1963 р. музей отримав приміщення полкової канцелярії, де згодом було розміщено фонди і експозицію

художнього відділу, тепер – фондосховище ЧІМ.

¹⁹ Чехов Василь Петрович – директор ЧІМ у 1961–1963 рр.

²⁰ Філін Олександр Васильович (1915–1991), у 1964–1982 рр. – директор ЧІМ.

²¹ Мурашко В.І. працював у музеї з 28 жовтня 1949 р.

²² Експонати з Прилук надійшли до ЧІМ у травні 1953 р.

²³ На початку 50-х рр. ХХ ст. директор Прилуцького краєзнавчого музею О.І. Марфін неодноразово звертався до Комітету у справах культурно-освітніх закладів при Раді Міністрів УРСР з проханням дозволити списати і знищити ряд експонатів, що, на його думку, є “поміщицьким хламом”. Після висновку про історико-культурну цінність пам’яток, зробленого працівниками Чернігівського історичного музею, О.І. Марфін знову пише до Комітету з проханням дозволити передати їх ЧІМу.

²⁴ Яцура Михайло Терентійович – у 1948–1965 рр. працював у ЧІМ науковим співробітником, заст. директора з наукової роботи, зав. відділом.

²⁵ Петраш Георгій Йосипович (1901–1985), художник, краєзнавець, у 1940–1960-х роках працював у ЧІМ художником.

²⁶ Полудненко Лідія Петрівна, у 1951–1969 рр. працювала в ЧІМ науковим співробітником.

²⁷ Чернявська Надія Василівна, у 1952–1956, 1959–1975 рр. працювала у ЧІМ науковим співробітником, зав. відділом, заст. директора з наукової роботи.

²⁸ Лук’яненко (дівоче прізвище Воєдило) Марія Пилипівна, у 1950–1983 рр. працювала у ЧІМ науковим співробітником, зав. відділом.

²⁹ Експозиція у будинку по вул. Шевченка, 54.

³⁰ Тепер Національний художній музей України.

³¹ Історія міст і сіл УРСР. – К.: УРЕ, 1972.

³² Єдомаха Іван Іванович (1919–1988), у 1945–1969 рр. працював у ЧІМ зав. відділом.

³³ Половнікова Світлана Олександрівна, засл. працівник культури, з 1970 р. працює у ЧІМ – науковим співробітником, зав. відділом.

³⁴ Клочко Валентина Миколаївна, у 1970–1975, 1982–1994 рр. працювала у ЧІМ – науковим співробітником, зав. відділом, методистом.

Н. ЧЕРНЯВСКАЯ

Лучшие годы моей трудовой деятельности

29 октября 1952 г. я, Чернявская Надежда Васильевна, была принята на должность научного сотрудника Черниговского исторического музея. Свою деятельность начала в отделе фондов. Заведующей отделом фондов работала в те годы Александра Денисовна Повод. Под её руководством я и начала ознакомление с музеем. Мне повезло. Проводилась переинвентаризация музейных экспонатов. За короткое время мне удалось познакомиться с теми богатыми сокровищами, которыми обладал музей.

В то же время сотрудников фондов приобщали к экскурсионной работе. Проводили экскурсии в отделе археологии и выставочном зале, посвящённом 300-летию воссоединения Украины с Россией.

В 1953 г. я была переведена научным сотрудником в экспозиционный отдел истории советского общества. Фактически, экспозиции как таковой ещё не было. Под руководством Василия Ивановича Мурашко сотрудники разрабатывали тематико-экспозиционный план полнопрофильной экспозиции, начиная с подготовки и проведения Октябрьской революции и установления советской власти на Черниговщине и кончая послевоенным периодом – 1945–1953 годами. В отделе работали: заведующий отделом – Мурашко В.И., научные сотрудники – Махлина Р.С., Трубнякова С.Д., Полудненко Л.П. и я.

Чтобы разобраться, что такое экспозиция и тематико-экспозиционный план, штудировали пособие Михайловской.

Одновременно шла большая собирательская работа. Сотрудники работали в

*Н.В. Чернявська (перша праворуч) з колегами (зліва направо):
Р.С. Махліна, С.Д. Трубнякова, К.Т. Бикова, Л.П. Полудненко.
1953 р.*

архивах, ездили по районам, собирая документы, фото, вещественные экспонаты о наших земляках – участниках Октября, гражданской войны, социалистического строительства, оборонительных боев 1941 г., наступления Красной Армии и освобождения области в 1943 г. Было собрано очень много экспонатов о партизанском движении, молодёжном подполье в нашем крае. Надо сказать, что раскрытию темы “Великая Отечественная война” в экспозиции способствовало и то, что до построения полнопрофильной экспозиции функционировала выставка “Партизанское движение на Украине”. Экспонаты, касающиеся нашей Черниговщины, остались в фондах музея.

Не могу не вспомнить о том, что Софья Давыдовна Трубнякова очень много и кропотливо работала в партийном архиве и всё, что собрано в фондах музея об участниках Октября, гражданской войны и соцстроительства – это её заслуга. Возможно, сейчас это не представляет ценности, но тогда была проведена колоссальная работа.

Строительство экспозиции проходило очень сложно. Материальных средств нам никаких не выделялось. На что мы могли рассчитывать – это печатанье аннотаций и этикетаж в типографии. Штатный столяр изготовил витрины, рамочки. Паспарту мы изготавливали сами, сами размещали и крепили документальные и вещевые экспонаты. Руководил оформлением экспозиции Г.И. Петраш. Именно он и учил нас, как гвозди забивать и как лучше показать тот или иной экспонат.

В 1954 г. экспозицию приняла комиссия областного управления культуры. В июле 1954 г. на основе построенной уже экспозиции был выделен как самостоятельный отдел истории Украины послевоенного периода. Затем он стал именоваться отделом современности. 16 июля 1954 г. меня назначили его заведующей. Возглавляла отдел до сентября 1956 года. Это был период очень напряжённой, большой собирательской работы. Я или лично, или путём переписки познакомилась фактически со всеми Героями Социалистического Труда, с руководителями промышленных предприятий области, которые очень помогли в сборе продукции их предприятий. Добрым словом вспоминаю директора фабрики музыкальных инструментов Говзмана, который безвозмездно передал музею весь ассортимент продукции, начиная от детских игрушек, гитары, бандуры и до пианино.

Очень хорошо помню поездку в с. Дегтяри Сребнянского района, где познакомилась с продукцией художественной фабрики (тогда артель) “имени 8 Марта”. От Прилук добиралась попутными машинами. Встретили меня очень хорошо. Познакомили с мастерами, показали их изделия, запаковали два тюка готовой продукции: ковры, плахты, передники, рушники, скатерти. Нашли машину грузовую, которая шла в Прилуки. Привезли меня с этим грузом на вокзал, сгрузили. Поезд на Чернигов отправлялся где-то на рассвете. Всю ночь стерегла это богатство. Уже не помню, как я их погрузила, как дотащила тюки с черниговского вокзала на ул. Воровского, где я жила. Домашние ужаснулись, когда увидели меня с такой ношей. В то время в дороге всё могло случиться вплоть до ограбления. Я об этом не думала, была благодарна руководству фабрики за понимание, что почетно быть представленным в музее.

В эти же годы мы установили тесные контакты с нашими земляками – писателями, деятелями науки. Збанацкий, Кацнельсон, профессор Неговский и другие, которые прислали и лично привезли книги, труды, фото. В 1960 году мы познакомились и установили тесные контакты с нашим земляком, автором переводов американских писателей П. Охрименко. Впоследствии он передал свою библиотеку музею. Я храню книгу Джона Рида с автографом П. Охрименко.

С 1 сентября 1956 г. по октябрь 1959 г. я проживала в Кокчетавской области, на целине.

С 20 октября 1959 г. я – снова сотрудник музея. По апрель 1963 г. работала научным

сотрудником отдела современности, а с апреля 1963 г. по июнь 1968 г. – заведующей этим отделом, а затем по июль 1970 г. заведовала отделом истории советского периода.

Это были годы, когда проходили перестройки и обновления экспозиций в связи с юбилейными датами, с пополнением новыми экспонатами.

В это время мы смогли заказать новые витрины, настенные турникеты, в Киеве заказали фабричные паспарту. К оформлению привлекались местные художники. В художественном отношении экспозиции отделов приобретали более привлекательный, эстетический вид.

В эти годы в Чернигове вступили в строй такие крупные предприятия, как “Химволокно”, камвольно-суконный комбинат, началась разработка и добыча нефти и газа в области.

Опять на первый план выходила собирательная работа. Причём собирательской работой занимались не только по тематике своих отделов, но организовывали и проводили комплексные экспедиции. Помню одну из таких экспедиций во главе с заместителем директора музея М.Т. Яцурой. В ней принимали участие А.Д. Повод, С.Д. Трубнякова и я. Центром работы стал Батурин и сёла, расположенные вокруг него. Транспорта своего не было. Исходили весь Батурин, потом пешком пошли по сёлам. Уж очень тяжело далась Митченки, что в 9 км от него: целый день ходили по домам, хорошо нагруженные еле добрались до гостиницы в Батурине. Директор музея А.И. Левенко по нашему звонку заказал грузовую машину. Машина была полностью загружена домашней утварью, орудиями производства конца XIX – начала XX ст.: собрали одежду, вышивку этого периода, документы, фото периода коллективизации и современного развития колхозов.

Такую же экспедицию несколько позже провели во главе с В.И. Мурашко, который на то время уже был главным хранителем фондов. У нас уже была своя музейная машина (правда, грузовая). Объехали часть Нежинского, Куликовского, Черниговского районов. В селе Червоное Черниговского района нас приняли за цыган.

С М.Ф. Лукьяненко исколесили Ичнянский район. В Ичне встретились с Пищенко, потомственным гончаром. Он передал очень ценную коллекцию гончарных изделий – своих и отцовских. У местной жительницы обнаружили изразцы с изображением двуглавого орла и датами изготовления. Всё это экспонируется в отделе народного декоративного искусства¹.

Мне и сейчас с большим удовлетворением, приятно вспоминать о поездке с С.Д. Трубняковой в Москву в 1969 г. на встречу с черниговским землячеством. С собой взяли магнитофон и записали воспоминания Веры Лапиной, Петра Петровского, сына В. Примакова и др. Встретились с женой В. Примакова Марией Довжик, уроженкой г. Чернигова, доктором медицинских наук.

Были записаны воспоминания Маргариты Васильевны Фофановой – хозяйки последней конспиративной квартиры В. Ленина. Тогда, в 1969 г., ей было 80 лет, но какая интересная собеседница, какой светлый ум!

Я не пишу об археологических раскопках, результатом которых было большое поступление экспонатов, об этом должна написать М.А. Попудренко как специалист, профессионал.

60–70-е годы – это годы развития сети музеев на общественных началах, школьных музеев. Коллектив научных сотрудников провёл огромную методическую и практическую работу по их созданию. Активное участие и большой объём работы провели В.В. Зайченко, С.Д. Трубнякова. Мне пришлось принимать участие в создании музеев почти во всех районных центрах, где в то время не было государственных музеев – в Бобровице, Носовке, Нежине, Новгороде-Северском, Коропе, Семёновке, Городне.

С В.В. Зайченко разрабатывали и строили первую экспозицию музея “Дружбы

народов” в с. Сеньковка Городнянского района. С Верой Владимировной и Софьей Давыдовной строили музей в с. Дроздовица Городнянского района. Сейчас мне даже трудно представить, какие сложные были физические нагрузки во время этих командировок. Не проходило месяца, чтобы не было командировок, которые продолжались по 6–10 дней.

Кроме командировок по строительству музеев, ездили по заданию областного управления культуры с целью проверки состояния культурно-просветительской работы в районах. Мне приходилось бывать в составе групп обкома партии по комплексной проверке районов, изучать, как в районах пропагандируются решения партийных съездов, пленумов. Но были и более приятные командировки. Это – участие в республиканских и союзных семинарах в Полтаве, Харькове, Ивано-Франковске. Был семинар и в Чернигове на базе музея Коцюбинского.

Имея достаточный опыт экспозиционной, собирательской, научно-просветительской работы, наши сотрудники ездили на плановые проверки в другие областные музеи. Так, дважды я была с проверкой в Днепропетровском историческом музее. Первый раз – одна, второй, через пару лет, с М.Ф. Лукьяненко и заведующим отделом музеев министерства культуры Украины И.Г. Явтушенко. С министерской проверкой была в историко-краеведческом музее Ивано-Франковска. Эти посещения способствовали установлению контактов, обмену опытом работы.

Надо отдать должное областным руководителям в том, что они не ограничивали наши поездки только Украиной. Следовало лишь разумно обосновать зачем, с какой целью нужна та или другая командировка в Москву, Ленинград и т.д. Заместитель председателя облисполкома В. Панченко всегда шёл нам навстречу, и разрешение мы получали. В 1953 г., в год открытия Всесоюзной сельскохозяйственной выставки в Москве (выставка достижений народного хозяйства СССР) М. Яцура и я побывали на этой выставке, а затем в последующие годы, когда были представлены колхозы нашей области, в частности колхоз “Траця” с. Стольное Менского района, я ещё дважды имела возможность побывать в Москве на ВДНХ.

Коллектив музея проводил значительную просветительскую работу. Будучи членами общества “Знание”, научные сотрудники выступали с лекциями, беседами по истории нашего края. Я не ошибусь, если скажу, что, наверно, не было учреждения, предприятия, школы, где бы сотрудники музея не выступали с сообщениями на разные темы по истории Черниговщины. Мы не только выступили с лекциями в городе, но выезжали в районы, сёла области. Мне лично представлялась возможность докладывать о работе музея, его нуждах, о том, какая нам нужна помощь, на городских и областных собраниях партактивов. С 1953 по 1956 г. я возглавляла внештатную лекторскую группу горкома комсомола, а с 60-х годов была членом лекторской группы горкома партии.

В 1970–1975 гг. мне было разрешено помимо основной работы в музее читать в пединституте курс исторического краеведения. Практические занятия со студентами проводила в экспозициях музея.

По договорённости с музыкальной школой № 1 в их актовом зале проводили вечера памяти наших знатных земляков Л. Ревуцкого, А. Довженко, П. Тычины и др.

Вечер памяти, посвящённый 75-летию со дня рождения художественного руководителя народного хора Г.Г. Верёвки, нашего славного земляка, провели в зале Дворца культуры “Химволокно”. Сначала юбилейные мероприятия состоялись на родине дирижёра, а затем в Чернигове. Были приглашены артисты из Киева, которые дали большой концерт. Перед этим выступали вдова Г. Верёвки – Э. Скрипчинская, его ученик и последователь его творчества А. Авдиевский, который после смерти Г. Верёвки возглавил Государственный заслуженный академический украинский народный хор. Очень большую работу по

организации празднеств провела М.Ф. Лукьяненко. Мне было поручено вести этот вечер.

При музее работал постоянный совет ветеранов Великой Отечественной войны. Члены совета собирали экспонаты, вели переписку с участниками освобождения Черниговщины. В совет входили Герои Советского Союза – уроженцы края и те, кто тогда проживал в Чернигове. Это – Н.К. Наумчик, Я.Ф. Руденок, И.В. Гудимов, Ю.М. Мазный и др. С большим уважением я вспоминаю А.В. Костицина, военного фельдшера, прошедшего фронтовыми дорогами Черниговщины. Он был очень деятельным, активным пропагандистом героизма наших воинов в годы войны. Он же был организатором встреч в музее участников боевых действий со школьниками и молодёжью вузов, предприятий города.

С.Д. Трубнякова организовывала и проводила встречи в музее с первыми пионерами, комсомольцами города.

Многое уже стёрлось из памяти, но могу с уверенностью сказать, что не проходило месяца, чтобы не проводились какие-нибудь мероприятия.

В годы моей работы в музее было очень трудно издавать путеводители, буклеты. В Чернигове издательства не было, а чтобы издать в Киеве, нужно было пройти долгий путь разрешений, согласований, рецензирования и т.п. И всё-таки в 1958 г. М. Яцура и И. Едомаха в Киеве в издательстве “Радянська школа” сумели выпустить краткий исторический очерк “Чернігів”. В 1961 г. в Киевском областном книжно-газетном издательстве М. Яцура издал справочник-путеводитель “Чернігів”. В этом же издательстве в 1962 г. увидел свет путеводитель “Черниговщина”, подготовленный коллективом научных сотрудников музея. Издать что-либо – это был адский труд.

С. Половникова, М. Попудренко и я провели значительную работу по сбору и обработке материалов для тома “Чернігівська область” фундаментального многотомного проекта “Історія міст і сіл Української РСР”, первое издание которого вышло в 1972 г. Для его подготовки группа, в которую вошли работники областного архива, областной библиотеки имени Короленко и музея, который представляла я, была командирована в Москву в центральные архивы. Мы работали 10 дней. Привезли большой материал по разным периодам истории Черниговщины, который не только оказал помощь составителям тома, но и был использован в музейной деятельности.

К 30-летию Великой Победы нам удалось при помощи Черниговского бюро путешествий и экскурсий в издательстве Центрального рекламного-информационного бюро “Турист” в Москве напечатать ряд буклетов, в т.ч. “По партизанским тропам Черниговщины”, автором которого была я.

В 1970–1975 годы мне пришлось возглавить работу коллектива научных сотрудников в качестве заместителя директора музея по научной работе. В этот период много внимания уделялось разработке и построению музейных выставок всеми экспозиционными отделами. Они экспонировались в районах области – в Домах культуры, клубах, школах, на производственных участках. Была даже попытка использовать поезд для демонстрации передвижной выставки.

Празднование 25, а затем 30-летия окончания Великой Отечественной войны потребовало перестройки и усовершенствования экспозиционных залов, посвященных этой странице нашей истории, не только в нашем музее, но и краеведческих музеях Остра, Сосницы, Прилук, Нежина; создавалась экспозиция в Новгороде-Северском. Сотрудники музея оказывали методическую и практическую помощь районным музеям.

За пять лет мне приходилось не только оказывать методическую помощь нашим коллегам, но и улаживать конфликтные ситуации. Это был период, когда проводилась реэкспозиция музея А. Довженко. Я более глубоко познала жизнь и творчество человека, который так много сделал для Украины и Союза в целом.

В 1974 году началась работа над тематико-экспозиционным планом экспозиции, которая должна была быть построена в новом помещении Черниговского исторического музея после решения о передаче нам здания бывшей мужской гимназии. Было спланировано размещение экспозиционных отделов. Весной 1975 г. я возила первый вариант тематико-экспозиционного плана в Министерство культуры. План был в основном одобрен с незначительными замечаниями и дополнениями.

К сожалению, настал тот момент истины, когда мне надо было решать, как быть дальше. Выходить на пенсию на 66 руб. или подумать о том, чтобы заработать на более приличное обеспечение старости. Несмотря на уговоры в горкоме партии и областном управлении культуры, я ушла на преподавательскую работу.

О годах, проработанных в музее, я вспоминаю с большой теплотой. Это были лучшие годы моей трудовой деятельности. Здесь я встретила добрых, близких мне людей: А.Д. Повод, С.Д. Трубнякову, с которой была дружна с 7-летнего возраста – эта дружба укрепилась в стенах музея, Л.П. Полудненко, Р.С. Махлину, М.М. Махлина, М.А. Попудренко. С большой теплотой я вспоминаю совместную работу с В.И. Мурашко – это поистине корифей музейного дела.

Я работала с тремя директорами музея – А.И. Левенко, В.П. Чеховым и А.В. Филиным. Среди этой троицы могу выделить Левенко А.И. Несмотря на сложность характера этого человека, он был знающим музейное дело работником и действительно болел за музейное дело. При нём сложилась традиция все праздники, знаменательные события отмечать всем коллективом.

В конце 60-х – начале 70-х гг. коллектив пополнился новыми молодыми кадрами. Л. Дерейчук, В. Зайченко, С. Половникова, А. Арендарь, Н. Населевец, С. Лихачева как-то быстро и органично сформировались как знающие, любящие музейное дело сотрудники. Вспоминаю, как самоотверженно, не думая о последствиях, В. Зайченко бросилась в одиночку через всю Кордовку за похитителем револьвера Н. Попудренко и спасла этот экспонат. Очень приятно, что когда-то молодые кадры сейчас возглавляют ключевые посты в музее.

¹ Спогади написані у травні 2006 р.

Перші на Першому (до перемоги Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського на I Всеукраїнському музейному фестивалі)

Без перебільшення велике значення в життєдіяльності будь-якої установи має спілкування з колегами. Існує багато форм і засобів взаємозбагачення, обміну досвідом. Музеї, спорідненні спільними завданнями по збереженню, науковому вивченню, популяризації культурної спадщини, в умовах “ринкових відносин” втратили набуті десятиліттями зв’язки і мов сліпі кошенята, навпомацки починають торувати шлях до єднання.

За роки незалежності України відбулися певні зміни в музейному житті. Ставши юридичними особами, музеї на місцях позбулися “опіки” головного закладу (обласний музей – районний музей), а разом із тим можливостей повноцінного спілкування, розробки спільної стратегії виживання. Втратилися зв’язки на рівні національний музейний заклад – обласний музей, зникло поняття “державний музей” в сенсі установи, якою опікується держава, і яка виконує завдання державної політики в музейній галузі, а сама державна політика так і не з’явилася. Лише невелика кількість регіональних і ще менше загальнодержавних музейних проектів були реалізовані впродовж 1990-х – початку 2000-х років. Проте, не можна стверджувати, що музеї всі ці роки знаходилися у вакуумі: проводилися наукові конференції, обласні семінари, відкривалися виставки, які збирали музейне товариство.

Особливе місце як різновид міжмузейного спілкування посідає Перший Всеукраїнський музейний фестиваль “Музей третього тисячоліття”, що відбувся у Дніпропетровську 7–12 листопада 2005 року. Він був присвячений відразу трьом подіям, які збіглися у часі – 100-річчю від дня побудови головного приміщення Музею О. Поля, 100-річчю XIII Археологічного з’їзду в Катеринославі і, це головне, 150-річчю від дня народження Д.І. Яворницького (1855–1940), видатного історика, археолога, академіка, фундатора Дніпропетровського історичного музею¹.

Взагалі, музейний фестивальний рух це окрема історія. Музейні фестивалі відомі у світі. Так, з 1977 року існує Європейський Музейний форум, який має декілька форматів і проходить у різних країнах Старого Світу. Всеросійський музейний фестиваль “Інтермузей” у 2005 році вшосте зібрав музейний загаль (переважно російський) у Москві. Починаючи з 1995 року, в Красноярську відбувається Музейне бієнале, а взагалі майже кожний суб’єкт Російської Федерації проводить свій музейний фестиваль. На п’ять днів раніше за Перший український музейний форум у Караганді відбувся Азійський музейний фестиваль “Відкрита Азія. Відкритий музей”. Приємно, що у міжнародному фестивальному русі беруть участь українські музеї. Не так давно номінантом Європейського Музейного форуму став Київський музей однієї вулиці – Андріївського узвозу, привернув до себе увагу на фестивалі “Інтермузей-2005” Одеський муніципальний музей приватних колекцій ім. О.В. Блещунова. Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького свого часу брав участь у Красноярському музейному бієнале. Саме це, мабуть, і обумовило таку форму відзначення ювілейних подій.

Святкування проводилося в рамках виконання Указів Президента України (як не дивно, їх було два – один Леоніда Кучми, другий – Віктора Ющенка)² і підтвердило прагнення музейної спільноти України до активного спілкування. Якщо існує в пантеоні українського музейництва постать, яка поєднує в собі риси легендарного “дореволюційного” вченого-дослідника, колекціонера, громадського діяча, козакознавця, то, безумовно, це

– Дмитро Іванович Яворницький. І тому не дивно, що на гостини до організатора музейного фестивалю – Дніпропетровського історичного музею імені Д.І. Яворницького завітали більш ніж 80 музеїв³. Радісне здивування викликав спектр музейного представництва – національні музейні заклади, обласні, районні, міські комунальні музеї, музеї навчальних закладів, музеї підприємств та установ. Учасники форуму представляли різні міністерства та галузі економіки, що зайвий раз підтверджує значущість музейної справи та живучість музейного духу. Крім власне музейних працівників, були присутні представники громадських організацій, які активно працюють у навколomuзейному просторі і вже зарекомендували себе як надійні партнери⁴.

Музейний фестиваль був побудований як змагання учасників у чотирьох напрямках діяльності. Це – конкурс музейних міні-експозицій на тему “Персоналії мовою музейної експозиції” або інсталяція на вільну тему; конкурс музейних фільмів; конкурс музейних наукових та рекламних видань; конкурс музейних комп’ютерних та мультимедійних програм “Історико-культурні пам’ятки в середовищі мультимедіа”.

Для кожного із конкурсів організаторами було розроблено Положення, відповідно до якого учасники повинні були подавати матеріали за певними ознаками. Для прикладу: музейні наукові та рекламні видання, які представлялися на конкурс, були обмежені хронологічними рамками – видруковані після 2000 року, музейні фільми були обмежені часом демонстрування – від 3 до 20 хвилин.

Враховуючи, що будь-яке змагання передбачає наявність переможців, організаторами фестивалю була створена Експертна рада, яка мала оцінювати конкурси у всіх номінаціях та визначати переможця. До складу Експертної ради увійшли фахівці-музейники, представники споріднених з музейною діяльністю напрямків культури, науковці. Її очолила начальник відділу аналізу та прогнозування музейної справи Міністерства культури і туризму України Л.М. Нестеренко. Заступником голови ради і головною її рушійною силою був докторант Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук Ю.К. Савчук.

На початку третього тисячоліття між Чернігівським та Дніпропетровським історичними музеями встановилися дружні, тісні стосунки, які трансформувалися в ряд спільних проєктів. Насамперед, це дві виставки, що пройшли з великим успіхом: з вересня по листопад 2003 року в Дніпропетровську відбувалася виставка Чернігівського історичного музею “Немеркнучий світ давнини” (колекція Василя Васильовича Тарновського), в той самий час в Чернігові експонувалася виставка “Запоріжжя у залишках старовини”, яка репрезентувала колекції Дмитра Івановича Яворницького. У 2004–2005 роках музеї обмінялися виставками колекції світського срібла XII–XX ст. (Чернігів) та давньоєгипетських старожитностей (Дніпропетровськ). Тому Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського без зайвих вагань погодився взяти участь у Першому музейному фестивалі.

До заявки, яку кожний із учасників надсилав на адресу організаторів, наш музей включив міні-експозицію та наукові і рекламні видання. Щодо другого конкурсу, то тут ситуація була більш-менш зрозумілою. У номінації наукові видання ми представляли каталог “Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть” (окремо виданий українською, англійською та французькою мовами) та наукові музейні збірники – “Скарбниця української культури” (випуски 2–5). Серед презентаційних видань – буклет “Немеркнучий світ давнини”, виданий до святкування 100-річчя відкриття Музею українських старожитностей В.В. Тарновського. На нас чекала довга і важка робота по створенню міні-експозиції.

Цілком зрозуміло, що музей, який носить ім’я Василя Васильовича Тарновського, має чудові та, певною мірою, вивчені колекції, пам’ятаючи про товаришування Тарновського з Яворницьким, повинен представити особливу музейну експозицію. Творчий колектив у

складі завідуючої І-им науково-експозиційним відділом С.О. Половнікової, завідуючої відділом науково-методичної роботи В.Л. Луцької, завідуючої відділом науково-освітньої роботи Н.Є. Самохіної узявся до роботи, яку мали втілювати у життя художник-дизайнер Л.М. Посьмашна та музейний художник Н.Ф. Варган.

Так мабуть і повинно бути, що люди, різні за характером, способом мислення, науковими інтересами, доповнюючи один одного, разом створюють у науково-естетичному плані несподівані композиції. Взагалі, створення музейної експозиції напрочуд складний процес, який повинен поєднувати в собі глибокі знання наукової теми, наявність смаку, здатність одним штрихом показати складність і, одночасно, простоту замислу, легенду-таємницю, яка б приваблювала і спонукала глядача до роздумів та до її розкриття, можливість словами доповнити побачене.

Музейна експозиція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського створена для Першого Всеукраїнського музейного фестивалю отримала назву “Картина Іллі Рєпіна “Запорожці пишуть листа турецькому султану” мовою колекції Василя Тарновського”. Творчій групі вдалося сповна використати можливості унікальної колекції Тарновського: легендарність історії написання і популярність картини, значущість постатей діячів, зображених художником в образах козаків, актуальність, з огляду на ювілейну тематику фестивалю.

У серпні 1880 року, тобто за 125 років до проведення фестивалю, вже відомий художник Ілля Юхимович Рєпін прибув у Качанівку – маєток Василя Тарновського. На лоні чудових краєвидів, користуючись гостинністю господаря, роздивляючись знамените зібрання козацьких старожитностей, він зробив замальовки до майбутнього шедевр. Зброя, спорядження, одяг козаків, типажі, серед яких опинився і сам Василь Васильович, все це у вигляді начерків і окремих картин пізніше запропонував Іллі Рєпін світові. На пам’ять про своє перебування у Тарновського художник залишив декілька творів – “Гетьман”, “Тип козака”, “Козак”, “Біля рояля” та автограф у альбомі “Качанівка”. В цьому альбомі, який на щастя зберігся і представлений в колекції Чернігівського історичного музею⁵, крім рєпінського є автографи й інших “героїв” картини. Серед “запорожців” знайшли своє місце меценат, громадський діяч Василь Васильович Тарновський (козак у смушковій шапці), вчений-історик Дмитро Іванович Яворницький (писар), генерал від інфантерії, командуючий військами Київського військового округу Михайло Іванович Драгомиров (кошовий отаман Сірко), професор Санкт-Петербурзької консерваторії Олександр Іванович Рубець (Тарас Бульба – козак, який від сміху взявся за живіт). Всіх їх разом із І.Ю. Рєпіним об’єднали В.В. Тарновський, як власник унікальної колекції, та Чернігівщина – мала батьківщина В.В. Тарновського, М.І. Драгомирова і О.І. Рубця (його автографа немає в альбомі). Таким чином визначилися головні дійові особи експозиції.

Вже понад 25 років окрасою залу історії України XIV–XVII століть нашого музею є порохівниця XVII ст. з колекції В.В. Тарновського⁶, яка легко впізнається серед спорядження козака із оголеним торсом на картині Рєпіна. Детальне, глибоке опрацювання “Запорожців” та порівняння зображень предметів із експонатами колекції Тарновського дало змогу авторській групі виявити ще декілька “близнюків”. А саме: шаблю⁷, якою озброєний Тарас Бульба (О.І. Рубець), та слуцький пояс⁸, що ним він підперезаний, чорнильниця⁹ писаря (Д.І. Яворницький) та чарку¹⁰ на столі поруч із нею. Звичайно, з точки зору автентичності (прототип – зображення), ці речі потрібно ще досліджувати, але маючи беззаперечні факти замальовок Рєпіним експонатів колекції Тарновського, більш ніж вірогідна їхня подібність. При цьому можемо посилатися на тотожність порохівниці з музейного зібрання зображенню. Предметний ряд експозиції мали доповнювати копія картини І.Ю. Рєпіна “Запорожці пишуть листа турецькому султану”, фотопортрети героїв, “сторінки” альбому з

їхніми автографами і копія вже згадуваного альбому “Качанівка”.

Для втілення запропонованої концепції художник-дизайнер Л.М. Посьмашна розробила спеціальну конструкцію. Прямокутна у плані, з увігнутою серединою, вона дозволяла оглядати експозицію з чотирьох боків (іл. 1). Але не так сталося, як гадалося. Під час монтажу в Дніпропетровську виявилось, що розміри вітрини, яку організатори надали Чернігівському музею, не співпадають із розмірами конструкції. Тому співробітниками музею В.Л. Луцькою, С.О. Половніковою та художницею Н.Ф. Варган була створена менш ніж за день нова міні-експозиція. Головне навантаження припало на Н.Ф. Варган. Вже оновлена експозиція складалася із двох частин. Перша – окрема вітрина з оригінальними експонатами, друга – конструкція зі збільшеним фрагментом картини, на тлі якої – матеріали “Качанівського альбому” (іл. 2).

В головному фестивальному конкурсі взяли участь 33 музеї, які підготували 37 експозиційних проєктів. Серед них – краєзнавчі та історичні музеї (разом 21), художні (3), музеї підприємств (2) та музеї іншого профілю – літературні, меморіальні тощо (разом 7). Географічно конкурс охопив 13 областей України та Автономну Республіку Крим: 17 обласних музеїв, 4 міських та 8 районних (з 5 областей), 2 відомчих, один національний музейний заклад та один музей-заповідник.

Експозиції розмістилися у трьох приміщеннях – виставкових залах історичного музею, вестибюлі та залі діорами “Битва за Дніпро” і в музеї “Літературне Придніпров’я” (відділ історичного музею), що певною мірою ускладнювало процес ознайомлення із ними. Особливо “постраждали” члени Експертної ради, які не змогли завчасно і спокійно оглянути конкурсні напрацювання, тож довелося проходити загальний екскурс та оцінювати по ходу і при великому скупченні колег. Презентація конкурсних музейних експозицій та виставок відбувалася на другий день роботи фестивалю, тобто 8 листопада. Система презентації виглядала наступним чином: один із співробітників музею-учасника представляв експозицію, враховуючи обмеження у часі до 10 хвилин, та, використовуючи методи музейної педагогіки, розкривав ідею запропонованого експозиційного проєкту.

Міні-експозиція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського знаходилася в першому виставковому залі історичного музею і була презентована С.О. Половніковою. Їй вдалося заволодіти увагою членів Експертної ради та глядачів (представників інших музеїв-конкурсантів), у повній мірі розкрити широту ідеї та глибину композиційного замислу. При цьому жодним словом не обмовитися щодо факту створення експозиції “з коліс”. Зазначу, що аудиторія двічі аплодувала презентаціям, і першими отримати таку повагу пощастило нам.

Музейна експозиція – це серцевина музею та його обличчя одночасно і, у будь-якому разі, ще надовго залишиться головним засобом спілкування з аудиторією. Тому не випадково саме цей конкурс розглядався учасниками як головний. Його мета передбачала: формування і підтримку стандартів у музейній галузі; презентацію музейних предметів і колекцій із сховищ; підтримку новітніх ідей у музейній комунікації тощо¹¹. Конкурсні виставки умовно можна розподілити на дві великі групи відповідно до тематики: “Персоналії мовою музейної експозиції” – 15 проєктів та інсталяція на вільну тему – 22. Причому значна частина першої групи несла в собі певний інсталяційний момент, якщо брати до уваги визначення терміну інсталяція (англ. installation – буквально “установка”) як прийом, завдяки якому витвір чи їхня сукупність активно розповсюджуються у просторі. Серед персоналій, яким присвячувалися музейні експозиції, були державні, військові та громадські діячі, митці, меценати, науковці, священики. Дехто з них мав всесвітню відомість, дехто був знаний лише на місцевому рівні, але інколи зі здивуванням можна було довідатися про “знайомих незнайомих”. Переважна більшість конкурсантів для розкриття теми використовувала

Конкурсна міні-експозиція Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського. Проект.

Перші на Першому

Конкурсна міні-експозиція Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського. На фестивалі.

оригінальні експонати, подаючи їх на фоні (всередині) спеціальних конструкцій або традиційно у вітринах. З огляду на це, складне завдання стояло перед художніми музеями, які подали площинний матеріал, але, як не дивно, найбільш вдало художні полотна вдалося використати музеям не мистецького профілю. Більшість із запропонованих міні-експозицій були частиною стаціонарних музейних експозицій або апробовані у вигляді виставок. Проте, головної мети конкурсу вдалося досягти. Обмін досвідом у подачі експозиційного матеріалу та способу його презентації відбувся.

Відповідно до “Положення про конкурс музейних експозицій” Експертна рада при оцінці брала до уваги наступні фактори: характер наявних музейних предметів чи колекцій; професіоналізм методів та форм їх показу; ефективність презентації; оригінальність, інноваційний характер експозиції; увага та відгуки відвідувачів і учасників фестивалю¹².

При підведенні підсумків Експертна рада взяла на себе повноваження перерозподілу кількості призів (номінацій), що були підготовлені організаторами для переможців. Так, для конкурсу міні-експозицій передбачалося 6 призів, але, зважаючи на значимість саме цього різновиду фестивального змагання як головного, їх кількість була збільшена за рахунок призів у інших конкурсах. Від самого початку були виділені експозиції 8 музеїв, у тому числі і Чернігівського історичного. Як член Експертної ради директор Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського з етичних міркувань не міг повноцінно брати участь в обговоренні та визначенні переможців, але довів до відома колег обставини створення експозиції свого музею. Шляхом довготривалого обговорення Експертна рада переважною більшістю голосів (при одному, що утримався) визначилася із переліком номінацій та переможцями в конкурсі міні-експозицій.

Заохочувальними преміями конкурсу були відзначені: Миколаївський музей “Підпільно-партизанський рух на Миколаївщині в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.” (відділ Миколаївського обласного краєзнавчого музею) – експозиція “Гриф “Таємно” знято”; Національний музей у Львові – експозиція “Народна вишивка кінця XVII – початку XX ст.”; Чернігівський обласний художній музей – експозиція “Тригорій Галаган як меценат”; Одеський літературний музей – експозиції “Сад скульптур” та “Французи в Одесі”; Музей книги та друкарства державного історико-культурного музею-заповідника м. Острога – експозиція “Спочатку було слово”; Павлоградський історико-краєзнавчий музей – експозиція “Я знаю, десь на світі є вона, душа, якій потрібне це” (Ганна Світлична)”. Спеціальною премією Міжнародного фонду “Україна 3000” був відзначений Нікопольський державний краєзнавчий музей – експозиція “Ікона-ставротека Війська Запорізького Низового 1747 р.”. Кращим фестивальним проектом “Музей і діти” стала “Творча майстерня художника” Нікопольського державного краєзнавчого музею, а кращим фестивальним проектом “Музей – місту” – експозиція “Львів – відкрите місто” Львівського історичного музею. Премією “Глядацьких симпатій” відзначили експозицію “Війна: український рахунок” Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.”

Другу премію у конкурсі музейних міні-експозицій здобув Вінницький обласний краєзнавчий музей – експозиція “Майстерня слов’янського ювеліра середини I тис.н.е: реконструкція”.

А переможцями Першого Всеукраїнського музейного фестивалю стали **Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського – експозиція “Картина Іллі Рєпіна “Запорожці пишуть листа турецькому султану” мовою колекції Василя Тарновського** та Київський історико-меморіальний музей М.С. Грушевського (відділ Музею історії Києва) – експозиція “Михайло і Катерина Грушевські: діалог”.

Найбільш складним для ознайомлення та оцінювання виявився конкурс музейних

наукових та рекламних видань. Участь у ньому взяли більшість музеїв – учасників фестивалю, які презентували понад 200 видань¹³. Вражали розмаїття тематики та напрямків музейної видавничої діяльності. Тут – презентаційні альбоми та рекламні буклети, монографії та музейні наукові збірники, каталоги колекцій та каталоги виставок, музейна енциклопедія та довідники, збірочки для дітей, календарі, листівки.

Головним завданням конкурсу за задумом організаторів повинно було стати: сприяння розвитку видавничої діяльності музеїв; обмін досвідом, представлення технологічних можливостей та розмаїття форм використання музейних видань; створення банку даних з перспективних напрямків видавничої діяльності музеїв¹⁴.

Видання-номінанти були представлені у вітринах та на спеціальних стендах в окремому залі. Розміщуючи їх, організатори намагалися дотримуватися принципу об'єднання блоків за номінаціями. Проте, не завжди правильно учасники вказували номінацію або члени оргкомітету розподіляли видання: так чи інакше, але книги інколи знаходилися не там, де їм потрібно було бути. Презентація видань передбачала короткі пояснення музейних працівників, що в підсумку виявилось не дуже зручно, адже загальний шум та багатолюдність певною мірою заважали нормальному сприйняттю матеріалу. До того ж виступити вдалося далеко не всім. А через величезну кількість видань їхнє представлення обмежилось відповідями на запитання членів Експертної ради, якщо такі були. Після завершення презентації (це був останній робочий день фестивалю) відбувся конкурс музейних комп'ютерних програм. А вже потім Експертна рада заходила вирішувати долю почергово двох конкурсів.

Так само, як і в конкурсі музейних міні-експозицій, Експертна рада внесла зміни у “Положення про конкурс музейних видань” у частині, що стосувалася кількості номінацій. Спочатку їх передбачалося шість, а саме: каталоги та альбоми, наукові збірники, археографічні видання (документи з фондів музею), освітні видання, в тому числі для дітей, періодичні видання, презентаційні видання (буклети, проспекти, запрошення тощо)¹⁵. Відразу позбулися номінації археографічні видання (ще раніше організатори не включили її до списку призів), а для решти зробили додаткові позиції. Крім того, додалася нова – видавничий проект. Загалом, їх стало 20.

Перерозподіл номінацій дозволив якнайповніше окреслити напрямки музейної видавничої справи та оцінити якість і значущість музейних видань, адже, погодьтесь, важко порівнювати подарунковий альбом і каталог, що містить повний опис пам'яток і передбачає ґрунтовне наукове дослідження, або афішу і путівник по музею. Необхідно також враховувати різні можливості щодо видавничої справи. Ряд музеїв мають потужну державну підтримку у вигляді фінансування за програмою “соціально значущих видань”, дехто використовує свою, доволі потужну видавничу базу. Але загалом переважають традиційні методи: спонсори – велика їм вдячність, кошти музею або власні кошти авторів та упорядників.

Свою роль у перерозподілі номінацій відіграв вже згадуваний список призів цього конкурсу. Так, спочатку передбачалося двадцять винагород – 5 головних (для переможців) та 15 заохочувальних (по три на кожен номінацію). Але було прийняте компромісне рішення, за яким кожне відзначене видання ставало переможцем, а заохочувальні премії були виділені організаторами додатково.

В процесі огляду “книжкових полиць” була запропонована схема, відповідно до якої кожний із членів журі відбирав із “новоствореної бібліотеки” ті видання, які на його думку заслуговували на відзначення, а потім шляхом рейтингового голосування визначалися переможці.

При оцінюванні видань бралися до уваги оригінальність задуму та дизайнерське

рішення, актуальність змісту, професіоналізм виконання, наукова коректність, використання сучасних поліграфічних технологій, характер поданих предметів та колекцій (для номінації каталогів та альбомів)¹⁶. Розмаїття та велика кількість музейної друкованої продукції зайвий раз довели необізнаність музейного загалу щодо наявних музейних видань. Переважна більшість учасників конкурсу та членів Експертної ради вперше побачили ці видання лише під час їхнього представлення. З огляду на це, доволі важко відбувався відбір претендентів по номінаціях, а ще сутужніше було визначатися із переможцями. В кожній групі “змагалися” від 5 до 10 музейних видань, остаточні рішення приймалися із перевагою в декілька, а інколи і в один голос.

Таким чином, переможцями стали: у номінації “Кращий видавничий проект” – Український центр народної культури “Музей Івана Гончара” – за сукупність і якість поданих видань.

У номінації “Каталоги та альбоми” перемогли: *“Краще подарункове видання”* – Музей історичних коштовностей – філія Національного музею історії України (альбом “Музей історичних коштовностей”); **“Кращий каталог музейної колекції” – Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (“Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть”, автор-упорядник В.В. Зайченко, видавництво “Родовід”); “Кращий каталог виставки”** – Севастопольський художній музей імені М.П. Крошицького (6 каталогів: “Картины из собрания московских коллекционеров в Севастопольском художественном музее”, “В.Серов и его ученики”, “И. Репин и его ученики”, “Едуард Штейнберг”, “Край вічно квітучої весни. До 125-річчя з дня народження О.В. Купріна”, “Русская и украинская живопись XVII – начала XX вв.”); *“Кращий альбом”* – Закарпатський обласний художній музей імені Й. Бокшая (фотоальбом “Закарпатський обласний художній музей імені Й. Бокшая”).

3-поміж наукових видань відзначилися за *“Кращий науковий збірник”* – Полтавський краєзнавчий музей (збірник наукових статей 2001–2003 рр.); за *“Краще монографічне дослідження”* – Музей історії міста Києва (“Особняки Києва”).

У номінації “Освітні видання” стали кращими: Волинський обласний краєзнавчий музей (“Замосцько-Волинські музейні зошити”); *“Кращий музейний посібник”* – Фастівський державний краєзнавчий музей (“Фастівщина літературна”, “Фастівщина: сторінки історії (від давнини до 20-х років XX століття)”, “Археологічні пам’ятки Фастівщини”, “Співець душі народної (до 120-річчя з дня народження Кирила Стеценка)”; *“Краще науково-методичне видання”* – Центральний музей Збройних Сил України (науково-методичний збірник “Військовий музей”).

У номінації “Періодичні видання” здобули перемогу: Національний музей-заповідник українського гончарства (“Українська керамологія”); *“Краще видання що продовжується”* – Львівський музей історії релігії.

Трьох переможців дала номінація “Презентаційні видання”: *“Краща афіша”* – музей “Літературне Подніпров’я” (відділ Дніпропетровського історичного музею імені Д.І. Яворницького); *“Кращий буклет”* – Кам’янець-Подільський державний історичний музей-заповідник; *“Кращий путівник”* – Музей однієї вулиці – Андріївського узвозу (м. Київ).

Експертна рада віддала належне видавничим проектам Музею героїчної оборони і визволення Севастополя (34 видання, в т.ч. музейний енциклопедичний словник “Севастополь”), Музею книги і друкарства України (каталог “Києво-Печерські патерики з колекції Музею книги і друкарства України”), Донецького обласного краєзнавчого музею (25 видань, в т.ч. 7 каталогів колекцій та виставок). Всі ці музеї були відзначені заохочувальними преміями, спеціально підготовленими організаторами.

Доволі виснажливо проходив конкурс музейних фільмів. Відповідно до Положення, він розподілявся на шість номінацій, для яких визначався певний ефірний час: візитна картка (до 10 хвилин), експозиційний фільм (до 20 хвилин), візуальна антропологія (до 20 хвилин), інформаційний сюжет (до 5 хвилин) та експериментальний фільм (від 3 до 20 хвилин)¹⁷. У конкурсі взяли участь 17 музеїв, які надали відеоматеріалу на 13 годин безперервного перегляду. Якщо уявити цей відеосеанс, то не важко зрозуміти, що конкурс вніс певний деструктивний елемент у чіткий та злагоджений механізм фестивалю. Цілком зрозуміло, що кожний з учасників прагнув найбільш повно представити свій матеріал, але фільми тривалістю майже годину при обмеженні в 20 хвилин повністю не переглядалися. За таких обставин важко було оцінювати побачене.

Серед музеїв – учасників цього конкурсу найбільш активними були народний Музей історії ВАТ “ДніпроАЗОТ”, який взяв участь у чотирьох із шести конкурсів, та Маневицький краєзнавчий музей. Останній влаштував урочисту презентацію свого фільму, в якій взяли участь земляки, що нині проживають у Дніпропетровську.

Представлений відеоматеріал повинен був відповідати наступним критеріям: оригінальність задуму, професіоналізм виконання, актуальність змісту, естетична виразність, наукова коректність, використання сучасних відеотехнологій¹⁸. Відразу стало очевидним, що своєї мети конкурс не досягне, адже музейного відео як такого ніхто із учасників не надав, ймовірніше за все, його просто не існує. Всі сюжети та фільми були відзняті професійними студіями або телеканалами, сценарії підготовлені не музейними працівниками, а тележурналістами. Треба лише віддати належне факту зацікавленості місцевих чи центральних ЗМІ музейними сюжетами та експозиціями. Але, як би там не було, поступово музеї набувають ефірного досвіду, а музейники продукують сценарні ідеї, а не тільки коментують експозиційний ряд.

Експертна рада, як і у попередніх фестивальних конкурсах, переглянула кількість номінацій і в даному випадку на одну їх зменшила. Тож переможцями в конкурсі музейних фільмів стали: у номінації “Візитна картка” – Нетішинський краєзнавчий музей; у номінації “Експозиційний фільм” – Полтавський літературно-меморіальний музей Панаса Мирного (фільм “Музей Панаса Мирного”); у номінації “Візуальна антропологія” – Одеський літературний музей (“Что пройдет, что будет мило”); у номінації “Інформаційний сюжет” – Нікопольський державний краєзнавчий музей (“Повідомлення про археологічні дослідження” – 5 сюжетів); у номінації “Реклама” – Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького (“До 150-річчя ювілею Д.І. Яворницького” – 7 сюжетів). Замість “Експериментального кіно” була введена номінація “Кращий музейний телевізійний проект”. В ній відзначений Одеський муніципальний музей особистих колекцій ім. О.В. Блещунова (“Люди та експонати в музейному просторі”). Крім того, заохочувальними преміями нагородили: Красноармійський історичний музей (“Миттєвості століття минулого”), Миколаївський музей “Підпільно-партизанський рух на Миколаївщині в роки Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.” (“Обличчя Перемоги”, 60 серій по 5 хвилин) та Дніпродзержинський народний музей історії ВАТ “ДніпроАЗОТ” (“О времени, о людях, о труде”).

Останнім за чергою, але мабуть не за значенням з огляду на перспективу розвитку, був фестивальний конкурс комп’ютерних та мультимедійних програм “Історико-культурні пам’ятки в середовищі мультимедіа”. Конкурс передбачав, відповідно до Положення, 6 номінацій¹⁹, проте, ще до початку фестивалю їх залишилося чотири – це програма комп’ютерного обліку музейних фондів та пошуку інформації (фондова програма), музейний сайт в Інтернеті, віртуальний музей та експериментальна музейна комп’ютерна програма.

Якщо взяти до уваги комп'ютерну матеріальну базу в музеях, наявність програмістів та рівень оплати їхньої праці, відсутність елементарного ліцензійного програмного забезпечення та небажання Міністерства культури і туризму створити уніфіковану музейну програму, стає зрозумілим невелика кількість учасників конкурсу. До нього долучилися лише 9 музеїв, які подали 15 заявок. Більшість матеріалу була доволі специфічною (програми обліку фондів) і тому не викликала великого ажіотажу. Тай хочу нагадати, цей конкурс відбувався останнім, у передостанній день роботи фестивалю, і давалася взнаки втома. Але все ж таки Експертна рада, для якої попереду були баталії щодо визначення переможців у конкурсі музейних видань, номінувала учасників мультимедійного змагання. У номінації “Фондова програма” переміг Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького, кращий “Музейний сайт” – у Кіровоградського обласного художнього музею, у номінації “Віртуальний музей” першим став Луганський обласний художній музей, серед “Експериментальних програм” диплом переможця отримав Національний музей “Чорнобиль” МВС України. Крім того, спеціальною заохочувальною премією було відзначено Студію комп'ютерного дизайну “Нульовий кілометр” (Одеса) за пропаганду музейних колекцій та створення музейного мультимедійного продукту.

Таким чином, переможцями у фестивальних конкурсах стали 38 музеїв, серед яких тричі відзначилися Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького та Нікопольський державний краєзнавчий музей.

Крім напруженої роботи в рамках конкурсів, для учасників фестивалю організаторами була передбачена низка заходів. Це – екскурсії по Дніпропетровську, “козацький куліш просто неба” у садибі Д.І. Яворницького, музейна вітальня (одна із форм роботи працівників Дніпропетровського історичного музею), майстер-клас “Музей і діти”, нічна екскурсія по музейним експозиціям. 10 листопада відбулася наукова конференція, присвячена 150-річчю від дня народження Д.І. Яворницького та 100-річчю XIII Археологічного з'їзду. Упродовж п'яти фестивальних днів виходив бюлетень фестивалю, який інформував учасників про події, що відбулися напередодні.

Завершення Першого Всеукраїнського музейного фестивалю відбувалося урочисто у приміщенні Дніпропетровського академічного театру опери та балету 11 листопада. По завершенні урочистостей в актовій залі Дніпропетровського історичного музею імені Д.І. Яворницького були підведені підсумки роботи фестивалю та нагороджені переможці. Приємно відзначити, що всі учасники отримали Дипломи та цінні подарунки від організаторів музейного форуму.

Проїшов рік, але як не дивно, Міністерство культури і туризму продовжує ігнорувати Перший Всеукраїнський музейний фестиваль як явище. Мало того, що міністр культури І.Д. Ліховий – колишній музейний працівник не був на ньому присутній, але й не проведений аналіз фестивалю і тих музейних проблем, які він розкрив. Досі не опрацьований досвід по організації та проведенню музейних заходів такого масштабу. На підсумковій колегії Міністерства культури і туризму за 2005 р. у доповіді, навіть, не знайшлося місця для інформації про фестиваль.

Можливо все, що відбулося, залишилося б непоміченим, якби не Міжнародний благодійний фонд “Україна 3000” та Український центр розвитку музейної справи, що діє при ньому, очолюваний Олексієм Копитьком. Саме ця структура провела неупереджений аналіз фестивалю, пропіарила фестивальний рух на сторінках газети “Український музей”, а головне, у мережі Інтернет. Більше того, фондом була започаткована акція “Музейна подія року – 2005” для визначення музейних досягнень, що спричинили найбільший позитивний резонанс у суспільстві та суттєво вплинули на громадську думку²⁰. Як виявилось, провідні засоби масової інформації, що увійшли до складу експертної ради акції, навіть і не знали

про фестиваль. Проте, Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького все ж таки цілком заслужено здобув у ній перемогу.

Розглядаючи та по новому переживаючи фестивальні події з точки зору учасника та члена Експертної ради, можна зробити деякі висновки. На питання – чи потрібний музейний фестиваль, відповідь одна – так, потрібний! У продукуванні ідей, а не у змаганні можливостей його головна цінність. Від музею, що діє на громадських засадах, до національного музейного закладу всі були рівні, адже справа не в тому, який статус ти маєш, а в тому, як ставишся до справи, як вболіваєш за музей та долю його колекцій. Участь лише одного національного музею – Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.” у конкурсі міні-експозицій наводить на думку, а чи готові “заклади (установи) України, які досягли найвищих показників у своїй діяльності щодо використання інтелектуального потенціалу нації, реалізації ідей національного відродження і розвитку України...”²¹ до змагання ідей?

Аналіз проведення фестивальних конкурсів, їхнього оцінювання, умови формування та роботи журі дозволяють значно удосконалити цю систему. По-перше, до складу експертів не повинні входити представники музеїв, які беруть участь у конкурсах, або фахівці, які працювали в музеях-учасниках. Це кидає тінь на неупередженість роботи експертів та не дає їм можливостей повноцінно висловлювати свої думки з приводу побаченого. По-друге, необхідно створити умови для членів журі, щоб вони могли завчасно ознайомитися із заявками (експозиціями, виданнями тощо). По-третє, розвести конкурси у часі або, взагалі, розглянути можливість проведення фестивалю за принципом одного конкурсу, додавши до нього круглі столи та прес-конференції, майстер-класи. Експертним радам майбутніх фестивалів хочеться побажати встановлення більш чітких критеріїв оцінювання того чи іншого конкурсу. Жодним словом не принижуючи фаховий рівень та зроблене Експертною радою Першого Всеукраїнського музейного фестивалю, нагадую, що лауреатами стали 38 музеїв з 80-ти. Необхідно більш принципово ставитися до додержання умов конкурсу і не допускати до участі тих, хто порушує встановлені правила. Але Перший фестиваль на то і Перший, щоб не створювати прецедент, а надати поштовх до подальшого розвитку.

Зрозуміло, що організувати та провести на високому рівні подібний захід дуже важко. Були моменти, коли учасники ходили у пошуках “чим зайнятися”. Були “детективні” історії з виданнями нашого музею. Проте, можна цілком схвально сказати, що фестиваль не став “славнозвісним”. Того заряду оптимізму від спілкування з колегами та обміну досвідом роботи у різних напрямках музейної діяльності вистачить надовго. Підтвердженням сказаного є започатковані у Вінниці та Рівному обласні музейні фестивалі. У тому, що свято відбулося велика заслуга директора Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького Надії Іванівни Капустіної, за що їй велика вдячність.

Перший Всеукраїнський музейний фестиваль відійшов в історію. Можливо, це був початок відродження музейної справи, того справжнього відродження, яке не керується чиновниками, а іде із середини і має назву “хочу і можу робити”. І дуже приємно, що на сторінках цієї історії викарбувана Перемога Чернігівського історичного музею імені Василя Васильовича Тарновського.

¹ Всеукраїнський музейний фестиваль “Музей третього тисячоліття”: Путівник-довідник / Упорядник Капустіна Н.І. та інші. // Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 3.

² Указ Президента України від 30.04.2004 р. № 501/2004 // Президентський вісник. – 2004. – № 7; Указ Президента України від 25.05.2005 р. № 844/2005 // Урядовий кур’єр. – 2005. – № 100.

³ Копитько О., Піоро В. Музейний фестиваль: хто наступний? // Український музей. – 2006. – № 2 (9). – С. 5.

⁴ Всеукраїнський музейний фестиваль “Музей третього тисячоліття”... – С. 73–74.

⁵ Фонди Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського (далі ЧІМ). – Інв. № Ал – 165.

- ⁶ ЧІМ. – Інв. № И – 3027.
- ⁷ ЧІМ. – Інв. № И – 2907.
- ⁸ ЧІМ. – Інв. № И – 475.
- ⁹ ЧІМ. – Інв. № И – 3172.
- ¹⁰ ЧІМ. – Інв. № И – 3618.
- ¹¹ Всеукраїнський музейний фестиваль “Музей третього тисячоліття”... – С. 5.
- ¹² Там само. – С. 6.
- ¹³ Копитько О., Піоро В. Музейний фестиваль... – С. 5.
- ¹⁴ Всеукраїнський музейний фестиваль “Музей третього тисячоліття”... – С. 8.
- ¹⁵ Там само. – С. 8.
- ¹⁶ Там само. – С. 8–9.
- ¹⁷ Там само. – С. 7.
- ¹⁸ Там само. – С. 7.
- ¹⁹ Там само. – С. 9.
- ²⁰ Зубенко В. “Музейна подія – 2005” // Український музей. – 2006. – № 1 (8). – С. 1.
- ²¹ Положення про національний заклад (установу) України // Українська культура в законодавчих і підзаконних нормативно-правових актах (1991–1998). – Вип. II /Упор. Литовський В.В., Миро-ненко А.Ф. – К., 1999. – С. 15.

ЗМІСТ

	стор.
Сергеєва С. Чернігівщина у 1919 році	3
Журавльова Т. Радіо і телебачення на Чернігівщині (1920–2005 роки)	23
Самохіна Н. Родина Лизогубів та її внесок у розвиток культури	42
Горобець С. Родинний архів Шихуцьких: структура та іменний покажчик.....	59
Козлов А. Былая слава (Родословная Харитоненко)	95
Ісаєнко О. До питання про місце П.О. Куліша в історії Кирило-Мефодіївського товариства	106
Демченко Т., Кулінська С. Зі степів Оренбурзьких – на Україну	110
Царенок А. Варлаам Денисов – архієпископ Чернігівський	119
Тарасенко О. До історії чернігівської періодики 60-х років ХІХ століття: Лист Леоніда Глібова до архієпископа Філарета (Гумілевського) з приводу видання “Черниговского листка”	126
Арендар Г., Ситий І. Реліквії Леоніда Глібова в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського. Каталог	129
Арендар Г., Пуцко В. Дерев’яні різьблені хрести ХVІІ–ХVІІІ століть в Чернігові	152
Пуцко В. Мистецтво у середньовічному Любечі	160
Коваленко О., Ясновська Л. Неопублікована студія Ю. Виноградського про давньоруські старожитності Чернігова	167
Лихачева С. Повоєнна історія Чернігівського історичного музею у спогадах О.Д. Повод	172
Чернявская Н. Лучшие годы моей трудовой деятельности	191
Лаєвський С. Перші на Першому (до перемоги Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського на І Всеукраїнському музейному фестивалі)	197

ПРО АВТОРІВ

- Арендар
Ганна Петрівна* – головний зберігач фондів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського
- Горобець
Сергій Михайлович* – асистент кафедри педагогіки, методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка
- Демченко
Тамара Павлівна* – доцент Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
- Журавльова
Тетяна Петрівна* – завідувача відділом Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського
- Ісаєнко
Олена Іванівна* – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського
- Козлов
Олександр Миколайович* – провідний спеціаліст Державного архіву Сумської області
- Кулінська
Сталіна Юхимівна* – старший викладач Черкаського національного університету, кандидат історичних наук
- Коваленко
Олександр Борисович* – доцент, декан історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
- Лаєвський
Сергій Лазаревич* – директор Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського
- Лихачева
Світлана Миколаївна* – вчений секретар Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського
- Пуцко
Василь Григорович* – заступник директора з наукової роботи Калузького обласного художнього музею (Російська Федерація)
- Самохіна
Наталія Євгеніївна* – завідувача відділом Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського
- Сергєєва
Світлана Миколаївна* – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського
- Ситий
Ігор Михайлович* – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського, кандидат історичних наук

- Тарасенко
Олександр Федорович* – старший викладач Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
- Царенок
Андрій Вікторович* – молодший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського
- Чернявська
Надія Василівна* – колишній заступник директора з наукової роботи Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського
- Ясновська
Людмила Василівна* – асистент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка

Збірник наукових праць

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Випуск 7

Редакційна колегія:

О.Б. Коваленко (*голова*)

С.Л. Лаєвський, Л.П. Линюк,

С.М. Лихачева, С.О. Половнікова

Підп. до друку 31.10.2006 р. Формат 60x84 1/8. Папір офсетний.
Умов. друк. арк. 24,6. Обл.-вид. арк. 21,8. Ілюстрації 2,21. Тираж 250. Замов. № 2213.

Підрозділ оперативного друку Чернігівського державного центру
науково-технічної і економічної інформації
14000, Чернігів, вул. П'ятницька, 39
Свідоцтво Держкомінформу України серія ДК № 225 від 20.10.2000 р.